

Demos|15 Fulls de recerca i
de divulgació

Luisa Alamá
Vicente Budí
(coord.)

El despoblament en el territori valencià Una visió polièdrica

fundació ▶ nexa

Amb la col·laboració de:

Col·lecció Demos, núm. 15

Directora acadèmica: Vicenta Tasa Fuster
Coordinadors del Lab d'economia: Miguel Ginés,
Josep Lluís Miralles i Raül Burriel

Primera edició: setembre del 2022

© del text: els autors

© d'aquesta edició: Fundació Nexè (www.fundacionexe.org)

Producció: Jaume Ortola
www.riuraueitors.cat
Carrer de l'Agregació, núm. 1, 2n 1a
08041 Barcelona

ISBN: 978-84-123055-8-6
Dipòsit legal: B 17147-2022

Impressió: Printcolorweb

Continguts

Pròleg	5
Introducció	9
Aspectes econòmics de la despoblació: dinamisme econòmic i ocupació	17
El sistema agroalimentari davant del repte demogràfic	53
Despoblació, abandonament d'activitats agropecuàries tradicionals i medi ambient	82
Pla estratègic valencià antidespoblament. Una visió crítica	123
La comunicació i les marques de garantia territorials com a eines per al creixement sostenible en l'entorn rural	145
Estratègia social i cultural per la recuperació demogràfica	175

Pròleg

El debat públic, acadèmic i polític entorn les causes i les solucions al decaïment poblacional i econòmic d'una part substancial del nostre territori ha adquirit en els últims anys un extraordinari protagonisme, abordant una preocupació que mai havia abandonat l'imaginari col·lectiu. Estem en un moment d'enorme interès respecte a aquesta qüestió, no només des del punt de vista dels efectes que té sobre la cohesió territorial i la recuperació econòmica de la Comunitat Valenciana, sinó també tenint en compte el paper de la Unió Europea en la defensa dels valors democràtics, de solidaritat i justícia social en un panorama global convuls i ple d'incerteses com és l'actual.

Amb el títol *El despoblament en el territori valencià: una visió polièdrica*, els autors i les autores ofereixen una completa radiografia de les circumstàncies que han conduït a la pèrdua demogràfica en les comarques d'interior de la Comunitat Valenciana, així com un examen dels impactes causats en l'àmbit econòmic, social, natural, cultural i patrimonial, que acompanyen a un fenomen tan complex com aquest. Alhora, aborden una reflexió sobre les solucions i recomanacions que ens impliquen a tots i totes, des de l'esfera de la decisió i la governança públiques fins a la participació de les persones que habiten el territori, així com de les associacions de la societat civil, les empreses, cooperatives i autònoms que donen vitalitat al teixit socioeconòmic.

La reflexió ens situa, a més, davant l'oportunitat de dissenyar col·lectivament un futur per al nostre país, per al nostre territori i per a la societat valenciana. Un futur, més aïnes ja un present, en què hem d'abordar en paral·lel altres reptes tan transformadors com són la lluita i l'adaptació als impactes del canvi climàtic i la protecció dels recursos naturals, la nostra riquesa que és part d'un patrimoni compartit que hem de preservar. Al mateix temps, davant les tendències demogràfiques estudiades, cal plantejar la necessitat d'una nova solidaritat intergeneracional, que cuide de les persones majors valorant la seua saviesa i experiència, que done oportunitats i òbriga portes a les persones joves i emplene d'il·lusió a la infantesa; que no s'oblidi de ningú sense importar d'on ve ni a on vol viure.

Per tot això, com a secretària autonòmica de cohesió territorial i polítiques contra el despoblament de la Generalitat Valenciana és un honor prologar aquest llibre. Davant el repte demogràfic i el despoblament de les comarques d'interior, la resposta institucional de la Generalitat Valenciana en els últims set anys ha sigut ferma i consistent, coordinada i transversal a tota l'acció de govern. Amb sensibilitat cap a les necessitats del territori, reconeixent les mancances, capgirant les polítiques quan calia, i sempre treballant per avançar en la cohesió territorial, que també és social, de la Comunitat Valenciana. En aquesta tasca, les universitats públiques valencianes col·laborant en el marc de la Càtedra AVANT, estan jugant un paper de suport i orientació fonamental, aportant el mètode, l'anàlisi i el coneixement imprescindibles per a millorar les polítiques de lluita contra el despoblament, mirant de cara les complexitats i albirant un millor futur d'una Comunitat Valenciana més cohesionada i, per tant, més forta per a encarar els reptes del segle XXI.

En preparar aquestes línies, m'han vingut al record els versos de l'estimada Fina Cardona que deien: “Deixo / l'exili / d'una vida. / I trobo / la presó / del camí”. Uns versos que ens colpegen per la seua intensitat, dramàtica i salvatge com glossava Estellés la poesia de la recentment desapareguda poetessa. Uns versos que bé podrien haver recollit el sentiment d'aquelles persones que es van veure obligades a abandonar la seua casa, els seus records i els seus paisatges d'una vida que sovint era ingrata, embarcats en el difícil camí de l'èxode cap a la ciutat, ací o més enllà de les nostres fronteres, en una presó de necessitat econòmica, cercant oportunitats i llibertat, anhelant un futur millor.

Aquest llibre és encertat i oportú, per tant, benvingut siga. Cal un reconeixement als autors i autores de l'estudi, coordinats per Luisa Alamá i Vicente Budí de la Universitat Jaume I; és un exemple de la bona col·laboració entre investigadors i investigadores de les cinc universitats públiques valencianes que formen la Càtedra AVANT de la Generalitat Valenciana: la Universitat d'Alacant (UA), la Universitat Jaume I (UJI), la Universitat Miguel Hernández (UMH), la Universitat Politècnica de València (UPV) i la Universitat de València (UV). Agrair, igualment, a totes aquelles persones que han col·laborat, inspirat i aportat per a millorar el seu contingut. Aquest pròleg, finalment, és una invitació als lectors per a recórrer un camí que els endinsarà en la riquesa humana i paisatgística de la nostra terra plena.

Elena Cebrián Calvo,
secretària autonòmica de Cohesió Territorial
i Polítiques contra el Despoblament,
Generalitat Valenciana

Introducció

El despoblament que afecta algunes de les comarques valencianes no és nou ni es tracta d'un problema de solució fàcil. La situació actual de despoblació a la Comunitat Valenciana té els orígens fonamentalment en el procés migratori que es va iniciar a Espanya durant els anys cinquanta. Entre les raons econòmiques cal destacar el procés de transformació de l'agricultura alhora que uns altres motius relacionats amb l'accés a serveis educatius i sanitaris, a més de l'atracció que generen les ciutats i l'estil de vida urbà a partir de la segona meitat del segle xx.

A més de la caiguda en el nombre d'habitants, aquest procés migratori té altres conseqüències evidents com ara l'elevat grau d'envelliment de la població, el reduït dinamisme econòmic i, per consegüent, la menor inversió empresarial, una oferta reduïda de llocs de treball i mercats condicionats per la baixa densitat de població, com són els casos del sector comercial o el mercat de l'habitatge. A aquestes restriccions econòmiques cal afegir-hi una menor oferta d'equipament i serveis públics, la qual cosa condiona la qualitat i proximitat d'alguns serveis essencials i limita les possibilitats d'atraure nova població. Serveis com ara l'educació primària i secundària, o una atenció mèdica de tipus ambulatori o d'urgència, no sempre són presents als municipis afectats per

la despoblació, la qual cosa obliga a fer desplaçaments recurrents per a accedir a aquests serveis bàsics. Finalment, a més d'alguns problemes d'accessibilitat, hi ha qüestions com ara l'escassa oferta cultural i d'oci, fet que redueix l'atractiu de les zones despoblades per a la població més jove.

En definitiva, el despoblament representa un problema territorial global que, com a tal, requereix un enfocament ampli que tinga en compte els múltiples elements que convergeixen en un mateix territori. El procés de despoblació i l'elevat envelliment han fet aflorar el problema en termes de repte demogràfic o de distribució espacial de la població. La qüestió territorial adquireix una nova dimensió pel fet de ser el territori el lloc on han de confluïr els elements necessaris perquè siga factible establir projectes personals i laborals de vida. El territori sorgeix com a element receptor de drets, de manera que siga possible garantir una provisió de serveis públics i privats similar a tota la ciutadania amb independència del lloc de residència.

És precisament aquest enfocament global el que serveix de guia per a l'elaboració d'aquest text, que pretén revisar la situació de despoblació de zones d'interior de la Comunitat Valenciana. L'enfocament multidisciplinari de l'equip d'autors i autores permet, a més de reflexionar sobre els orígens del problema, aportar idees i propostes des de diferents camps de coneixement destinades a detenir la situació de sagnia demogràfica i crear una base social i econòmica sòlida sobre la qual iniciar un procés de recuperació del territori.

La creació de la Direcció General de l'Agenda Valenciana Antidespoblament (AVANT) ha suposat un punt d'inflexió en el tractament de la despoblació. Així com

ha ocorregut a l'Estat i en determinades comunitats autònomes, la Generalitat Valenciana ha creat un òrgan destinat a centralitzar i coordinar les diferents actuacions davant de la situació de despoblament.

Tal com es posa de manifest en el Pla Estratègic contra la Despoblació, les dinàmiques poblacionals en general, i el fenomen de la despoblació en particular, són polièdrics, per la qual cosa es fa necessari un plantejament transversal en què convergisquen elements propis de diferents disciplines. La Generalitat Valenciana així ho ha entés, en fer dependre l'Agenda Valenciana contra la Despoblació (AVANT) de l'estructura de Presidència.

Entre els projectes posats en marxa per AVANT podem destacar la connexió amb el món acadèmic mitjançant la creació de la Càtedra AVANT, amb presència en les cinc universitats públiques valencianes. L'objectiu central d'aquesta Càtedra AVANT interuniversitària no és un altre que aportar estudis i elements d'anàlisi relacionats amb els determinants de la despoblació i contribuir, des del debat multidisciplinari, a generar idees i propostes amb què articular les polítiques públiques necessàries per a combatre el repte demogràfic del territori valencià.

Aquesta publicació és fruit del treball d'investigadors i investigadores de les cinc universitats públiques valencianes que formen la Càtedra AVANT de la Generalitat Valenciana: la Universitat d'Alacant (UA), la Universitat Jaume I (UJI), la Universitat Miguel Hernández (UMH), la Universitat Politècnica de València (UPV) i la Universitat de València (UV). En cadascun dels capítols, els autors i autores han analitzat el territori des d'una perspectiva diferent i han fet palesa la necessitat i la importància d'abordar aquestes qüestions a partir

d'una visió interdisciplinària que abaste la problemàtica general dels territoris despoblats. En conjunt, els sis capítols ofereixen una realitat integral i completa dels municipis que conformen el paisatge rural de la Comunitat Valenciana.

Aquest document sorgeix a partir de la proposta de la Fundació Nexa de donar a conèixer a la ciutadania l'experiència que ha suposat la redacció del primer Pla Estratègic contra la Despoblació, elaborat per les cinc universitats públiques valencianes i en què han participat diversos col·lectius, organitzacions i agents territorials. També hi ha hagut una altra motivació: generar un debat al voltant de qüestions en què sembla que pot haver-hi un cert consens, sobretot a causa del desconeixement d'algunes de les implicacions del fet de «deixar que alguns pobles es queden darrere».¹

Els sis capítols que formen aquest Demos s'estructuren amb un mateix objectiu: continuar donant visibilitat a la situació de despoblació i a l'abandonament que pateix gran part del territori format per les províncies d'Alacant, Castelló i València. Segons dades actualitzades, el 2020, a la província d'Alacant, un 21,3 % dels municipis presenten risc de despoblament. A la província de València aquest percentatge és un 19,2 %, mentre que a la província de Castelló el 60 % de les àrees locals

---

1. *Left-behind places*, d'aquesta manera es denominen els territoris amb problemes de despoblament i que estan generant, no sols a Espanya sinó també a altres països com ara el Regne Unit, grups de persones descontentes que es manifesten de diverses formes. N'és un exemple el suport que ha tingut el Brexit al Regne Unit. El sorgiment de grups polítics populistes n'és un altre exemple i s'està donant en diversos països, entre els quals es troba Espanya (Rodríguez-Pose, 2018).

presenten algun grau de risc de despoblament, i en quasi un 9 % dels municipis el risc és extrem.

El personal investigador associat a la Càtedra AVANT pertany a diferents departaments, i per això els seus treballs i col·laboracions conflueixen en un mateix objectiu des de diferents àrees de coneixement. Els temes triats pels autors i autores han obeït a l'interés per plantejar la despoblació des dels seus camps d'investigació, encara que sense oblidar la necessitat d'adaptar-se a la realitat territorial plasmada en el Pla Estratègic. En aquest sentit, cada un dels capítols del llibre pretén ampliar el debat social sobre la despoblació i l'abandonament dels pobles de l'interior.

El segon capítol, denominat «Aspectes econòmics de la despoblació: dinamisme econòmic i ocupació», ha sigut elaborat per Luisa Alamá i Vicente Budí, que ocupen la direcció de la Càtedra AVANT-UJI i l'Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local de l'UJI (IIDL), tots dos pertanyen al Departament d'Economia de la Universitat Jaume I (UJI). Per tant, aquest capítol ha sigut plantejat des de la visió econòmica del territori, en la qual l'anàlisi dels sectors econòmics i la seua adaptació al territori, l'ocupació i els fluxos de població és fonamental per a modificar determinades dinàmiques poblacionals. A més a més, en aquest capítol s'ha actualitzat el grau de despoblació de cadascun dels 542 municipis de la Comunitat Valenciana

El tercer capítol, «El sistema agroalimentari davant del repte demogràfic» és a càrrec de José María García Álvarez-Coque i Chelo Calafat, que ocupen la direcció de la Càtedra AVANT-UPV, tots dos membres del Departament d'Economia i Ciències Socials de la Universitat Politècnica de València (UPV). Aquest segon capítol se

centra en el sistema agroalimentari i la seua adaptació a les zones rurals en risc de despoblació. Segons es plasma en el document, la identificació dels reptes a què s'enfronta el sistema agroalimentari en els territoris de l'interior i la seua visió holística ha de permetre revitalitzar el medi rural com a espai d'oportunitats i de serveis alimentaris per al conjunt de la societat.

«Despoblació, abandonament d'activitats agropecuàries tradicionals i medi ambient» és el títol del quart capítol, que ha sigut elaborat per professorat de la Universitat de València (UV): Emilio Barba, del Departament de Microbiologia i Ecologia i l'Institut Cavanilles de Biodiversitat i Biologia Evolutiva; Jorge Hermosilla, del Departament de Geografia (tots dos codirectors de la Càtedra AVANT-UV), i Elena Álvarez, de l'Institut Cavanilles de Biodiversitat i Biologia Evolutiva. En aquest capítol s'analitza la situació de les activitats agropecuàries i com l'abandonament d'aquestes activitats tradicionals produeix una degradació dels ecosistemes, amb la consegüent reducció de la biodiversitat. La recuperació d'aquestes activitats exigeix actuacions que consideren la multifuncionalitat, és a dir, estratègies que tinguen en compte les característiques geogràfiques, culturals i socioeconòmiques de cada territori.

El capítol cinqué «Pla estratègic valencià antidespoblament, reflexions entorn de la despoblació. Una visió crítica», ha sigut desenvolupat per professorat de la Universitat de València (UV): Jorge Hermosilla, Ghaleb Fansa (Departament de Geografia i membre del grup Estepa) i Emilio Barba. Encara que el Pla estratègic antidespoblament siga un document de caràcter transversal, en aquest capítol es reflexiona al voltant de les línies generals sobre les quals s'ha inspirat, fet que ha permés

reflectir-hi la realitat del territori valencià afectat per la despoblació.

En el capítol sisé, denominat «La comunicació i les marques de garantia territorials com a eines per al creixement sostenible en l'entorn rural», Margarita Brugarolas i Laura Martínez-Carrasco, codirectores de la Càtedra AVANT-UMH i professores del Departament d'Economia Agroambiental, Enginyeria Cartogràfica i Expressió Gràfica de la Universitat Miguel Hernández (UMH), han analitzat el paper que les marques territorials, com a estratègia de màrqueting, exerceixen en les àrees rurals i amb problemes de despoblació. La seua contribució al desenvolupament local i el valor de la marca territorial es fa palesa a partir de la seua relació amb la capacitat d'atraure activitat econòmica a aquests territoris.

Els professors de la Universitat d'Alacant Antonio Martínez, director de la Càtedra AVANT-UA, i Xavier Amat, del Departament de Geografia Humana, són els autors del capítol seté «Estratègia social i cultural per la recuperació demogràfica». Aquesta última aportació aborda l'estudi dels territoris rurals i amb problemes de despoblació des d'un punt de vista cultural i social. El títol del primer apartat, «La percepció i imaginari de món rural. D'espais en crisi a llocs d'identitat i oportunitat», posa de manifest l'originalitat d'aquest capítol i la capacitat d'anàlisi del territori des d'una mirada transversal de la cultura. Tal com s'assenyala en les conclusions, l'apropament a l'imaginari cultural del medi rural des de la interpretació dels seus recursos culturals pot ajudar a millorar les polítiques públiques dirigides a modificar les dinàmiques poblacionals de determinats territoris.

Finalment, cal donar les gràcies a la Fundació Nexa i a

l'ECONLAB per donar-nos l'oportunitat de reunir totes aquestes reflexions sobre els territoris rurals valencians i, en definitiva, sobre el territori valencià.

Aspectes econòmics de la despoblació: dinamisme econòmic i ocupació

Luisa Alamá i Vicente Budi
Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local
i Càtedra AVANT, Universitat Jaume I

1. Introducció

Com ocorre en altres àmbits de la nostra societat, el procés de despoblació està condicionat en grau considerable per qüestions relacionades amb l'economia. Així doncs, aspectes com ara l'ocupació, el dinamisme econòmic d'un territori o l'especialització en determinats sectors d'activitat i la seua capacitat per a generar valor afegit es troben tant en l'origen com en molts dels problemes actuals de la despoblació. En aquest sentit, els processos migratoris de dècades anteriors, especialment dels anys cinquanta, seixanta i setanta, mostren una alta correlació amb el procés de canvi estructural de l'economia espanyola, fet que es reflecteix en la pèrdua de pes econòmic de l'agricultura en relació amb la indústria i els serveis. La mecanització del sector primari i l'increment en la productivitat de l'agricultura van provocar una menor demanda de treballadors en l'espai rural i se situen en els orígens dels processos migratoris de la segona meitat del segle xx. Aquest procés de canvi va coincidir amb un augment de les preferències per productes industrials i serveis, més abundosos en àmbits urbans, a mesura que es produïen augments de renda generalitzats en el conjunt de la societat.

Amb aquesta hipòtesi de partida, analitzar els aspectes econòmics de la despoblació suposa enfocar l'estudi en un dels seus elements determinants. Per tant, qüestions centrals en economia formen part del problema que origina la despoblació, com ara la relació entre població i ocupació, i especialment en quina mesura l'ocupació és el determinant per a atraure i consolidar població o es tracta d'una seqüència inversa en què les empreses se situen en espais amb una grandària mínima de població.² En aquest sentit, si assumim la complexitat de la despoblació i la necessitat d'un enfocament multidisciplinari, l'entramat de relacions econòmiques i, especialment, l'ocupació, es troben en la base de possibles solucions i propostes polítiques i econòmiques amb què abordar aquest problema.

Des d'una perspectiva econòmica, l'inici del procés de despoblació a la Comunitat Valenciana i a Espanya es correlaciona fonamentalment amb l'intens moviment d'urbanització que abasta les tres dècades que s'estenen des dels anys cinquanta fins a principis dels anys vuitanta. Així doncs, la concentració de la població en determinades ciutats va suposar, en termes demogràfics i econòmics, un canvi estructural en la distribució de la població a tot Espanya. El fenomen d'èxode rural reflecteix les conseqüències del procés d'industrialització, l'augment de la productivitat en la indústria i els serveis, alhora que els avantatges derivats de la concentració de la producció i del desenvolupament dels canals comercials. La conseqüència immediata va ser la pèrdua de pes econòmic del sector agrari enfront del creixement

---

2. Es tracta d'un problema que s'entén en termes d'ocupació enfront de població (Banc d'Espanya, 2021).

de l'activitat industrial i dels serveis. La mecanització del camp i l'augment en la productivitat agrícola van provocar una menor necessitat de mà d'obra, al mateix temps que augmentava la demanda de productes manufacturats i serveis, un resultat directe de la millora en les condicions econòmiques i la renda disponible i dels canvis en els patrons de consum i els hàbits de compra.

Aquest procés simultani d'urbanització, de pèrdua de pes del sector agrícola i de moviments migratoris es repeteix en quasi tots els països industrialitzats, bé que amb algunes diferències segons el període històric en què aquests canvis han tingut lloc.³ En el cas espanyol, amb una industrialització tardana en comparació amb altres països europeus, els avantatges de la concentració de l'activitat en nuclis urbans resulten més evidents⁴ i van dificultar l'aparició de nuclis d'activitat econòmica (industrial i serveis) intermedis i més repartits al territori. El descens, en termes relatius i històrics, dels costos de transport i de migració dins d'un mateix país va permetre la concentració d'ocupació industrial en regions líders, així com de sectors menys comercialitzables com ara la construcció i alguns serveis, fet que va provocar un canvi en l'estructura econòmica i d'assentament de la població al territori.⁵ Tot això va contribuir a accelerar el procés d'èxode rural des de les regions agrícoles més susceptibles de mecanització cap als pols de desenvolupament industrial de l'economia espanyola, i va deixar pel camí àmplies zones amb molt baixa activitat productiva i oportunitats d'ocupació, que són les que

---

3. Henderson *et al.* (2018).

4. González-Díez i Moral-Benito (2019).

5. Budí-Ors i Pijoan-Mas (2021).

actualment concentren les zones més afectades per la despoblació.

La segona part del procés de despoblació es correspon amb el període que s'inicia en els anys vuitanta i és conseqüència directa dels canvis en l'estructura demogràfica de les zones rurals. La combinació d'una població jove menor, resultat de les migracions de dècades anteriors, i una taxa d'envelliment creixent, fa que les taxes de creixement vegetatiu negatives siguin inevitables, unides a una constant pèrdua de població i de dinamisme econòmic.⁶ Aquesta situació es va veure aparentment atenuada durant els anys d'expansió econòmica de finals dels noranta i principis del segle XXI amb l'arribada de població immigrant, tot i que es va tractar d'un efecte temporal que va adoptar un moviment en sentit invers amb la irrupció de la crisi econòmica del 2008.

Una vegada que apareixen les dificultats econòmiques i es reactiven les tendències migratòries internes en l'economia espanyola, el procés de despoblació adopta la forma d'una espiral d'efectes negatius que es retroalimenten i que arriben fins al moment actual. La caiguda en l'activitat provoca, a més de pèrdua d'oportunitats d'ocupació i de promoció laboral, la reducció de la grandària del mercat local i de la rendibilitat en activitats productives amb major dificultat de comercialització, com ara la construcció i moltes de les activitats del sector dels serveis. Els efectes directes s'han materialitzat en una grandària de mercat més reduïda, una menor inversió i, consegüentment, una intensitat tecnològica i una despesa en R+D menors. És a dir, i amb un enfoca-

---

6. Recaño (2017).

ment global, els efectes econòmics es resumeixen en una pèrdua de dinamisme econòmic en aquests territoris.

Aquesta concatenació de situacions negatives té efectes evidents sobre la població, que es fan palesos en unes expectatives de futur negatives i que fan que la despoblació se sumi a la fugida de talent i de població jove, l'elevat envelliment, a més d'una descapitalització del teixit productiu local que dificulta les possibilitats reals de recuperació. La connexió entre una menor grandària de mercat i el dinamisme econòmic dificulta el funcionament òptim del mercat, la qual cosa planteja problemes d'accés a proveïdors i mà d'obra qualificada. Així doncs, les possibilitats d'emparellament òptim entre empreses i treballadors i entre proveïdors i clients no troben un nombre suficient de participants. Això afecta també les possibilitats d'acumulació de coneixement i, sobretot, en complica la transmissió, ja que s'atorga un valor inferior als efectes indirectes propis de qualsevol àrea de concentració de l'activitat econòmica.⁷ Fet i fet, un menor dinamisme econòmic té efectes directes sobre la productivitat, i consegüentment redueix l'atractiu d'un territori amb aquestes condicions.

Una última conseqüència econòmica es manifesta en els salaris i la renda disponible, que mostren una disparitat creixent en relació amb àrees d'activitat densa. Les diferències salarials i de renda van contribuir a la imatge positiva que la ciutat va transmetre en els anys de major intensitat migratòria. De fet, com recullen Pinilla i Collantes (2019), la bretxa d'ingressos entre les àrees urbanes i rurals es manté durant tota la segona meitat del segle xx, propiciada per millores més grans de pro-

---

7. Efectes de densitat econòmica, vegeu Duranton i Puga (2020).

ductivitat en activitats industrials i de serveis pròpies de l'àmbit urbà enfront de les millores del medi rural. L'associació entre renda i consum, i d'aquest últim amb els comportaments que associen consum amb qualitat de vida i major dinamisme sociocultural i de serveis en l'àmbit urbà, ha sigut una constant sociològica en detriment de la imatge de les zones rurals, alhora que una barrera cognitiva per a l'establiment de població jove en aquests territoris (Cambrer, 2009).

Al seu torn, el teixit empresarial en àrees rurals es caracteritza per una base de microempreses amb elevada capacitat de resiliència que, a més de fer valdre el component emocional dels empresaris locals, s'explica també per la baixa densitat del mercat, que ofereix menys alternatives per a reajustar la producció o emprendre nous projectes empresarials, com indiquen també unes xifres inferiors d'inversió en R+D. Les dades per a la Comunitat Valenciana (Hermosilla i Fansa, 2020), mostren una clara concentració de projectes innovadors en zones de major densitat econòmica, i les àrees despoblades on la microempresa està més present es queden fora dels programes de suport a la innovació.

A partir d'aquestes consideracions, i prenent com a punt de partida que un municipi es troba en risc de despoblació quan ha entrat en una dinàmica demogràfica de pèrdua continuada de població, s'hi inclouen uns altres factors que conflueixen en el territori, com són les densitats de població molt baixes, el pronunciat procés d'envelliment, les distàncies importants respecte dels centres urbans o semiurbans i la falta d'equipament públic. Fa pocs anys que les diferents administracions han interioritzat aquesta problemàtica territorial, i s'han articulats diferents organismes i polítiques públiques amb

dotació pressupostària que no tenen cap altra finalitat més que intentar revertir aquestes dinàmiques de població. Per la seua banda, determinats grups d'investigació es troben en fase d'anàlisi de la situació i de generació d'estudis que permeten proposar polítiques territorials ajustades a la realitat i, d'aquesta forma, distribuir aquests fons d'ajuda d'una forma més eficient.

Un punt central en l'anàlisi, que condiciona els estudis sobre despoblació, és l'elevada sensibilitat que mostren els treballs publicats respecte de l'ús de determinats agregats territorials, de manera que ens trobem amb treballs que en l'àmbit nacional, i prenent com a unitat d'anàlisi la província, conclouen que la Comunitat Valenciana no es troba en risc de despoblació.⁸ L'ús d'agregats provincials desvirtua la situació dels municipis i comarques afectats per la despoblació, que es compensen per zones urbanes denses presents en els agregats provincials. D'aquesta forma, els estudis realitzats per l'administració valenciana, amb un enfocament municipal,⁹ constaten que un percentatge bastant elevat de municipis es troben en risc de despoblació (AVANT, 2017), municipis que al mateix temps representen una part important del territori de la Comunitat.

Per tant, una vegada que s'ha identificat el problema, el que cal a continuació és analitzar els factors que hi ha darrere de la despoblació. En aquest sentit, les dues variables fonamentals són la població i l'ocupació. A

---

8. Com a exemple del problema de considerar la província com a unitat d'anàlisi trobem el treball portat a terme per Bandrés i Azón (2021) per a FUNCAS.

9. En consonància amb l'enfocament adoptat als informes de treball del Ministeri per a la Transició Ecològica i el Repte Demogràfic i la FEMP.

més a més, hi ha dos elements que resulten claus en el procés d'anàlisi: l'heterogeneïtat territorial i sectorial. És a dir, no tots els municipis tenen el mateix nivell d'urbanització ni tots els municipis disposen de la mateixa especialització sectorial. Per tant, la consideració de tots aquests elements permetrà analitzar millor el problema, la qual cosa contribuirà a fer recomanacions de política territorial més eficients i ajustades a la realitat.

Aquest capítol pretén, en primer lloc, mostrar el grau de despoblació en què es troben els municipis valencians, aprofitant la metodologia utilitzada per AVANT (2017) i actualitzada el 2020. En segon lloc, volem mostrar la importància de les relacions interterritorials determinades a partir de la relació entre la població i l'ocupació. Concloem amb una sèrie de recomanacions des de l'economia per a revitalitzar el dinamisme econòmic necessari per a frenar la despoblació i posar les bases productives per a afrontar processos de reversió.

2. Radiografia de la despoblació a la Comunitat Valenciana

2.1. AVANT, 2017

L'any 2017 la Direcció General d'Administracions Públiques va elaborar un primer treball que permet classificar els municipis valencians en funció del risc de despoblació. Per a això, es té en compte un grup d'indicadors com ara la densitat de població, el creixement de la població, el creixement vegetatiu, l'índex d'envelliment, l'índex de dependència i la taxa de migració, i es pren de referència l'any 2016. Els 542 municipis de la Comunitat Valenciana-

na s'ordenen en funció d'aquests indicadors, i s'estableixen els següents llindars a partir dels quals es considera que el municipi pot situar-se en zona de risc (taula 1):

Taula 1. Indicadors demogràfics.

Indicadors demogràfics	Període	Llindar
Densitat de població	2016	20 habitants per km ²
Creixement demogràfic	1996-2016	0 %
Taxa de creixement vegetatiu	1996-2015	10 %
Índex d'envelliment	2016	250 %
Índex de dependència	2010-2016	60 %
Taxa migratòria	2006-2016	0 %

Font: AVANT, 2017.

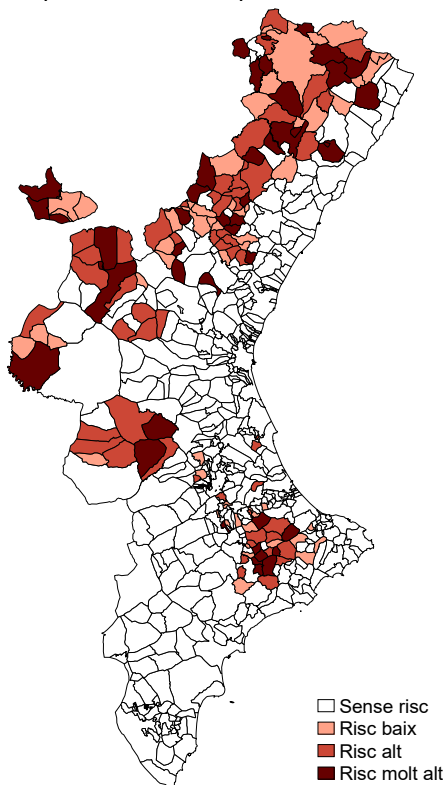
Seguint aquests llindars (taula 1), els municipis de la Comunitat Valenciana es classifiquen tenint en compte els següents criteris:

- **Municipis amb risc de despoblació molt alt:** quan es compleixen simultàniament els requisits establits per a tots els indicadors.
- **Municipis amb risc alt:** quan es compleixen els requisits en almenys cinc dels indicadors.
- **Municipis amb risc moderat:** quan es compleixen els requisits en almenys quatre dels indicadors o bé la població del municipi és igual o inferior a cent habitants.
- **Resta de municipis:** quan compleix els requisits en un nombre menor d'indicadors i la població supera els cent habitants.

Per aquesta raó, a partir d'aquest treball es disposa d'una radiografia completa de la situació dels 542 municipis de la Comunitat Valenciana i a més, aquesta metodologia, basada en indicadors demogràfics, pot aplicar-se a altres contextos, alhora que pot actualit-

zar-se. La figura 1 mostra la classificació dels municipis en funció del risc de despoblació (AVANT, 2017).

Figura 1. Municipis amb risc de despoblament, 2016.

Font: AVANT 2017

Taula 2. Municipis en risc de despoblació, 2016.

Província	Total municipis (%)				Totals
	Sense risc	Risc moderat	Risc alt	Risc molt alt	
Alacant (%)	114 80,8	9 6,38	10 7,09	8 5,67	141 100
Castelló (%)	58 42,96	28 20,74	25 18,52	24 17,78	135 100
València (%)	216 81,20	19 7,14	20 7,52	11 4,14	266 100
Total (%)	388 71,59	56 10,33	55 10,15	43 7,93	542 100

Font: elaboració pròpia amb dades de GVA

Segons s'observa en la taula 2, la província amb un major percentatge de municipis en risc de despoblació és Castelló, en què d'un total de 135 municipis 77 (57%) es troben en risc de despoblació (dades del 2016). El percentatge de municipis en risc de despoblació a la província d'Alacant i València és considerablement menor, 19,1% i 18,9%, respectivament.

Cal destacar la importància d'aquest treball, ja que ha permès conèixer la realitat dels municipis pel que fa al grau de despoblació i sobretot ha possibilitat fixar criteris per a concedir ajudes públiques.¹⁰ Un altre element que recull el document AVANT són els factors que incideixen en la despoblació,¹¹ com ara els següents:

- Falta d'una adequada accessibilitat (es mesura en funció del temps d'accés a ciutats de més de 50.000 habitants,

10. El document «AVANT» es troba en la base de dades d'ajudes públiques de la Generalitat Valenciana articulades en el Fons de Cooperació Municipal per a la Lluita contra la Despoblació dels Municipis de la Comunitat Valenciana (Decret 182/2018 de la Generalitat).

11. En l'annex es detallen els indicadors de cada factor, així com el llindar a partir del qual es determina el grau d'accessibilitat, dinamisme econòmic o nivell d'equipament públic.

cobertura de xarxa de dades i grau d'implantació de les TIC).

- Absència de dinamisme econòmic (s'estableixen valors mínims de renda disponible, taxa d'ocupació, treballadors que resideixen al municipi, densitat d'empreses, superfície agrícola i valor cadastral).

- Baix nivell d'equipament públic (es mesura segons la distància temporal d'hospitals, disponibilitat d'educació primària i secundària, l'existència de centres o residències de persones majors i l'existència de zones naturals protegides).

D'aquesta manera, la caracterització del risc de despoblació depén del grau en què es compleixen els factors anteriors. El treball d'Alamá-Sabater *et al.* (2019), a partir d'una metodologia basada en l'anàlisi qualitativa comparativa (QCC, per les sigles en anglés), confirma aquests factors com a condicions necessàries per a explicar el risc alt de despoblació en municipis de la Comunitat Valenciana, definida *a priori* com una àrea globalment urbana. Al seu torn, els problemes d'accessibilitat són condició suficient per a explicar situacions de despoblació. Aquest treball mostra també la importància del dinamisme econòmic de municipis veïns com a element explicatiu, la qual cosa aporta una perspectiva territorial a les propostes d'actuació enfront de la despoblació i trasllada el focus de l'àmbit municipal al comarcal o supramunicipal.

No obstant això, cal destacar que aquesta no és una foto fixa, ni els indicadors demogràfics ni els factors que incideixen en la despoblació són estàtics, motiu pel qual el mapa de la figura 1 requereix actualitzacions periòdiques. A més, cal valorar altres metodologies que poden ajudar a determinar amb major precisió les dinàmiques poblacionals dels municipis valencians i d'aquesta

forma, ajudar a dissenyar polítiques més ajustades a la realitat i, per tant, més eficients.

2.2. Connexions interterritorials

Un aspecte que cal considerar són les relacions interterritorials, és a dir, a partir del mapa 1 s'observa que la localització dels municipis amb risc de despoblació no és aleatòria,¹² per la qual cosa és possible detectar un patró espacial que indica que els municipis amb risc de despoblació se situen pròxims els uns dels altres i formen aglomeracions o *clusters*. Amb la finalitat d'obtenir majors nivells d'eficiència tant en els resultats estadístics com en el disseny de polítiques territorials, aquestes relacions de dependència intermunicipals haurien de ser considerades un factor addicional (Torre, 2008).

A partir dels estudis elaborats, aquestes aglomeracions sorgeixen a conseqüència de les relacions intermunicipals que es creen a partir dels indicadors demogràfics amb què s'han definit els nivells de despoblació (taula 1). És a dir, i per a posar-ne un exemple, municipis amb un creixement vegetatiu baix podrien determinar que altres municipis, situats en la mateixa àrea geogràfica d'influència, també tinguen un creixement vegetatiu reduït. De la mateixa manera, el fet que la taxa de dependència en un municipi es trobe per davall d'un determinat llindar condiona la taxa de dependència d'un municipi pròxim i, per tant, influeix en el nivell de despoblació (Salom Romero, 2021).

La presència de clústers i d'aglomeracions pobla-

---

12. «Valencian municipalities: an analysis of depopulation factors» (Salom Romero, 2021).

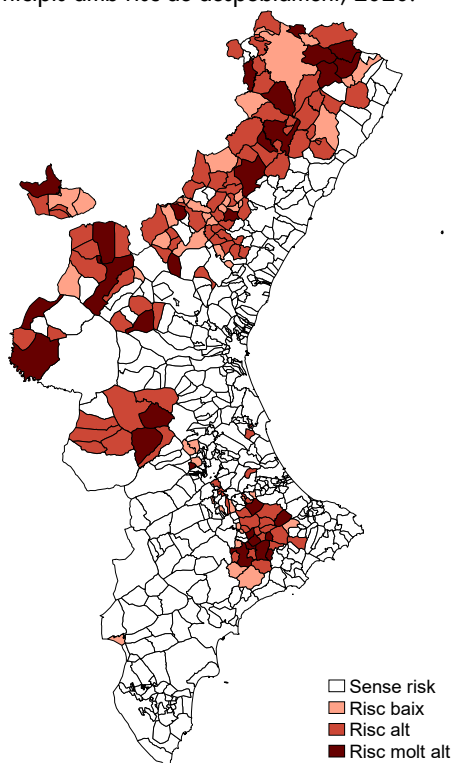
cionals també evidencia la importància i el paper que poden exercir determinats municipis en la vertebració territorial de les polítiques dirigides a modificar dinàmiques poblacionals i, per tant, fixar població. La capacitat dels municipis de formar clústers a partir de municipis centrals (nodes territorials o *core*) amb els municipis considerats veïns podria percebre's com un factor addicional que cal tindre en compte a l'hora de dissenyar polítiques territorials i distribuir ajudes públiques. En definitiva, es tracta d'abordar el problema de la despoblació des d'una perspectiva supramunicipal que incloga altres agregats, com ara les comarques, o agrupacions de municipis com ara les mancomunitats.

De fet, l'existència de municipis centrals contribueix a aplicar polítiques públiques que tenen com a objectiu pal·liar alguns dels efectes derivats de la despoblació i garantir l'accés i la disponibilitat de serveis mínims prenent com a unitat territorial de referència la comarca enfront del municipi, que quedaria condicionat a una escala inferior de serveis, i que posiciona la garantia de mobilitat en el primer nivell de servei públic. Es tracta d'establir l'escala de prestació del servei dins d'isòcrones de temps que van des dels 15 minuts per al primer nivell de servei públic, 30 per a serveis amb una qualitat que requereix un nombre major de persones usuàries, i, en darrer terme, el rang s'amplia a la isòcrona de 45 minuts. Així doncs, si l'objectiu és revitalitzar el territori mitjançant polítiques que mitiguen la despoblació, l'estratègia suposa establir en aquests nodes territorials de primer i segon ordre un grup de serveis pensats en clau territorial que provoquen l'atracció d'empreses i, sobretot, mantinguen la capacitat d'atraure i retenir població jove.

Per a disposar de les dades més actualitzades possi-

bles, hem dissenyat un nou mapa de la despoblació dels municipis de la Comunitat Valenciana seguint els criteris establits per AVANT i incloent-hi la informació relativa als municipis que, segons l'anàlisi de dependència dels indicadors demogràfics, fan la funció de municipi central o municipi *core*. En aquest cas, segons la disponibilitat de dades, els indicadors de despoblació s'han actualitzat prenent com a base l'any 2020 (figura 2).

Figura 2. Municipis amb risc de despoblament, 2020.

Font: elaboració pròpia amb dades del Portal Estadístic de la Comunitat Valenciana.

Taula 3. Municipis en risc de despoblació, 2020.

Província	Total municipis (%)				Totals
	Sense risc	Risc moderat	Risc alt	Risc molt alt	
Alacant (%)	111 78,72	7 4,96	14 9,93	9 6,38	141 100
Castelló (%)	54 40,00	23 17,04	46 34,07	12 8,89	135 100
València (%)	215 80,83	13 4,89	28 10,53	10 3,76	266 100
Total (%)	380 70.11	43 7.93	88 16.24	31 5.72	542 100

Font: elaboració pròpia amb dades de GVA.

Si comparem la taula 2 amb la 3, veiem que s'han produït canvis en el nivell de risc de despoblació d'alguns municipis. En concret, 73 municipis han canviat el nivell de risc. En 31 municipis el risc de despoblació ha disminuït i en 42 ha augmentat, per la qual cosa tenim un saldo net desfavorable d'onze localitats, fet que ens indica que el problema de la despoblació encara minva la capacitat del territori valencià. Si tenim en compte les províncies, els canvis s'han produït de la següent forma:

- A la província de València, hi ha 23 municipis que han canviat el nivell de risc, dels quals 8 han reduït el grau de despoblació, mentre que 15 es troben en 2020 en pitjor situació.
- A la província de Castelló, han modificat el seu risc de despoblació 36 municipis. 18 han millorat la situació i 18 municipis l'han empitjorada.
- A la província d'Alacant, 14 municipis han canviat el nivell de despoblació en aquests quatre anys. El 2020, 5 municipis en una situació de menor risc, mentre que en 9 municipis la situació és pitjor que el 2016.

És evident que la despoblació és un problema dinàmic que exigeix conèixer el grau d'importància dels múlti-

ples factors que la determinen. El treball d'Alamà-Sabater *et al.* (2021) aprofundeix en l'estudi dels factors de despoblació dels municipis de la Comunitat Valenciana i proposa una metodologia complementària de la que desenvolupa AVANT (2017). En aquest treball es desplega un model en què s'analitzen els factors definits anteriorment per AVANT (2017) i s'explica el creixement de la població dels 542 municipis de la Comunitat Valenciana. El resultat d'aquest treball posa de manifest que el dinamisme econòmic, l'accessibilitat i l'equipament públic són elements significatius des del punt de vista estadístic i, a més, que la millora d'aquests en els diferents municipis genera augments de població. Un aspecte important és el resultat, per tal com l'activitat econòmica, si es mesura amb el nombre de contractes i el nivell de renda, és el factor que més incideix sobre el creixement de la població. Aquest estudi també destaca la importància de les relacions interterritorials i subratlla que aquestes connexions són més rellevants als municipis amb risc de despoblació.

A més de l'anterior, el treball esmentat subratlla la importància de l'ocupació i, per tant, de l'activitat econòmica com a factor capaç d'atraure població. En aquest sentit, no podem deixar de banda les polítiques d'ocupació que des de ja fa anys s'apliquen a la Comunitat Valenciana, que parteixen d'un enfocament supramunicipal i tenen una estructura que obeeix als pactes territorials per l'ocupació. Les relacions interterritorials, definides a partir de l'agrupació voluntària de municipis i el disseny de projectes supramunicipals dirigits a crear ocupació sobre la base de les necessitats i característiques pròpies de cada pacte, són els pilars d'aquesta política. Cal assenyalar l'impacte que tenen aquests pro-

jectes, sobretot en les àrees de l'interior de la Comunitat Valenciana on els problemes de despoblació en part són deguts a la falta d'ocupació i d'activitat econòmica. El desenvolupament d'iniciatives de promoció del territori (centrades en turisme d'interior) i el suport a l'emprenedoria són, juntament amb formació ajustada al teixit productiu local i la seua estructura demogràfica, els elements centrals del projecte que ha permés, al seu torn, dissenyar estratègies d'ocupació territorialitzades.¹³

2.3. Identificació de problemes relacionats amb l'ocupació

Arribats a aquest punt, sorgeix la següent reflexió: ¿els municipis es despoblen perquè no hi ha ocupació? És a dir, ¿la creació d'ocupació atrauria població a aquests municipis? ¿O per contra, l'escassa activitat econòmica és deguda a la falta de població? En altres paraules: ¿la presència de població atrauria ocupació? Aquesta qüestió ha sigut la causa d'una extensa literatura amb resultats que s'encaminen en totes dues direccions. Un estudi acceptat en la prestigiosa revista científica *Regional Studies* (Alamá-Sabater, Márquez i Tortosa-Ausina, en premsa) ha analitzat la relació entre ocupació i població als municipis de la Comunitat Valenciana. Per a això, s'ha desglossat l'ocupació en funció de l'activitat productiva i els municipis en funció del nivell d'urbanització (municipis rurals, intermedis i urbans), és a dir, s'ha tingut en compte l'heterogeneïtat tant espacial com sectorial. A partir d'un model basat en equacions simultànies s'han obtingut una sèrie de conclusions que permeten tindre un major coneixement de la relació entre ocupa-

---

13. Projecte AVALEM Territori (<https://avalemterritori.es>).

ció, població, sectors productius i característiques dels municipis. Les conclusions van en la direcció d'assenyalar l'ocupació com un element que atrau població. És a dir, segons l'estudi esmentat, la població es dirigeix cap on hi ha ocupació i, a més, aquesta relació és encara més contundent si el municipi és rural i l'ocupació pertany al sector dels serveis. Un altre resultat important assenya la l'ocupació en el sector serveis com l'element amb major capacitat d'arrossegament sobre la resta dels sectors (indústria, construcció i agricultura) (Alamá-Sabater, Márquez i Tortosa-Ausina, en premsa).

Aquests resultats reforcen l'especialització productiva d'aquests territoris d'interior que ara concentren l'ocupació en el sector dels serveis, fet que ha convertit aquest sector en l'element dinamitzador del territori. No obstant això, hi ha uns altres factors que també s'han de tindre en compte i que es troben directament relacionats amb la falta d'activitat econòmica dels municipis assenyalats per AVANT. En aquests municipis el sector dels serveis es troba molt lligat a dos eixos d'activitat com són l'administració pública, a través de l'ocupació generada pels ajuntaments, vinculada en molts casos amb projectes i subvencions específiques; i les activitats d'hostaleria i restauració, a què s'uneixen esdeveniments i activitats de caràcter esportiu i amb la temporalitat com a tret definitori que, al seu torn, és un obstacle per a disposar de capacitat d'arrossegament tant de la població com d'altres sectors productius.

A partir de la relació de causalitat que s'ha establert en treballs anteriors entre la creació d'ocupació i la població ens preguntem quines són les principals barreres a què s'enfronta el procés de recuperació de l'activitat econòmica i l'ocupació. Els treballs esmentats anteri-

orment posen l'èmfasi en el baix dinamisme econòmic com una de les principals mancances del medi rural, la qual cosa inevitablement ens obliga a identificar la baixa densitat d'activitat econòmica com una variable que explica aquesta situació. La falta de dinamisme o densitat econòmica es tradueix en tres aspectes centrals en el desenvolupament econòmic, com són una grandària de mercat reduït, problemes d'accessibilitat i límits en l'accés a una oferta de serveis essencials destinats a la producció i, en tercer lloc, problemes d'equipament públic, habitatge i ordenació del territori.

Grandària de mercat reduït i menor dinamisme econòmic

El mercat de treball és el principal repte a què s'enfronten els municipis en risc de despoblació. A més d'una menor població, la situació es complica amb l'alt grau d'envelliment i, atesa l'estretor del mercat, amb una menor mobilitat laboral i amb la falta de professionals i oportunitats d'ocupació qualificada que permeten planificar el desenvolupament d'una carrera professional a mitjà i llarg termini. L'absència de grans i mitjanes empreses, així com la falta del segment de serveis a empreses i serveis avançats, es reflecteixen en el mercat de treball en l'oferta de llocs de treball qualificats.

D'altra banda, es tracta de mercats amb menor competència interna, la qual cosa equival en aquest cas a competència territorial. Encara que és evident que la principal repercussió es produeix en segments d'activitat de sectors amb major dificultat de comercialització, aquesta competència menor té conseqüències sobre la resta de l'economia. L'escassetat d'empreses i de teixit productiu redueix les possibilitats d'emparellament

òptim entre empreses i treballadors i entre proveïdors i clients, i dificulta l'acumulació i la transmissió de coneixement. En conseqüència, la concentració de l'activitat econòmica¹⁴ en aquestes àrees rurals no és capaç de generar uns efectes indirectes que permeten augmentar la productivitat de les empreses locals i competir amb els productors situats en les àrees d'activitat denses. La conseqüència més greu ha sigut la fugida de població jove més formada, fet que ha afeblit les possibilitats de recuperació de l'activitat i la retenció del talent.

Sobre aquest aspecte en particular hem d'afegir que es tracta d'un assumpte amb implicacions socials. Poder rebre formació especialitzada s'interpreta com un èxit social i implica, en general, un important esforç econòmic que, amb la marxa de persones joves formades (talent), suposa *de facto* un finançament en despeses de formació des d'àrees rurals a d'altres de major densitat econòmica.

Una segona repercussió de la menor densitat i mobilitat laboral dins del mercat local es manifesta en la menor presència de projectes d'R+D+I. Entre les raons que expliquen aquesta situació es troba precisament el menor dinamisme econòmic, unit a una escassetat d'empreses mitjanes i grans amb capacitat per a emprendre aquests projectes. Les dades¹⁵ per a la Comunitat Valenciana mostren una clara concentració de projectes innovadors en zones de major densitat econòmica, fet que deixa les àrees despoblades, on la microempresa està més present, fora dels programes de suport a la innovació. A aquesta situació se sumen qüestions derivades de

---

14. Efectes de densitat econòmica, vegeu Duranton i Puga (2020).

15. Hermosilla i Fansa (2020).

la distància i l'aïllament relatiu en l'accés a serveis tecnològics (xarxes de dades) i empreses especialitzades.

En el costat dels efectes positius en aquests municipis ens trobem amb un baix nivell de desocupació, amb una alta resiliència de les empreses, i amb la presència d'un coneixement tàcit específic en sectors amb alta especialització del territori. L'objectiu en aquest context és desenvolupar iniciatives capaces de crear ocupació a partir de recursos endògens que entenguen el territori en un sentit ampli i no limiten aquestes iniciatives al municipi. Es tracta de fomentar el segment d'activitat relacionat amb l'explotació de recursos naturals, productes amb distintiu de qualitat territorial que ofereixen possibilitats de desenvolupament vinculades a la professionalització, major innovació en producte i processos, i qüestions derivades de millores en comercialització.¹⁶

Com a element positiu també s'hi inclou l'embranchida del teletreball com a opció laboral i els avantatges que ofereixen els municipis de l'interior des d'un concepte de seguretat i qualitat de vida associats a l'àmbit rural. És evident que perquè aquesta opció es consolidi és necessari comptar amb una cobertura de xarxes de dades completa, però també amb altres serveis socials i econòmics necessaris, entre els quals s'inclouen l'educació primària o la disponibilitat d'espais de cotreball.

Un últim punt a favor d'aquests municipis en risc de despoblació és el comportament de l'empresari local que incorpora en el procés de presa de decisions el component emocional de pertinença al territori amb què s'identifica personalment, i de vegades fins i tot ho fa amb la producció. Elements com ara la sensació de pertinen-

---

16. Alamà-Sabater i Budí (2021).

ça al territori expliquen que, en moltes ocasions, més que les referències a la rendibilitat empresarial prevalga la localització de les empreses en aquests territoris, malgrat tractar-se d'entorns menys competitius.

Accessibilitat a serveis de suport a la producció

Les dificultats d'accés a infraestructures i serveis relacionats amb la producció s'observen principalment en alguns problemes d'accessibilitat per carretera. Es tracta de municipis distants en què la connectivitat i l'accessibilitat en general es ressenten. A més de les dificultats per a accedir a alguns serveis públics, la situació econòmica té una implicació directa en la connectivitat (xarxa de fibra, cobertura mòbil i sistemes 5G) que, al seu torn, i malgrat la millora substancial de la connexió de dades, interfereix en la implementació de processos tecnològics i en la inversió en R+D. A aquest problema s'uneixen les limitacions de transport públic i connectivitat viària entre municipis d'un mateix territori rural i amb nuclis urbans de referència en la prestació de serveis. Es tracta de carències que, per descomptat, afecten les possibilitats d'accés a béns i serveis als residents en aquests espais, però que també tenen una repercussió sobre el mercat de treball i les possibilitats empresarials. Com s'ha assenyalat en Alamá-Sabater *et al.*, 2019, s'identifica el grau de rellevància dels diferents elements determinants de la despoblació i s'indica que els problemes d'accessibilitat i la falta de dinamisme econòmic de l'entorn territorial serveixen per a explicar les situacions de despoblació.¹⁷

---

17. Alamá-Sabater *et al.* (2019).

Equipament públic, habitatge i ordenació del territori

La qüestió de l'equipament públic no s'ha d'enfocar en forma de prestació relativa respecte d'àrees urbanes sinó en termes absoluts. L'absència d'equipaments suposa directament que no siga possible activar serveis de tipus productiu o social al territori. Així doncs, i des de l'objectiu d'igualtat territorial, la qüestió no ha d'interpretar-se en termes de cost o recursos necessaris per a la disponibilitat d'aquestes infraestructures i serveis públics, sinó des d'un enfocament en què es planteja si ens podem permetre com a societat impedir o limitar l'accés a infraestructures o serveis pel fet de viure en territoris de l'interior de la Comunitat Valenciana.

Pel que fa a la disponibilitat d'habitatge com una més de les infraestructures productives, el problema de falta d'habitatge s'entén en l'estretor d'aquest mercat. Resulta fàcil identificar l'habitatge de segona residència, en bona part com a resultat del procés previ de despoblació i amb un alt grau de component emocional, però que no forma part de l'oferta de lloguer; i d'altra banda situem l'habitatge que no reuneix les condicions necessàries i que requereix una reforma. Si no hi ha mercat, els plans d'inversió immobiliària són difícils pel risc derivat de l'absència de mercat, mentre que els costos de rehabilitació o nova construcció a penes difereixen dels que corresponen a zones urbanes.

Finalment, i en relació amb l'ordenació del territori, són moltes les àrees afectades per la despoblació que, a més, se situen en entorns naturals protegits. Aquesta situació de protecció necessària del conjunt de la infraestructura verda del territori representa també una dificultat afegida a la instal·lació o ampliació d'empreses, perquè no es disposa d'un espai industrial delimitat en

aquests municipis, enfront d'emplaçaments en zones denses amb sòl per a activitats industrials i serveis relacionats. La gravetat d'aquesta situació, relacionada amb l'ordenació del territori, s'estén fins i tot al sector turístic i els requisits per a adaptar les construccions situades en entorns protegits per a usar-les en hostaleria i restauració.

2.4. Propostes des de l'economia: full de ruta enfront de la despoblació

La complexitat de la despoblació a la Comunitat Valenciana i al conjunt d'Espanya no sols ens exigeix revisar-ne les causes principals i alguns dels problemes que genera, sinó que ens obliga a idear un conjunt de propostes i recomanacions que poden contribuir a posar les bases per a frenar la sagnia demogràfica. En termes econòmics, les propostes se centren a garantir les condicions mínimes necessàries per a reactivar la producció, generar un flux positiu d'inversió en activitats econòmiques, i, finalment, facilitar la creació d'ocupació que contribuïska a recuperar població.¹⁸

Grandària de mercat, ocupació i dinamisme econòmic

L'augment en la grandària de mercat s'emmarca en la necessitat d'incrementar la productivitat en alguns segments d'activitat en zones de despoblades. L'objectiu que es persegueix és fer més atractius aquests territoris des d'un punt de vista econòmic i contribuir a la creació

---

18. Aquestes propostes es troben en sintonia amb el Pla Estratègic Antidespoblament 20-30 de la Generalitat Valenciana (Hermosilla, 2021).

de valor afegit que facilite millors salaris i l'atracció de treballadors i inversions a aquests territoris. En aquest context, la qüestió és com aconseguir ampliar aquests mercats locals i fer-ho compatible amb la creació d'ocupació com a eix de la recuperació de l'activitat i d'un cert dinamisme socioeconòmic. Per a això es plantegen una sèrie d'estratègies, que es detallen a continuació:

Facilitar **mercats integrats** d'extensió comarcal. Es tracta de facilitar fórmules d'integració comarcal de sectors productius, tant pel que fa al mercat de treball com en la prestació de serveis. Per a aquests mercats són convenients dos tipus d'actuacions centrades en la millora de la mobilitat intracomarcal i el suport a iniciatives de serveis itinerants mitjançant ajudes al desplaçament de professionals i facilitant espais de prestació de serveis compartits. Dins d'aquestes mesures d'integració supramunicipal s'inclouen serveis d'atenció personal medicosanitària, així com l'ajuda a persones en situació de dependència, i també serveis comercials, financers, manteniment, serveis de la llar i d'altres de socioculturals.

Creació d'**àrees d'activitat industrial i de serveis comarcals** (supramunicipals). Es tracta de garantir que hi ha espais per a instal·lar-hi activitats productives amb els serveis necessaris, no tant en tots els municipis sinó per àrees que recullen municipis d'una mateixa àrea rural integrada, comarca o subcomarca. Aquesta mesura s'ha de promoure juntament amb les millores en mobilitat i la xarxa de serveis itinerants, i s'ha de complementar amb espais d'emprenedoria i cotreball d'àmbit territorial. Com s'ha indicat, el dinamisme econòmic ha d'interpretar-se en termes territorials, i les relacions de veïnatge entre municipis són determinants per a la promoció de l'activitat econòmica i l'ocupació.

Promoure l'ús de **noves tecnologies** que faciliten la integració en mercats globals. Aquesta mesura inclou tant la garantia en l'accés a la xarxa de fibra (venda en línia) com el suport a sistemes de distribució i logística. Així doncs, sectors com ara el turisme rural o la distribució de productes d'alimentació s'hi veurien beneficiats amb la incorporació a un mercat global.

Campanyes de suport i **promoció de producte local**, amb especialitat tradicional o garantia d'origen, que permeten incrementar el mercat potencial i afavoreixen la capacitat productiva del territori i el seu coneixement específic. Es tracta de posar serveis i infraestructures a la disposició de les empreses del territori, com ara els obradors comunitaris polifuncionals o els centres de recepció i emmagatzematge de mercaderies com a petits centres logístics rurals.

Quant al sector agrícola, les solucions han de combinar figures que possibiliten la continuïtat dels cultius i el manteniment de llocs de treball. La fórmula enfront del minifundisme, l'agricultura a temps parcial, la feble posició de mercat i l'abandonament de terres s'ha de substituir per mecanismes que incentiven una gestió col·lectiva de terres que facilite les inversions en maquinària, una adequada planificació de cultius i la transformació cap a una agricultura enfocada al mercat i, sobretot, cap als nínxols de producte ecològic, de qualitat i tradicional, d'acord amb la imatge de qualitat de l'interior rural valencià i les figures de protecció d'aliments de qualitat.

La importància del turisme per a l'interior de la Comunitat Valenciana s'ha de reflectir en suports decidits per a transformar els abundants recursos turístics en productes capaços d'atreure visitants i crear ocupació. Si territorialment s'interpreta el turisme com a eina per al

desenvolupament, és necessari establir els mecanismes i ajudes necessaris per a adaptar els recursos turístics que complementen els esforços que, en aquest sentit, es porten a terme des dels mateixos ajuntaments.

Aquesta confiança en nous productes o serveis ha de tindre com a objectiu central ampliar el mercat de treball amb noves activitats productives que generen nous productes orientats al mercat, així com incorporar processos productius que permeten controlar millor la cadena de valor del producte i n'incrementen el valor afegit i l'ocupació.

Incorporar el **component territorial** en programes de suport financer a la inversió en tecnologia i maquinària. Es tracta de facilitar l'accés a sistemes de producció més eficients que prenguen com a punt de partida una menor grandària d'empresa. Sembla necessari acostar els programes de suport a l'R+D a zones despoblades amb mesures que incloguen centres públics de promoció econòmica, disponibilitat d'agents de desenvolupament local i un pla d'actuació de digitalització i noves tecnologies.

Formació adaptada a les necessitats del territori. Sens dubte aquesta és una de les qüestions que genera més problemes a curt termini. L'adaptació formativa s'enfronta al problema de tindre un nombre reduït d'usuaris potencials de cursos de formació i un teixit productiu estret que limita la demanda de professionals amb formació específica. Es tracta, per tant, de dotar-se de mesures àgils que permeten respostes ràpides a les necessitats de formació expressades pel territori, encara que el procés s'inicia facilitant els instruments i infraestructures necessàries per a la formació i l'aprenentatge.

Establir fórmules que garantisquen la continuïtat de

les activitats existents. El mecanisme per a impulsar parteix de la plataforma per a la transferència de negocis que posa en contacte empreses i activitats en risc de tancament amb emprenedors interessats en l'àmbit territorial i del subsector d'activitat. El paper de l'Administració consisteix a contribuir a facilitar la transició d'aquests negocis, en entendre que representen, en municipis en risc de despoblació, no sols una activitat econòmica sinó també, en molts casos, un servei al conjunt de la població. De fet, aquesta estratègia de mantenir activitats productives en àrees rurals s'integra també amb altres iniciatives que busquen atreure nous pobladors, i els ofereix l'opció que representa un projecte de vida que, a més de la residència en municipis en risc de despoblació, inclou el traspàs o la transferència d'un negoci en funcionament.

En definitiva, es tracta d'incrementar el dinamisme econòmic que concebia el territori com a espai d'oportunitats per a la inversió i l'ocupació, i, d'aquesta forma, per a l'establiment de persones i projectes de vida.

Accessibilitat i connectivitat

Els problemes d'accessibilitat i connectivitat no s'han de tractar només com un instrument de suport a la producció: s'han de considerar serveis bàsics per a la ciutadania disponibles en tots els territoris. Així doncs, es fa necessari definir els requisits bàsics de cada territori, que es determinen a partir de nivells de connectivitat digital i cobertura en telefonia mòbil, juntament amb l'establiment d'isòcrones que identifiquen els temps de desplaçament als serveis bàsics en funció de la seua importància relativa.

Garantir la **cobertura de xarxa** de fibra en tots els nu-

clis de població del territori de manera immediata i establir uns terminis que assegurin la cobertura mòbil en tota mena de comunicacions digitals en un període breu. Cal tindre en compte que l'aposta per la introducció plena d'aquestes tecnologies en l'àmbit socioeconòmic no ha de deixar territoris aïllats ni ara ni en relació amb els canvis tecnològics futurs. En aquesta qüestió, la fórmula d'unir espais urbans amb àrees rurals en les concessions administratives per a l'explotació d'aquests serveis es manifesta com un mecanisme efectiu de garantia en la igualtat d'accés a aquesta tecnologia.

Quant a l'accessibilitat per carreteres, es tracta de mantenir la constant millora de la xarxa viària, però també d'establir compromisos clars respecte dels temps requerits per a l'accés a serveis bàsics. En aquest sentit, proposem establir tres rangs de temps en els quals garantir serveis bàsics. Un primer rang de fins a 15 minuts per a serveis bàsics com ara l'atenció primària i urgències sanitàries, així com l'accés a nivells d'educació infantil i primària, i serveis privats essencials com són el comerç d'alimentació i els serveis financers bàsics. El segon rang de temps se situa en 30 minuts, en què s'inclou l'educació secundària i altres serveis necessaris com ara farmàcia, serveis comercials, subministrament de carburants, reparacions i manteniment i professionals que ofereixen serveis d'atenció personal i cures. En aquest rang de 30 minuts és important també assegurar l'accés a la xarxa viària d'alta capacitat. Finalment, en el rang de 45 minuts s'estableix com a requisit indispensable l'existència d'un hospital de referència.

L'última baula en la garantia d'accessibilitat és l'existència d'una xarxa de transport públic que cobrisca les necessitats assenyalades adés. Es tracta d'establir xarxes

de transport dins dels àmbits comarcals que ajuden a vertebrar el territori tant des del punt de vista laboral com especialment per a assegurar l'accés als serveis bàsics i contribuir de manera efectiva a la lliure elecció del lloc de residència. Quant a aquesta mesura, les opcions són múltiples i s'estenen des d'una completa reordenació de les rutes regulars de transport amb autobús fins a la figura del transport a demanda. En tots aquests casos, així com ocorre en les xarxes urbanes de mobilitat, es fa imprescindible disposar d'ajudes financeres i compromisos de llarg termini que assegurin la continuïtat d'aquests serveis.

Equipament públic, habitatge i ordenació del territori

El tercer bloc de mesures que condicionen els aspectes econòmics de la despoblació es relaciona amb la disponibilitat d'equipament públic, i sobretot l'equipament amb implicacions directes sobre l'activitat econòmica. En aquest punt resulta difícil establir un catàleg d'equipament públic mínim en tots els territoris amb una finalitat econòmica, ja que les necessitats indicades en termes de mercat i serveis públics s'estenen també a equipament. En aquest apartat ens fem ressò dels problemes, límits i entrebancs a què s'enfronten iniciatives productives, que abasten des de petits emplaçaments industrials, la rehabilitació d'edificis per a transformar-los en establiments turístics o la instal·lació d'una granja i fins i tot algunes activitats agrícoles o de transformació de productes agrícoles i ramaders.

De fet, una de les limitacions a què s'enfronten les iniciatives per a posar en marxa empreses i noves activitats productives són les restriccions per a l'establiment industrial i els problemes de sòl disponible. D'una banda,

hi ha la dificultat per a disposar de sòl industrial, com a resultat de plans d'ordenació urbana ajustats a la nova realitat, i de la falta de sòl urbanitzat; i de l'altra, hi ha els límits que els diferents nivells de protecció ambiental apliquen sobre activitats autoritzades i règim d'adaptació d'aquestes. Si tornem a la situació inicial, la falta de població es relaciona amb un menor dinamisme econòmic, la qual cosa redueix les expectatives d'inversió empresarial, i consegüentment les expectatives de fer tasques que preparen el territori per a acollir aquestes inversions. Quant a les zones de protecció mediambiental, els municipis englobats en zones com ara els parcs naturals troben fortes limitacions a noves activitats, fins i tot a l'adaptació d'instal·lacions existents. Al seu torn, els ajuntaments, com a autoritat competent, manifesten grans dificultats per a adaptar qualsevol mena de plans d'ordenació urbana, tant pel que fa al cost com als dilatats temps de tramitació.

La principal proposta que considerem en relació amb l'ordenació territorial és actuar de manera conjunta per unitats territorials, comarques o subcomarques. Si, com s'ha indicat, l'enfocament econòmic i laboral no ha de limitar-se a l'entorn municipal, tampoc ho ha de fer l'ordenació territorial. Es fa necessari abordar plans d'ordenació territorial per a àrees urbanes integrades, sense que necessàriament coincidisquen amb espais comarcals o subcomarcals que es corresponguen amb la realitat de la despoblació i que reduïsquen el pes de l'Administració local en aquestes qüestions. D'aquesta forma, amb una adaptació al territori marc, s'hauria de reduir la necessitat d'ordenacions urbanes municipals mitjançant un marc comú, i, simultàniament, s'hauria d'incrementar la capacitat de decisió dels ajuntaments, alhora que per-

metre autoritzar inversions a partir de declaracions responsables i el criteri propi de l'Administració local. En aquest enfocament supramunicipal han d'incorporar-se criteris per a identificar els municipis que han d'actuar com a nodes territorials de primer i segon nivell que servisquen d'aglutinadors d'alguns dels serveis comarcals, tot això des d'una posició tècnica d'equilibri entre municipis i sense oblidar la importància dels efectes del veïnatge en el desenvolupament territorial.

Un segon bloc d'equipament productiu, si es manté també l'enfocament d'unitat territorial supramunicipal, és la necessitat d'espais d'emprenedoria, la qual cosa inclou l'existència de centres de cotreball, obradors comunitaris i centres d'activitat compartits, així com la d'àrees d'activitat per a la instal·lació de noves empreses en aquests territoris i espais per a la formació en el sentit d'aules formatives homologades i altres dotacions que garantisquen la instal·lació d'aquelles activitats i iniciatives que veuen en les zones d'interior una oportunitat per al seu desenvolupament. Es tracta, en definitiva, d'activar amb efectes econòmics (i per extensió també socioculturals) àrees funcionals rurals, que actuen com a territori de referència en la prestació dels serveis exigibles dins de la isòcrona de trenta minuts.

El tercer pilar per a recuperar l'activitat, que situem en l'entorn del sector públic, és l'ajuda financera. Es tracta de garantir fons per a iniciatives que en general són de menor grandària, però que inclouen la lluita contra la despoblació com a part de la dimensió social de l'empresa. En essència, si assumim que la recuperació de la població i dels espais rurals és un valor positiu en termes socials i territorials, aquest valor ha s'ha d'incloure en les condicions econòmiques i tècniques que

s'apliquen en la concessió d'ajuda financera per part de l'Administració.

Finalment, fem la necessària referència al mercat de l'habitatge i les actuacions en aquest sentit. Com s'ha indicat, els problemes d'estretor en el mercat d'habitatge condicionen la iniciativa privada, els preus i l'oferta d'habitatge en condicions reals d'habitabilitat. A aquest fet s'uneixen qüestions com ara la falta de sòl urbanitzat o les dificultats i els requisits tècnics relatius a la rehabilitació d'edificis en nuclis urbans afectats per l'abandonament d'habitatges. La solució és complexa i exigeix actuacions d'àmbit supramunicipal entre les quals trobem la creació de censos d'habitatge disponible per a lloguer i venda, la catalogació del sòl per a nova construcció, i fins i tot la posada en marxa d'habitatge públic en comarques amb dèficit d'oferta d'habitatges en condicions d'habitabilitat, amb el suport financer necessari.

Consideracions finals

En aquest capítol s'ha posat en evidència la importància de l'economia i de l'ocupació com a elements d'atracció de la població. Els mitjans econòmics, les rendes i l'ocupació estan entre les condicions necessàries per a establir un projecte de vida en l'àmbit rural. Encara que, com es determina en aquest text sobre despoblació i la necessitat d'adoptar una mirada polièdrica al respecte, el problema no és estrictament econòmic.

Evidentment, hi intervenen molts altres elements de l'esfera social, cultural, i elements com ara l'accés a la sanitat o els serveis educatius o d'oci. Ara bé, entenem que no és possible una solució al problema sense garantir una base d'activitat econòmica, en el sentit del que

denominem *dinamisme econòmic*, que no és una altra cosa que la percepció d'oportunitats per a l'ocupació, el desenvolupament professional i, evidentment, personal.

L'objectiu no és un altre que garantir la disponibilitat d'un conjunt de servei, infraestructures productives i mitjans necessaris per al desenvolupament de l'activitat econòmica i l'ocupació. Així doncs, s'entén el territori com un ens receptor de drets i condicions per a la productivitat per tal que, a partir d'aquest punt, siga la iniciativa privada la que, amb mesures de suport des de l'administració pública, desenvolupe un sistema productiu sostenible i respectuós amb les condicions dels territoris en risc de despoblació.

Referències

- Agenda Valenciana Antidespoblament (AVANT) (2017). Propuesta de Sistemas de Indicadores. Technical report, Generalitat Valenciana.
- Alamá-Sabater, L. y Budí, V. (2021). “La indústria alimentària de l'interior de Castelló”, a *La Innovació territorial i l'ocupació a la Comunitat Valenciana 2021*, pp. 55-XX, coord., J. Hermosilla, ed. Universitat de València
- Alamá-Sabater, L.; Budí, V.; Roig-Tierno, N. y García-Alvarez-Coque, J.M. (2021). Drivers of depopulation and spatial interdependence in a regional context. *Cities*, 114, <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103217>
- Alamá-Sabater, L.; Márquez, M.A. y Ausina-Tortosa, E (2020). Spatio-sectoral heterogeneity and population-employment dynamics: Some implications for territorial development, Working Papers 2020/24, Economics Department, Universitat Jaume I, Castellón (Spain).
- Banco de España (2021). Informe anual 2020. Capítulo 4. La distribución espacial de la población en España. <https://bit.ly/3gdR1ZP>.
- Bandres, E. y Azón, V (2021). La despoblación de la España del interior. Documentos de Trabajo, FUNCAS, febrero 2021.

- Budí-Ors, T. y Pijoan-Mas, J. (2022). Macroeconomic Development, Rural Exodus, and Uneven Industrialization, WP CEPR.
- Camarero, L. (Coord.). (2009). “La población rural de España. De los desequilibrios a la sostenibilidad social”. *Colección Estudios*, 27, Fundación la Caixa.
- Duranton, G., y D. Puga (2020). «The economics of urban density», *Journal of Economic Perspectives*, 34(3), pp. 3-26.
- González-Díez, V. y Moral-Benito, E. (2019). El proceso de cambio estructural en la economía española desde una perspectiva histórica, Documentos Ocasionales, n.º 1907, Banco de España.
- Henderson, J. V.; Squires, T.; Storeygard A. y Weil, D. (2018). «The Global Distribution of Economic Activity: Nature, History, and the Role of Trade», *The Quarterly Journal of Economics*, 133(1), pp. 357-406.
- Hermosilla, J. y Fansa, G. (2020). “La innovación en el territorio valenciano”, en *La innovación territorial y el empleo en la Comunidad Valenciana*, pp. (dir.) 2020. J. Hermosilla, ed. Universitat de València.
- Hermosilla, J., coord. (2021). *Pla Estratègic Valencià front a la despoblació. Estratègia 20-30*. Universitat de València.
- Recaño, J. (2017). «La sostenibilidad demográfica de la España vacía», *Centre d'Estudis Demogràfics*, n.º 007.
- Rodríguez-Pose, A. (2018). The revenge of the places that don't matter (and what to do about it). *Cambridge journal of regions, economy and society*, 11:189-209.
- Salom Romero, B (2021). Valencian municipalities: An analysis of depopulation factors <http://hdl.handle.net/10234/196329>, Universitat Jaume I.
- Torre, A. (2008). On the role played by temporary geographical proximity in knowledge transmission. *Regional Studies*, 42(6):869-889.

El sistema agroalimentari davant del repte demogràfic

Consuelo Calafat Marzal i José María García Álvarez-Coque
Universitat Politècnica de València

Resum

El sistema agroalimentari ocupa un lloc prioritari per a superar amb èxit el repte demogràfic en les àrees rurals, s'endinsa en les seues arrels culturals i s'ha desenvolupat mentre destacava el caràcter de les persones i el territori com a opció vital. El principal repte del sistema agroalimentari és l'adaptació del model productiu a la producció d'aliments de qualitat i l'atenció a noves exigències socials, comercials i mediambientals. A més, el context de les zones rurals dels municipis en risc de despoblació és un entorn ideal per a vincular l'activitat agrària amb l'entorn i els habitants, amb la dinamització de les funcions ecosistèmiques i l'ocupació de la comunitat agrària i la població.

Hi ha tres elements que caracteritzen el sistema agroalimentari valencià: agricultura amb especialització en cultius mediterranis, escàs suport de la Política Agrícola Comuna (PAC) als cultius típics valencians i dualitat poblacional al llarg del territori. Tenint en compte aquesta caracterització, s'han determinat els reptes a què s'enfronta el sistema i les línies d'actuació que cal seguir a les zones amb el risc de despoblació. Aquesta proposta considera els espais rurals valencians des d'una perspectiva holística que aporta complementarietat i sinèrgies positives en totes les funcions del sistema agroa-

limentari, i no els concep com a components de caixes estanques. Els reptes proposats atenen també aspectes transversals dels processos productius, com ara les transicions a què s'enfronta: de l'analògic al digital (fluxos d'informació), del material a l'íntangible (fluxos d'inversió) i del lineal al circular (fluxos de matèria i energia).

En aquest context, hi ha una missió clara: revitalitzar els sistemes rurals com a espais d'oportunitat. Els reptes del sistema agroalimentari relacionats amb la missió són l'estructura i organització de la cadena de valor, el relleu generacional i la prestació de serveis sistèmics del medi rural. A aquests se sumen com a reptes transversals l'emergència climàtica i la transició ecològica, la transició nutricional, la seguretat i la innocuïtat de l'alimentació, la digitalització, la governança pública, la coordinació i simplificació. En cadascun d'aquests es poden establir línies d'actuació que es relacionen amb estratègies i normatives que estan en funcionament a la Comunitat Valenciana.

1. Introducció

El sistema agroalimentari forma part de les arrels culturals i naturals de la societat valenciana. En el sistema rural, les persones decideixen el seu lloc de residència no per obligació sinó com a opció vital, i amb valors compartits amb el conjunt de la ciutadania.

Actualment, el sistema agroalimentari se situa com un eix prioritari dins del Pacte Verd Europeu, per la seua contribució per a assegurar la qualitat de vida de tota la ciutadania, pensant en les generacions presents i futures. Les següents funcions es presenten com a essencials per a tota la societat:

- Subministrament d'aliments sans i saludables.

- Generació d'oportunitats per al medi rural, dones i joves.
- Resiliència, entesa com l'adaptació a pressions econòmiques, socials i ambientals i per a proveir un hàbitat per a la població rural.
- Contribució a la mitigació del canvi climàtic, transició d'un model lineal a un enfocament circular.
- Subministrament de serveis ecosistèmics: paisatge, biodiversitat i cultura.

Aquestes funcions no han d'entendre's de manera independent sinó complementària, i amb sinergies positives entre aquestes. Aquesta visió holística reconeix el sector agroalimentari com a eina tractiva no sols del creixement econòmic sinó d'un nou model de creixement. Des d'aquesta visió holística, pot ser útil posar l'eina al servei d'una missió, en la terminologia de Mariana Mazzucato (2019): revitalitzar el medi rural com a espai d'oportunitats i de serveis alimentaris i ecosistèmics per al conjunt de la societat. En aquest capítol hem pres l'enfocament i la visió que definim per al conjunt de la Comunitat Valenciana en l'informe previ per la Càtedra Prospect de la Universitat de València (García Álvarez-Coque, 2020), però aquesta vegada concretats en territori tan ampli i subestimat com és el que configuren els municipis rurals de l'interior valencià.

1.1. Aspectes diferencials del sistema agroalimentari valencià

Hi ha tres elements del sistema agroalimentari valencià que es poden destacar en una anàlisi contextual prèvia. En primer lloc, un elevat grau d'especialització productiva en productes de caràcter mediterrani, encara que la rama-

deria està present en àmplies àrees de l'interior valencià; en segon lloc, un suport limitat de la PAC, i, en tercer lloc, una forta imbricació i coexistència dels espais rurals i els urbans en la geografia de la Comunitat. Podem diferenciar la situació seguint la categorització de municipis per risc de despoblació utilitzada en l'estratègia «AVANT 20-30, Pla estratègic valencià antidespoblament». En aquesta estratègia antidespoblament es consideren sis criteris per a classificar els municipis en risc de despoblació:

- Densitat de població inferior o igual a 20 habitants/km².
- Creixement demogràfic negatiu.
- Creixement vegetatiu menor o igual a -10%.
- Ràtio d'envelliment major o igual al 250%.
- Ràtio de dependència major o igual al 60%.
- Ràtio migratòria menor o igual a zero.

Els municipis que compleixen els sis indicadors són municipis en risc alt de despoblació, els que en compleixen cinc són municipis en risc alt, i els que en compleixen quatre o tenen una densitat demogràfica igual o inferior a 12,5 habitants/km², o una població inferior a 300 habitants, es consideren en risc moderat de despoblació.

1.1.1. Especialització productiva

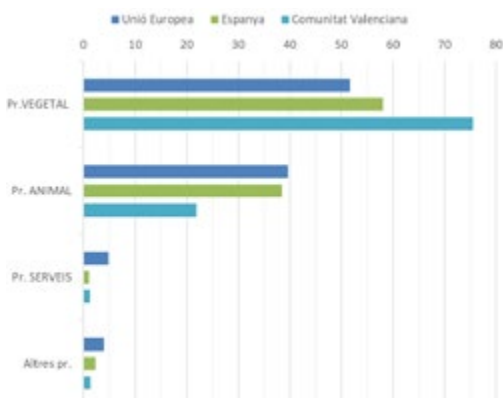
L'especialització productiva valenciana està clarament orientada als cultius mediterranis, en comparació amb la fotografia típica de l'agricultura a Espanya i la Unió Europea. En la figura 1a es mostra com la producció vegetal predomina sobre la producció animal i de serveis, amb valors superiors als de la UE i Espanya. La ramaderia, juntament amb els productes animals, amb

prou faenes representen el 22 % de la producció agrària. Els cítrics representen el 40 % del valor de la producció vegetal valenciana el 2019 (figura 1b). Si sumem cítrics, hortalisses i fruites fresques a flors i plantes ornamentals, el grup reuneix el 78 % de la producció vegetal. Si hi afegim altres productes típics del sud d'Europa, com ara l'arròs, el vi i l'oli, quasi arribem al 87%. La forta presència de cultius de regadiu en la geografia valenciana, especialment al litoral, pot donar la imatge d'una agricultura d'alt valor afegit, la qual cosa oculta zones de secà de baixos rendiments a les comarques de l'interior. D'altra banda, hi ha orientacions productives que, tot i ser minoritàries en el conjunt, són localment rellevants en territoris rurals, com ocorre amb la ramaderia avícola i porcina.

Figura 1. Distribució del valor de la producció agrària i vegetal de la Comunitat Valenciana (%) el 2019.

a) Valor de la producció agrària (%)

b) Valor de la producció vegetal (%)

Font: Generalitat Valenciana. Informe del Sector Agrari Valencià (2019).

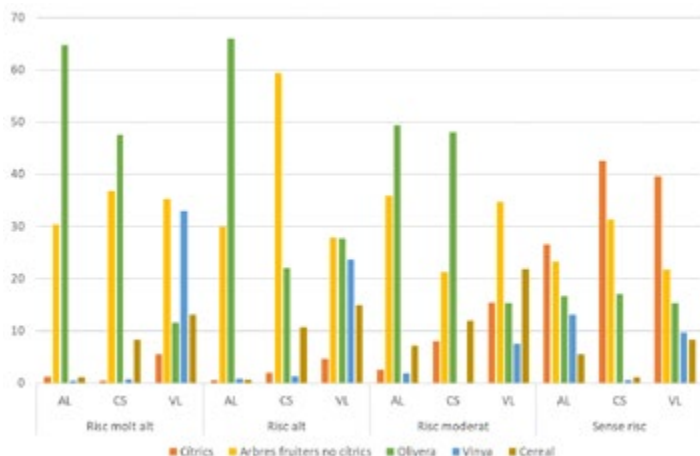
Malgrat l'especialització productiva valenciana, cal destacar que la seua estructura de cultius presenta una gran diversitat territorial i mostra diferències notables entre els municipis amb risc de despoblació respecte d'aquells que estan més poblats. Així, en la figura 2 s'inclou la distribució de la superfície dels principals cultius en cada província, i es distingeix entre municipis en risc molt alt, alt, moderat o sense risc de despoblació.

Als municipis amb risc de despoblació (molt alt, alt i moderat) de la província d'Alacant i Castelló predominen els cultius d'olivera i arbres fruiters no cítrics (fonamentalment ametler i cirerer) en secà, a diferència dels municipis sense risc de despoblació, on predominen els cítrics, els fruiters no cítrics, com és el magraner en regadiu o l'ametler en secà. La vinya es concentra a les comarques del Vinalopó, tant per a raïm de taula com

de vi. La diversitat és precisament una de les claus per a identificar les vies de solució als reptes agraris i alimentaris que han d'adaptar-se al context territorial.

En els municipis en risc de despoblació de la província de València hi ha una notable especialització en vinya, concentrada en els municipis de la comarca d'Utiel-Requena, i arbres fruiters no cítrics, especialment el caqui, i de fruita d'estiu com ara l'albercoc i la bresquilla.

Figura 2. Distribució de la superfície de cultius (ha) segons el grau de risc de despoblació en cada província de la Comunitat Valenciana.

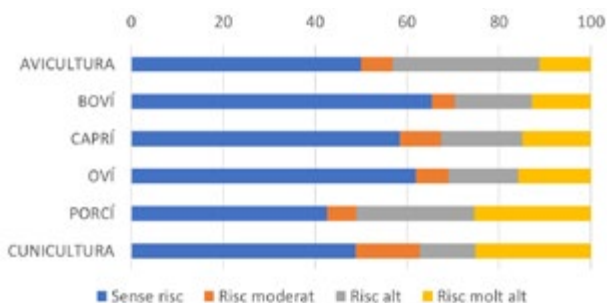

La ramaderia és un sector estratègic per al manteniment de rendes als municipis en risc de despoblació. Segons l'Informe del sector agrari valencià del 2020, la producció animal representa el 22,5% de la producció de béns (a la Unió Europea representa el 43,4% i a Espanya, el 39,9%), dels quals la producció animal suposa el 79,3% i els productes animals el 22,5%. La ramaderia intensiva suposa aproximadament el 90% de

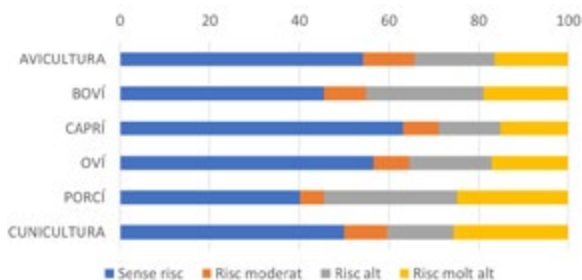
la producció de carn i bestiar, representada sobretot per explotacions de porcí (53%), avicultura (32,4%) i boví de llet. La ramaderia extensiva representa al voltant del 10%, distribuïdes en explotacions de boví de carn (5%) i oví-caprí (5%).

Les explotacions d'oví i caprí es troben arreu del territori. En canvi, les províncies de Castelló i València concentren el nombre més elevat d'explotacions i unitats ramaderes (UGM) intensives de porcí i avicultura. En la figura 3 s'observa el percentatge d'explotacions i UGM segons el grau de despoblació dels municipis. S'observa que els municipis en risc de despoblació agrupen més de la meitat d'explotacions d'avicultura, porcí i cunicultura, la qual cosa destaca la importància econòmica de la ramaderia en els municipis en risc de despoblació.

Figura 3. Percentatge del nombre d'explotacions ramaderes i UGM segons el grau de risc de despoblació en cada província de la Comunitat Valenciana.

UGM

Nombre d'explotacions

1.1.2. Suport públic

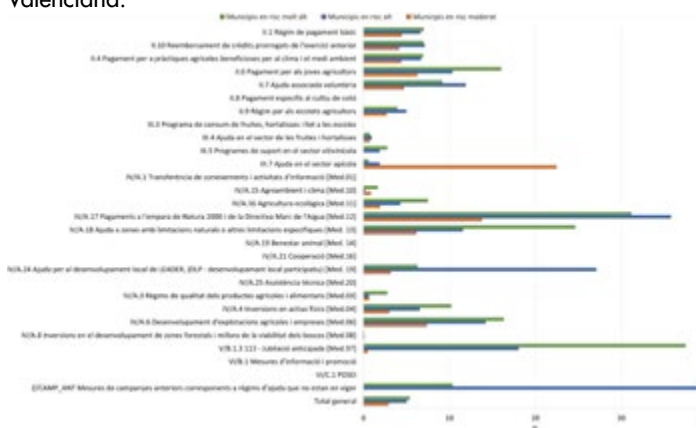
Fins al moment, la Comunitat Valenciana ha tingut una participació minoritària en els programes d'ajudes de la PAC, i és una de les comunitats autònomes amb menor importància relativa de les subvencions sobre el valor afegit net mitjà, en particular pel que fa als pagaments

del primer pilar de la PAC gestionats pel Fons Europeu Agrícola de Garantia (FEAGA): menys del 2 % dels pagaments directes del conjunt de l'Estat, encara que aquests representen més del 60 % dels pagaments del FEAGA a l'agricultura valenciana.

A més a més, les ajudes i els conceptes no són iguals a tot el territori. El tipus d'agricultura condiona l'obtenció d'ajudes i, al seu torn, el ritme i grau de despoblació ha diferenciat l'obtenció d'aquestes ajudes (figura 4). La major part de les ajudes rebudes al territori s'han repartit en municipis sense risc de despoblació, per exemple, més del 90 % de les ajudes en el sector de les fruites i hortalisses, al sector vitivinícola, agroambient i clima, per al benestar animal, per a la cooperació o per a inversions en el desenvolupament de zones forestals i millora de la viabilitat dels boscos; i més del 80 % en el sector del pagament bàsic, del pagament per a pràctiques agrícoles beneficioses per al clima i el medi ambient, de les ajudes per a petits agricultors. Tot i que amb menys participació, els municipis en risc de despoblació són relativament actius a l'hora de rebre les ajudes directes de pagament bàsic, els pagaments per a pràctiques beneficioses per al clima i el medi ambient, per a joves i petits agricultors i agricultores, així com les ajudes a zones amb limitacions naturals o altres limitacions específiques. Els municipis amb risc molt alt de despoblació són els més actius, en comparació amb la resta de municipis amb risc de despoblació en les ajudes per a jubilació anticipada, les ajudes per a joves, la realització d'inversions en actius físics i el desenvolupament d'explotacions agrícoles. Aquest repartiment de les ajudes apunta cap a la importància d'aquestes per a mantenir l'activitat agrària als municipis més vulnerables i, al mateix temps,

la necessitat que les ajudes puguen remunerar funcions del medi rural però no crear-ne dependència.

Figura 4. Percentatge d'ajudes de la PAC el 2019 per conceptes segons el grau de despoblació dels municipis de la Comunitat Valenciana.

Font: elaboració pròpia a partir del FEAGA.

S'ha de ressaltar que els pagaments de la UE representen els dos terços de les subvencions públiques al sector primari valencià. Si hi afegim les aportacions del Govern i de la Generalitat per a cofinançar els programes europeus, podem dir que un 65% de les ajudes públiques al sector primari valencià depenen de Brussel·les, tant del primer com del segon pilar de la PAC.

La futura PAC i els plans estratègics nacionals, encara per finalitzar quan redactem aquestes línies, giraran al voltant de nou objectius que conformen un caràcter integrador que hauria de beneficiar els interessos d'una agricultura orientada als nous reptes socials (figura 5). Tres d'econòmics, tres de mediambientals i tres de socials. La Comunitat hauria de donar suport a aquest disseny basat en objectius que s'agrupen més endavant

en forma de reptes. És clar que amb estímuls ben enfocats les zones rurals haurien de veure-s'hi beneficiades. No obstant això, encara hi ha el risc d'una reforma que amague una PAC continuïsta que ha apuntalat una excessiva dependència dels pagaments bàsics i ha contribuït escassament al relleu generacional, en particular amb els instruments aplicats en l'agricultura de secà.

Figura 5. Objectius de la futura PAC.

1.1.3. Dualitat urbà-rural

La dualitat de densitat de població de la Comunitat Valenciana resta oportunitats als municipis menys poblats. En canvi, el seu sector agroalimentari atorga avantatges per a la resta de municipis:

- La proximitat entre el medi rural i l'urbà representa una oportunitat per a consolidar mercats locals i serveis ambientals per al conjunt de la població. En l'Informe sobre el medi rural del 2020, el Comitè Econòmic i Social de la Comunitat Valenciana afirmava que «la configuració territorial de la regió fa que els municipis rurals, fins i tot molts que es troben en perill de despoblació, es localitzen a una distància relativament pròxima o no gaire llunyana tant del litoral com dels nuclis del sistema urbà».

- L'ampli espai natural que ofereix el territori rural valencià, amb una superfície forestal d'1,3 milions d'hectàrees (un 56 % de la seua superfície) i una superfície protegida de quasi el 40 % del total de la Comunitat.

El declivi demogràfic és una qüestió de drets de la població afectada, però també ho és la deterioració del capital natural i cultural per al conjunt de la població valenciana. En altres paraules, l'espai natural de serveis ecosistèmics s'està quedant sense comunitats de suport, la qual cosa suposa un risc no sols per als municipis rurals sinó per a tota la societat valenciana.

2. El futur del sistema

Els aspectes que demandaran més atenció de les polítiques agroalimentàries als municipis en risc de despoblació són els següents:

- Estructura i organització de la cadena de valor.
- Desagrarització i relleu generacional.
- Subministrament de béns i serveis rurals ecosistèmics.
- Emergència climàtica i transició ecològica.
- Transició nutricional i qualitat alimentària.
- Innovació i digitalització.

- Governança pública: capacitat, coordinació i simplificació.

Els tres primers reptes estan relacionats amb les funcions pròpies del sistema agroalimentari d'aquest tipus de municipis, mentre que els següents són transversals per al sector agroalimentari en tota classe de municipis.

2.1. Estructura i organització de la cadena de valor

El sistema agroalimentari valencià és estratègic per la seua contribució al PIB i a l'ocupació, tenint en compte que la producció, la indústria i el comerç representen un 11,5% del PIB i el 13,1% de l'ocupació total de l'economia valenciana. Els sistemes alimentaris territorials en alguns casos estan sent promoguts per iniciatives municipals a què caldria dotar d'una perspectiva comarcal o sistema territorial. La ramaderia ha passat a ser una activitat clau generadora de valor afegit, però enfrontada als reptes ambientals i amb una normativa no adaptada a les petites empreses del sector.

Alguns segments del sistema alimentari valencià pateixen una sobreproducció estructural i uns preus dels mitjans de producció que creixen per damunt dels preus de les collites des de fa dècades. Però més que d'una crisi de l'agricultura podem parlar d'una crisi d'un model de producció. La petita explotació no ha desaparegut, però les pressions del mercat n'han afeblit l'estabilitat. Hi ha un problema d'estructures agràries que és més acusat al secà interior. L'estabilitat de l'agricultura familiar podria col·lapsar d'ací a uns pocs anys, per la qual cosa el rebuig a una millora estructural de les explotacions pot aprofundir la situació de dualisme en què territoris de

superfícies abandonades coexisteixen amb altres d'alta productivitat i explotacions d'una certa dimensió.

El millor funcionament de la cadena de valor no és només una qüestió tecnològica, sinó un desafiament organitzatiu i sobretot social que s'accentua als municipis en risc de despoblació. Els productors no associats i moltes cooperatives de petites dimensions són especialment fràgils a les pressions del mercat, sobretot per factors d'inèrcia relacionats amb aspectes generacionals, culturals i de resistència a l'adaptació. Aquesta atomització no es pot sostenir, excepte en alguns cultius en què la qualitat és el factor diferencial. La crisi d'estructures agràries és un problema ja diagnosticat i la Comunitat va dissenyar una ruta de solució en aprovar la llei d'estructures agràries per unanimitat en les Corts, publicada el març del 2019. El canvi estructural no és la panacea per al sector, però és condició necessària per a la seua viabilitat.

Un escenari optimista, especialment als municipis en risc de despoblació, podria fonamentar-se en nous models de negoci que permeten realitzar una preservació dinàmica del sòl agrícola a través de l'agrupació de parcel·les, en la qual cosa podrien participar diverses fórmules empresarials. La xarxa de terres o les iniciatives de gestió comuna previstes en la citada llei, que han de facilitar nous models de gestió de parcel·les que han de ser, en primer lloc, flexibles per a adaptar-se a cada context territorial i, en segon lloc, ambiciosos, perquè poden ser combinats amb fórmules d'agrupació horitzontal entre empreses o d'intercooperació, si escau.

El sector agrícola ha d'accelerar la seua millora estructural no sols agrupant (en aquest sentit, les cooperatives i les SAT tenen molt a dir) sinó adoptant models de negoci més eficients. Aquestes estratègies no són només

productives, sinó que també apunten cap a diverses estratègies de la cadena de valor que la Generalitat pot secundar:

- La diferenciació per qualitat que pot subjaure en les indicacions geogràfiques, la producció ecològica i el residu zero.
- La coordinació vertical i horitzontal de la cadena alimentària amb un notable esforç d'integració de l'oferta, coherent amb la recerca de nous mercats i nous segments de consumidors i consumidores, orientada cap a la promoció i col·laboració entre organitzacions de productors sòlides amb les empreses de distribució.
- Nous models de gestió adaptats al context territorial i a productes i serveis realment diferenciats, per exemple, ecològic, varietats úniques i altres serveis com ara el manteniment d'un ecosistema.
- Nous models cooperatius, la qual cosa comporta transformar aquestes entitats, amb innovacions de productes i serveis, noves aliances entre entitats o la redistribució de tasques entre les cooperatives.
- Nous models de ramaderia, dins d'una major integració amb l'agricultura del territori, orientats cap a l'economia circular, i l'impuls de nous sistemes de producció, incloent-hi l'extensiva, poden respondre amb èxit a les demandes d'una alimentació més sostenible.

2.2. Desagrarització i relleu generacional

La societat valenciana s'ha anat desagraritzant, i el nombre de persones afiliades a la Seguretat Social de la branca agrària és a penes un 12 %, encara que aquest percentatge difereix segons el territori i el sexe (taula 1). Mentre que als municipis sense risc de despoblació de

la Comunitat el 7% estan afiliades a l'àmbit agrari i les dones no arriben al 4%, als municipis en risc de des població els valors són superiors, tant en conjunt com per sexe, i destaquen els municipis amb risc alt de Castelló, on és superior al 26% en el cas dels homes i el 10,8% en el cas de les dones.

Taula 1. Percentatge d'afiliats i afiliades a la Seguretat Social en l'àmbit agrari (últim trimestre del 2019).

	Risc molt alt	Risc alt	Risc moderat	Sense risc
	Total			
Alacant	9,8	10,5	5,3	5,6
Castelló	22,5	17,1	16,5	8,3
València	17,3	15,2	9,7	6,9
	Homes			
Alacant	9,6	12,3	7,4	6,8
Castelló	26,3	18,3	18,4	11,4
València	23,1	17,5	13,4	9,7
	Dones			
Alacant	1,6	3,2	0,5	3,8
Castelló	10,8	7,8	6,3	4,1
València	6,3	7,3	2,4	3,1

Font: Conselleria d'Economia Sostenible, Sectors Productius, Comerç i Treball.

Al llarg dels anys s'observa una caiguda en el nombre d'explotacions, la qual cosa segurament es confirmarà quan es publique el pròxim cens agrari de l'INE. Actualment, a la Comunitat es mantenen un terç de les que hi havia fa trenta anys. Encara tenim agricultura amb agricultors. Però les explotacions petites desapareixen moltes vegades a través de la desactivació de la seua ac-

tivitat, és a dir, mitjançant l'abandonament del cultiu. La PAC va abandonant fins i tot les microexplotacions, en la mesura que les qualificacions com a agricultor actiu o agricultor genuí es van fent més exigents, o que els llin-dars mínims per a percebre ajudes van augmentant.

El relleu generacional és molt limitat i ho serà mentre no hi haja incentius o es donen les condicions perquè noves generacions capacitades prenguen el relleu en explotacions prou dimensionades i tecnològicament actualitzades.

La millora estructural ha d'anar de la mà d'incentius per a la renovació de professionals, convenientment formats, i sobretot d'una identificació i remoció dels obstacles a l'emprenedoria. Cal que la planificació estratègica del sistema estiga orientada a donar suport a la incorporació de professionals amb capacitat tècnica i financera suficients per a tindre empreses de dimensions viables que, en molts casos, poden ser associatives. No és un problema només d'imatge pública de les professions agràries que, reconeguem-ho, no estan prou reconegudes. Les explotacions dimensionades incorporen innovacions que permeten una qualitat de condicions laborals que poden fer atractiu el treball de les famílies amb vocació agrícola, fins i tot si es compatibilitza amb models de negoci pluri-actius en el medi rural. Les polítiques que estimulen l'emprenedoria jove han de parar especial atenció a les dones, ja que reconèixer l'especial caràcter emprenedor d'aquestes permet oferir nous serveis en l'entorn rural, molts d'aquests relacionats amb el sistema agroalimentari.

2.3. El medi rural com a espai de serveis ecosistèmics

Resulta fonamental reconèixer el paper del sistema rural com a proveïdor de serveis ecosistèmics per a tota la societat, però això requereix població activa al medi rural. De fet, igualtat de drets i serveis ecosistèmics es complementen, ja que sense una qualitat d'hàbitat adequat, la despoblació d'extensos territoris afecta la viabilitat de funcions tan importants com ara el manteniment d'un sistema forestal sostenible, la biodiversitat, la qualitat dels recursos terrestres i hídrics, del paisatge mateix i de la cultura rural.

L'alt valor natural dels espais agrícoles i forestals està avalat per l'elevat pes de la superfície inclosa en les figures de protecció natural, tant la derivada de la normativa autonòmica (Llei 11/1994, de 27 de desembre, d'espais naturals protegits de la Comunitat Valenciana) com la comunitària dins de la Xarxa Natura 2000.

S'ha avançat en l'elaboració de marcs estratègics que reconeguen aquestes funcions, com ara l'Estratègia territorial de la Comunitat Valenciana i el Pla d'acció territorial forestal de la Comunitat Valenciana, o l'estratègia «PLESVANT», elaborada per la Direcció General AVANT en col·laboració amb les universitats valencianes. A més a més, la introducció en els plans estratègics de la PAC dels denominats *ecoesquemes* pot facilitar la transició cap a sistemes de producció sostenibles i fer costat als qui des de la producció assumeixen el cost de les externalitats positives de l'espai rural.

Són clares les sinergies entre desenvolupament agroforestal i desenvolupament sostenible. De fet, la sostenibilitat pot convertir-se en una font d'oportunitats d'innovació per a la Comunitat en àmbits tan diversos

com ara el manteniment de masses d'aigua amb qualitat suficient, la conservació i la gestió de les muntanyes, les pràctiques agrícoles sostenibles que reduïsquen l'erosió del sòl, la preservació dels sòls i les hortes més productives, la reducció de plaguicides i nutrients contaminants, la diversitat genètica, la diversitat d'espècies, d'espais i de paisatges.

2.4. Canvi climàtic i transició ecològica

Un primer desafiament que posa en risc el benestar de les futures generacions és el canvi climàtic, segons evidencia el Grup Intergovernamental del Canvi Climàtic i destaca la Comissió Europea en el document «Food 2030» (Comissió Europea, 2016). En termes globals, la producció d'aliments és la que més recursos hídrics consumeix: un 70%. El sistema agroalimentari demanda quasi un 30% de l'energia que es consumeix als països de la Unió Europea, és el causant del 60% de la pèrdua de biodiversitat terrestre global i representa més del 25% de les emissions totals de gasos d'efecte d'hivernacle. Segons l'inventari nacional, les emissions, només en el sector agrari, van representar el 2017 un 12% de les emissions totals, amb una distribució majoritària entre fermentació entèrica (5%), fertilització de sòls (4%) i gestió de fems (3%). La producció primària agrària a la Comunitat Valenciana és responsable del 10% de les emissions al nostre territori.

Resulten injustes les apreciacions que apunten cap al sistema alimentari com a contribuent principal a les emissions. Al mateix temps:

- Algunes produccions com ara la vinya, l'olivera, la fruita d'estiu o els fruits de corfa s'enfrontaran a condicions

climàtiques més variables i extremes, fet que requereix un esforç tecnològic considerable d'adaptació. El canvi de model productiu en el sistema agroalimentari té un gran potencial reductor d'emissions, incloent-hi els efectes dels embornals.

- De fet, la Comunitat està en bones condicions per a encarar el repte climàtic, a causa de l'especialització productiva, amb cultius relativament menys intensius en energia i en molts casos captadors de CO₂.

- La Comunitat pot i ha de beneficiar-se dels nous esquemes de la PAC i de les polítiques europees que introduïquen instruments per a reduir les emissions, augmenten els embornals agrícoles i forestals, a més de fomentar l'adaptació dels sistemes agrícoles, ramaders o forestals.

- La ramaderia sostenible representa una clara prioritat per a abordar la reducció d'emissions, que no implica la desaparició d'aquesta activitat de les zones de l'interior sinó un canvi de model a què cal donar suport des de l'Administració.

- Una visió sistèmica, com la que es defensa en aquest document, és fonamental per a situar la seua política agroalimentària; no com una política sectorial més sinó com a part del marc bàsic per a enfrontar l'emergència climàtica i abordar la transició ecològica i energètica i, al mateix temps, generar benestar i ocupació.

- Les opcions han de ser explicades i facilitades per l'Administració perquè els principals actors de l'agricultura i la ramaderia entenguin i compartisquen els arguments d'oportunitat.

És necessari aprofundir en el coneixement dels impactes, vulnerabilitats i mesures d'adaptació específiques del sector agrari en les zones amb risc demogràfic, així com en la formació de pimes i professionals. En tots

aquests aspectes, la PAC i la UE sí que han d'importar a la Comunitat, perquè pot concentrar esforços per a obtenir el màxim benefici dels programes europeus suggerits per l'estratègia europea «De la granja a taula». Això requereix una evolució de la cultura de l'administració pública valenciana perquè les declaracions públiques d'emergència climàtica i el Pacte Verd no comporten obligacions merament formals o canvis cosmètics, sinó totalment transformadors de la nostra societat i del paper del sistema alimentari i el medi rural.

2.5. Transició nutricional i seguretat alimentària

La necessitat de produir aliments suficients per a la humanitat és innegable. Mirant al futur, la quantitat i la qualitat dels aliments consumits per la població es relacionen directament amb els hàbits alimentaris, no sempre saludables. La crisi de la covid-19 ha provocat efectes contradictoris quan, d'una banda, el consum de productes locals pot haver-se vist afavorit, però, per l'altre, les pèrdues d'ingressos de moltes famílies poden haver afectat la qualitat de les dietes. Atesa l'empremta de carboni a conseqüència de la producció d'aliments d'origen animal, una clau és comprendre que hi ha molts models d'explotació ramadera i que és factible aconseguir la sostenibilitat ambiental i econòmica d'aquesta amb els estímuls necessaris.

De nou, és necessària una visió holística que considere el sistema agroalimentari com un instrument eficaç per a alimentar-nos millor, reduir el cost sanitari i alhora promoure una cadena alimentària innovadora i sostenible en totes les seues baules. Sembla pertinent una estratègia alimentària en l'àmbit autonòmic, que no se

superpose sinó que done suport als esforços municipals, als dels centres de tecnologia i de les universitats, i a la coordinació dels departaments del Consell encarregats de la producció, la transformació i el consum. Les polítiques de proximitat, nutrició sostenible i diferenciació per qualitat poden acompanyar aquesta estratègia.

2.6. Innovació i digitalització

L'agricultura ja ha viscut etapes de mecanització i revolució tecnològica. Fins a la segona meitat del segle xx, l'agricultura va exercir la funció de subministradora d'aliments i mà d'obra barata a les ciutats, amb una creixent vocació agroexportadora en el cas valencià. Al segle XXI, la producció d'aliments està adquirint fórmules cada vegada més paregudes a la indústria en general, amb una tendència a l'especialització, la robotització i la digitalització, incloent-hi noves maneres de gestió d'explotacions i de distribució que poden fer innecessàries les terres i les persones amb risc per a les menys qualificades.

Un requisit bàsic és la superació de la bretxa digital, que penalitza moltes àrees rurals amb àmplies *zones blanques*, on la cobertura de xarxes de nova generació és insuficient. Aquest és un element no sols de discriminació en les condicions de vida de molts municipis, sinó també un obstacle a l'atracció de talent i d'empreses innovadores. Les necessitats i el potencial d'incorporació de tecnologies estan identificats mitjançant exercicis realitzats en els últims anys, com ara les conclusions del Comité Estratègic Agroalimentari de l'Agència Valenciana d'Innovació o el Pla d'innovació del cooperativisme agroalimentari valencià, que suposen

exemples d'agendes que prioritzen accions innovadores en el sector primari i en el de la indústria alimentària.

La intensitat d'innovació en les explotacions agràries valencianes, en termes de despesa en R+D+I, és substancialment inferior a les d'altres sectors tradicionals. La situació millora en la indústria alimentària valenciana, amb un esforç tecnològic considerable, però insuficient per la dependència de tecnologies generades fora del nostre entorn territorial. Cal facilitar escenaris en què, d'una banda, puguen incorporar-se innovacions a la producció primària, i de l'altra, que apuntalen la capacitat tecnològica de l'agroindústria.

La Comunitat Valenciana té un sistema d'R+D+I agroalimentari ben posicionat internacionalment. No obstant això, és cridaner el contrast que hi ha entre la capacitat del sistema d'R+D i les característiques innovadores de les pimes. Cal crear les condicions perquè aquesta capacitat tecnològica es transferisca a les empreses.

Un punt crític per a millorar és la sinergia entre actors del sistema d'innovació per a eliminar les barreres a la col·laboració i potenciar, on siga possible, accions que la facen més forta. Molt sovint s'identifica en l'àmbit acadèmic la transferència amb la generació de patents i llicències comercialitzables. Però la transferència implica també compartir coneixements i habilitats que no són fàcilment traduïbles en drets de propietat. Tampoc ha de simplificar-se en l'altre extrem i reduir la transferència a la simple divulgació de coneixements científics. Hi ha evidències que les activitats de transferència es veuen potenciades per la disposició a emprendre i a innovar de les pimes, que ha de fomentar-se fins i tot des del mateix sistema educatiu.

Hi ha una fragmentació excessiva dels espais d'innova-

vació en què els diversos nivells de govern (municipal, autonòmic i estatal) porten a terme les seues agendes. I on centres tecnològics i institucions acadèmiques col·laboren menys del que és desitjable. Espais com ara AINIA, l'AVI, l'IVIA, les universitats, el CSIC, juntament amb altres iniciatives com ara grups operatius, càtedres d'empresa, fundacions privades, etc., han d'afavorir la creació de sinergies, les economies d'escala i la gestió coordinada de projectes que aprofiten tot el potencial d'innovació regional. Addicionalment, ha de reforçar-se la vinculació de l'educació superior amb l'entorn rural en forma de càtedres d'empresa, projectes col·laboratius o programes com ara Erasmus Rural.

Moltes accions innovadores poden ser coordinades en forma de projectes col·laboratius en l'àmbit de les comarques, les mancomunitats, els sistemes locals de treball i els partenariats interior-costa. La imatge d'aquests territoris i la d'un entorn favorable per a acollir empreses de serveis personals i residències per a majors han de ser remarcades.

2.7. Governança pública, coordinació i simplificació

Si volem garantir l'èxit de qualsevol planificació estratègica, cal adaptar algunes qüestions bàsiques de governança o de la manera com el sector públic es relaciona amb el sistema agroalimentari.

- Per descomptat, cal tindre en compte els principis de bona governança, com ara participació, rendició de comptes, eficiència i efectivitat.
- Al mateix temps, la governança ha de facilitar la iniciativa dels actors involucrats en el sistema a través de les

regles i incentius que fomenten l'emprenedoria, la inversió i la difusió de coneixements i tecnologies.

Quant al paper de l'administració pública en el sistema, hi ha quatre punts de governança per a destacar: capacitat, continuïtat, coordinació i simplificació.

1) El sector públic agrari i alimentari ha de ser capaç de gestionar els recursos. Falta, potser, un poc de múscul en l'administració pública. I això només s'aconsegueix amb un nombre suficient d'empleats i empleades formats que puguen ocupar-se d'orientar les empreses del sector per a aconseguir una agricultura sostenible i competitiva, i no sols de tramitar expedients. Quan ens referim al múscul del sector públic, hem d'afegir la gestió electrònica, la incorporació d'eines TIC, l'ofimàtica i els sistemes de gestió de dades. Les capacitats del sector públic poden complementar-se mitjançant acords de col·laboració amb el sector privat, almenys amb el de caràcter associatiu. Poden trobar-se exemples en l'àmbit del programa Leader o dels acords de col·laboració amb les federacions de cooperatives, les organitzacions professionals agràries i els col·legis oficials d'enginyers i veterinaris.

2) El treball de dinamització dels agents públics i privats s'ha destacat recentment en figures pròpies com ara l'agent dinamitzador de la llei d'estructures o el personal tècnic dels grups d'acció local. No obstant això, la labor de les entitats de suport està limitada en molts casos per la falta de continuïtat dels programes i també pels costos de gestió dels projectes, que de vegades absorbeixen massa esforços.

3) La tercera qüestió és el disseny de l'administració agrària i ambiental a la nostra Comunitat. La fragmentació dels serveis provoca descoordinació

amb pèrdua d'eficàcia, perquè no hi ha un entorn facilitador de la col·laboració dins de l'administració valenciana relacionada amb l'agricultura i el medi ambient. El problema no es produeix només dins de l'administració especialitzada en el sector agroalimentari, sinó entre aquesta i altres serveis públics i nivells d'administració, com els encarregats de territori, indústria, fons estructurals, comerç i salut pública, o els mateixos governs locals. Facilitar la coordinació és, sens dubte, un desafiament de la Direcció General AVANT i de tots els serveis de la Generalitat implicats en l'agroalimentació, a més de les diputacions.

4) Una quarta qüestió, d'importància cabdal per a la generació d'oportunitats, és la simplificació administrativa. Les pimes es veuen oprimides en molts casos per la falta d'adequació de la normativa a la naturalesa de les empreses i les explotacions, fet que afecta els tràmits per a iniciar emprendories i al compliment de la normativa ambiental. No és només una qüestió de les capacitats que esmentem anteriorment, sinó de portar a terme un escrutini a fons, des de l'empatia amb usuaris i usuàries, de procediments necessaris per a generar una economia rural sostenible i viable.

3. Economia social i territori com a part de la solució

Una part de la solució de la despoblació als territoris de l'interior sempre ha romàs en les diferents fórmules d'economia social, en particular les cooperatives, tant les que són gestores del territori com les que permeten diversificar la seua tasca en els àmbits de serveis, turisme, cultura, educació i medi ambient. Emprenedoria,

joventut, governança, intercooperació i col·laboració pública i privada són termes claus en aquest nou paradigma cooperatiu. El cooperativisme i les actuacions comunitàries es presenten no sols com a alternatives socials sinó també com a instruments necessaris per a unir capacitats tècniques i coneixement a l'interior. La prioritat del territori com a objectiu ens fa considerar l'opció de la cooperativa com una via prioritària d'activació de les capacitats que hi ha en l'espai. Un exemple de gestió comuna pretén corregir un dels principals problemes que s'observen en l'àmbit rural, això és, l'abandonament gradual de terres per problemes derivats de baixa productivitat, en alguns casos amb explotacions de dimensió reduïda i, com a resultat d'aquests fets, la baixa disposició per a la inversió en la gestió de terres. L'alternativa implica una agrupació de terres, amb mecanismes de gestió i explotació conjunta, que permeta aconseguir una major dimensió que facilite la inversió en maquinària i, si escau, en canvi de cultius.

4. Conclusions

No hi ha una única solució per al declivi demogràfic de molts municipis rurals. Però l'agenda futura pot partir de la confiança en aquests territoris i en la factibilitat real de revertir el problema, en enfortir les capacitats locals i la interrelació rural-urbana. Han d'afavorir-se els canals alternatius de distribució alimentària, els cultius propis, les identificacions de qualitat, i ha de fer-se una aposta decidida per l'agricultura i ramaderia ecològiques, que són factibles en zones de major altitud i baixa densitat poblacional. El component estratègic passa fonamentalment per enfortir les cadenes de valor agràries

i alimentàries amb major participació de qui produeix i de qui consumeix, per a incrementar la formació tècnica i consolidar les identificacions de qualitat. La col·laboració amb la universitat i l'educació secundària és clau per a observar que un desenvolupament professional en el sector agroalimentari és una opció vàlida per a la joventut. Finalment, la visió holística no ha de perdre de vista el conjunt d'estratègies proposades en diferents capítols d'aquesta obra.

Referències

- Comité Econòmic i Social CV (2020). Informe sobre el medio rural. <http://www.ces.gva.es/sites/default/files/2020-11/Informe%20Medio%20Rural%20Comunitat%20Valenciana.pdf>
- García Álvarez-Coque, J.M. (2020). El sistema agroalimentario y los espacios rurales de la Comunitat Valenciana: una hoja de ruta. Cátedra Prospect 2030
- Generalitat Valenciana (2020). Informe del sector agrari valencià 2019 <https://agroambient.gva.es/es/informes-del-sector-agrario-valenciano>
- Hermosilla, J. (director) (2020). Plan Estratégico Valenciano Anti-Desplamamiento. Generalitat Valenciana, Cátedra AVANT y ESTEPA. <https://docplayer.es/198934031-Jorge-hermosilla-pla-universitat-de-valencia-director-del-plesvant.html>
- Mazzucato, M. (2019). *El Estado emprendedor: mitos del sector público frente al privado*. RBA Libros.

Despoblació, abandonament d'activitats agropecuàries tradicionals i medi ambient

Emilio Barba (1,2), Jorge Hermosilla (2,3) i Elena Álvarez (1)

(1) Institut Cavanilles de Biodiversitat i Biologia Evolutiva, Universitat de València

(2) Càtedra AVANT, Universitat de València

(3) Departament de Geografia, Universitat de València

Resum

A la Comunitat Valenciana hi ha més de 150 municipis en risc de despoblació. A més de les conseqüències socioeconòmiques, els impactes ambientals negatius de l'absència humana i la falta d'activitat a les zones rurals són molt rellevants. El paisatge mediterrani ha sigut ocupat i modificat per la humanitat durant mil·lennis, i tant la dinàmica dels ecosistemes com les característiques de les espècies que els poblen s'han adaptat per a conviure amb les activitats humanes. L'abandonament de les activitats agropecuàries tradicionals està lligat a una degradació generalitzada dels ecosistemes (deteriorament de la qualitat paisatgística, augment de l'erosió, de la freqüència i intensitat d'incendis forestals, de la desertificació), a més de tindre un impacte directe sobre espècies dependents dels sistemes humanitzats. Encara que s'ha proposat que la revegetació passiva després de l'abandonament pugua recuperar els hàbitats originals, això no és sempre així i, en tot cas, aquest procés és molt lent en els ecosistemes mediterranis. A més a

més, la recuperació dels hàbitats «originals» no evita la pèrdua d'espècies pròpies dels sistemes agropecuaris, la qual cosa implica una reducció neta de la biodiversitat en l'àmbit regional. La solució suposa estratègies que consideren la multifuncionalitat dels sistemes agropecuaris i s'adapten a les característiques geogràfiques, culturals i socioeconòmiques particulars de cada territori, incloent-hi el manteniment i la recuperació dels sistemes agropecuaris tradicionals on siga viable. Aquestes estratègies han d'incloure la millora en la rendibilitat de les explotacions (p.ex. valor afegit de la producció ecològica, consum de proximitat) o el pagament per serveis ecosistèmics als propietaris on la rendibilitat no assolisca un mínim raonable. Garantit el manteniment dels valors dels sistemes agropecuaris tradicionals, hi ha zones en què la reversió cap a sistemes naturals és més convenient, la qual cosa pot afavorir espècies, sobretot de certa grandària, que han vist els seus hàbitats reduïts o fragmentats per l'activitat agrícola i ramadera seculars, amb una pervivència compromesa a hores d'ara.

Biodiversitat en la conca mediterrània: paleogeologia, paleoclimatologia i filogeografia

La conca mediterrània és una de les zones del món amb major biodiversitat. Per a posar-la en perspectiva, Mittermeier *et al.* (2011) identifiquen 35 zones al món en què hi ha una concentració elevada d'espècies de plantes endèmiques i que experimenten una important pèrdua dels hàbitats, el que denominen *punts calents de biodiversitat*. Una vegada definits els punts calents sobre la base d'aquests criteris, estudis posteriors han mostrat que, a més a més, la riquesa d'espècies d'altres tàxons és

també extraordinària. Per exemple, aquestes 35 zones alberguen el 77% d'espècies conegudes de vertebrats terrestres, incloent-hi peixos d'aigua dolça. La conca mediterrània és un d'aquests punts calents. En poc més de dos milions de quilòmetres quadrats trobem unes 22.500 espècies de plantes, de les quals 11.700 són endèmiques. Quant a vertebrats terrestres, s'han comptabilitzat unes 1.250 espècies, de les quals 240 són endèmiques de la conca mediterrània. Tot i que no tan coneguts, alguns grups d'insectes com ara les formigues, els cèrambicids i les papallones contenen una gran diversitat d'espècies en aquest àmbit geogràfic (Hewitt 2011).

En bona part, aquesta gran diversitat d'espècies a la conca mediterrània es deu a la seua història geològica i climàtica, així com a les característiques geogràfiques. Especialment, la creació de les penínsules Ibèrica, Itàlica i Balcànica per la col·lisió de les plaques europea i africana, el caràcter muntanyenc i les variacions temporals en el clima, incloent-hi diverses glaciacions en els últims dos milions d'anys, han marcat l'evolució de les espècies en aquesta zona del món (Hewitt 2011). Així doncs, la paleogeologia, la paleoclimatologia i la filogeografia (que tracta de comprendre les causes de la distribució geogràfica de les diferents espècies o llinatges genètics) es combinen per a explicar la gran biodiversitat que hi ha avui dia en aquesta conca (Blondel *et al.* 2010).

Geològicament, els esdeveniments rellevants per a la biota actual van tindre lloc a partir de l'oligocé, fa uns 35 milions d'anys (Hewitt 2011). Gran part del que avui és la península Ibèrica ja existia, i els Pirineus acabaven de formar-se. Entre aquest període i el final del pliocé, fa uns 2,6 milions d'anys, es formen les principals cadenes muntanyenques europees (els Alps, els Carpats, Sier-

ra Nevada, els Apenins, els Alps Dinàrics, la serralada Pindos, etc.) i les penínsules Balcànica i Itàlica. Un altre esdeveniment rellevant, que va ocórrer durant el Messinià (entre 6 i 5,3 milions d'anys enrere), va ser el tancament de la connexió entre el Mediterrani i l'Atlàntic, la qual cosa va provocar el virtual dessecament del primer i va connectar les masses terrestres europea i africana, així com les illes llavors presents al Mediterrani, amb el continent. Totes aquestes connexions i desconexions de masses terrestres, i la progressiva aparició de grans cadenes muntanyenques que dificultaven la mobilitat nord-sud, ajuden a entendre les actuals distribucions de moltes espècies, que han vist facilitada o disminuïda la seua mobilitat en determinats períodes.

El clima, al seu torn, ha patit un progressiu refredament a escala mundial des de fa uns cinquanta milions d'anys (Zachos *et al.* 2008). Aquest descens tèrmic continuat va anar originant el casquet polar antàrtic cap a la fi de l'eocè (fa uns 35 milions d'anys), i l'àrtic, entre finals de l'eocè i principis del plistocè (entre set i dos milions d'anys enrere). Cap a la fi d'aquest període s'inicien una sèrie de glaciacions severes. En concret, s'han identificat deu glaciacions principals en l'últim milió d'anys, amb períodes interglacials. Durant l'últim màxim glacial, ara fa entre uns 25.000 i 18.000 anys, el nord d'Europa, fins i tot Alemanya i Polònia, incloent-hi la major part de les illes Britàniques, estava cobert de gel. Al sud d'aquestes latituds, els paisatges estaven dominats per vegetació típica de la tundra i l'estepa. El registre fòssil permet confirmar que moltes espècies europees de fauna i flora, especialment aquelles que no són molt tolerants al fred, es van refugiar en les penínsules del sud durant aquests períodes més freds (Hewitt 2000). En general, els

nombrosos refredaments i escalfaments del clima van provocar moviments consegüents de les àrees de distribució de les espècies cap al nord i cap al sud, a velocitats probablement dependents de la capacitat de cada espècie. Com assenyala Hewitt (2011), tot allò va impulsar processos de selecció, adaptació, divergència, especiació i extinció que han generat la biodiversitat actual.

Després del màxim glacial del plistocé, moltes espècies refugiades al sud d'Europa van recolonitzar a poc a poc les regions del nord que quedaven lliures de gel. Així, per exemple, les llagostes d'Escandinàvia procedeixen dels Balcans; els eriçons, del nord d'Itàlia; els ossos, de la península Ibèrica i del Caucas, i les carpes sembla que van arribar des del mar Negre a través de rius russos (Hewitt 2011). Però el que és més important per a explicar la biodiversitat de la conca mediterrània és que es van produir divergències genètiques entre les poblacions de la mateixa espècie que van quedar aïllades a les zones peninsulars. Per exemple, l'erició fosc oriental *Erinaceus concolor*, present als Balcans, es va separar fa ara uns quatre milions d'anys del seu homòleg l'erició europeu *E. europaeus*, present a Itàlia i la península Ibèrica (Seddon *et al.* 2001). A més d'aquesta variabilitat a gran escala geogràfica, la presència de zones muntanyenques, sobretot a la península Ibèrica, va oferir diferents refugis, amb cert grau d'aïllament, per a les espècies que es van refugiar a les zones altes (Gómez i Lunt 2007). Aquest aïllament durant llargs períodes de temps ha estat acompanyat de processos de divergència genètica i especiació, per la qual cosa avui dia podem trobar un gran nombre d'endemismes en aquestes zones de refugi, particularment a les serralades Bètiques, els Picos de Europa, el Sistema Central i els Pirineus.

Finalment, cal no oblidar que, amb el xoc de les plaques africana i europea, la massa continental africana es va unir a l'europea fa uns sis milions d'anys. Aquest fet va provocar, com hem indicat adés, el tancament de la comunicació del Mediterrani amb l'Atlàntic i quasi el dessecament del primer (crisi del Messinià). Aquesta circumstància va facilitar el moviment d'espècies entre els continents europeu i africà, i especialment entre el que ara són el Marroc i Espanya, i entre Tunísia i Itàlia. Fins i tot quan es va obrir l'actual estret de Gibraltar, fa 5,3 milions d'anys, i es va omplir el Mediterrani, durant els posteriors períodes glacials no tenia molta profunditat, fet que també va facilitar el moviment d'espècies entre continents (Hewitt 2011). Alguns estudis genètics recents mostren que certes espècies potser van moure's entre continents molt abans del contacte entre les masses continentals, mentre que per a altres espècies el contacte es va mantenir després d'obrir-se l'estret de Gibraltar (p. ex. Veith *et al.* 2004, García-Mударra *et al.* 2009). Així doncs, els moviments entre continents han sigut, en general, constants, amb moments de major incidència, almenys en els últims catorze milions d'anys, fet que dona una idea de la complexitat de la seua traçabilitat, i que difereix molt entre espècies amb diferents requeriments ecològics i capacitat de dispersió.

Durant aquest llarg període que acabem de resumir, hem vist que el clima a la conca ha variat molt. S'estima que no és fins al miocé (entre dotze i vuit milions d'anys enrere) quan comença a tindre unes característiques que podem identificar com a mediterrànies, i comença a desenvolupar la característica estacionalitat (pluges durant tardor-hivern i dèficit hídric estival) i aridesa. Més recentment, entre fa cinc i tres milions d'anys, s'ha

intensificat el caràcter àrid o semiàrid del seu clima (Van Dam 2006, Lo Presti i Oberprieler 2009).

La influència humana en el modelatge del paisatge mediterrani

Fins ací les causes naturals (no antròpiques) de la gran biodiversitat que hi ha a la conca mediterrània que, com hem vist, han sigut múltiples i han operat de forma més rellevant en els últims 35 milions d'anys. S'estima que les primeres poblacions d'*Homo sapiens* van arribar a la costa nord d'Àfrica fa uns cent deu mil anys, i que potser van arribar al sud d'Europa fa uns huitanta mil anys (Timmermann i Friedrich 2016). El que resulta rellevant per a aquest capítol és el pas del mode de vida recol·lector a l'establiment de l'agricultura i la ramaderia, datada de fa deu mil anys, sorgida a Israel, i fa uns huit mil anys al Mediterrani occidental (Blondel *et al.* 2010). Aquest canvi va suposar també l'establiment dels primers nuclis de població estable, és a dir, el pas de la vida nòmada a la sedentària. Les diferents civilitzacions i cultures que es van anar succeint, van modelar a poc a poc el paisatge de tota la conca amb el desenvolupament de les activitats agrícoles, ramaderes i forestals, i la construcció de nuclis de població i infraestructures. Com assenyalen Covas i Blondel (1998): «no hi ha cap altra regió al món on el modelatge d'hàbitats i paisatges haja estat tan íntimament associat als sistemes socials humans i durant tant de temps. Com a resultat, la característica històrica més important de la biota mediterrània moderna és la seua estructura antropogènica en totes les parts de la conca». Així, és impossible comprendre la situació actual, tant pel que fa a la diversitat d'espècies abans esmentada

com a la mateixa configuració del paisatge, sense considerar la influència de l'ésser humà durant els últims mil·lennis (Di Castri 1981, Butzer 2005, MedECC 2020).

Cassinello (2019) destaca que, al començament del Neolític, a la conca mediterrània hi havia una important diversitat d'ecosistemes, i assenyalava els grans herbívors pasturadors, concretament el bisó europeu —*Bison bonasus*—, l'ur —*Bos primigenius*—, i el tarpan o cavall salvatge —*Equus ferus*—, com a importants modeladors del paisatge. L'activitat d'aquestes espècies va contribuir a crear àmplies zones obertes, impeding el progress de la successió. L'activitat cinegètica va delmar progressivament les grans poblacions d'aquests herbívors. El bisó va desaparèixer de la península Ibèrica al segle XII i només va quedar-ne una petita població relictiva entre Polònia i Belarús (a partir d'aquesta es recupera actualment l'espècie). L'ur i el tarpan es van extingir a causa de la caça i a la probable competència pels recursos amb els seus parents domesticats. La domesticació d'aquestes i d'altres espècies, com ara ovelles i cabres, i el seu pasturatge, va contribuir a mantenir la configuració paisatgística modelada pels primitius ungulats.

Aquestes pràctiques de ramaderia extensiva, juntament amb el desenvolupament d'una agricultura de baix impacte, s'han mantingut amb pocs canvis des dels temps dels grecs i els romans fins a la primera meitat del segle XX (Caravello i Giacomini 1993). És per això que la Unesco considera aquests paisatges, allà on es mantenen, d'interés cultural i, per tant, objecte de conservació (Head 2000, Rössler 2006, Papayannis i Sorotou 2008, Schulp *et al.* 2019), cosa que no ocorre en cap altre lloc del món. En particular, s'han anat creant ambients seminaturalment modelats per les activitats agrícoles tra-

dicionals, de baixa intensitat, juntament amb el pasturatge extensiu. Aquests nous hàbitats aporten una gran heterogeneïtat espacial, i ambients com ara els prats, aigüamolls pasturats, o erms, en gran part derivats de les activitats agropecuàries, se superposen amb zones de vegetació natural típica del clima mediterrani (MedECC 2020).

Aquesta heterogeneïtat d'ambients té com a conseqüència que la comunitat d'espècies siga més rica i diversa de la que podria trobar-se amb una vegetació climàtica típicament mediterrània. La importància mediambiental d'aquests entorns està perfectament reconeguda en la Directiva Hàbitats (92/43/CEE), i s'estima que prop de la meitat de la superfície europea inclosa en la Xarxa Natura 2000 se situa en entorns agrícoles (Bennett 1997). És evident que aquestes àrees d'elevat valor ecològic s'han creat sense el propòsit explícit de fomentar o conservar la biodiversitat, i no són sinó un subproducte incidental. No obstant això, atés el seu valor actual i l'abandonament de les pràctiques antròpiques que les han generades i mantingudes, sembla clar que és necessari fer un esforç actiu per a mantenir-les (Bignal i McCracken 1996a). Moltes d'aquestes zones, denominades per Baldock *et al.* (1996) *agricultura d'alt valor natural*, es troben en zones més o menys remotes en què es fa un ús extensiu de la terra.

Però no totes les pràctiques i la seua intensitat han sigut generadores de valors ecosistèmics. En algunes zones, la sobrepastura i els incendis han reduït les àrees forestals (Salvati *et al.* 2017). La pèrdua de la productivitat del sòl i la desertificació associada a la sobrepastura han afectat les zones més àrides de la conca mediterrània (Vallejo *et al.* 2012). Els incendis són un element

fonamental per a entendre l'ecologia i evolució a la conca mediterrània, i la seua ocurrencia ha determinat en alt grau l'estructura de les comunitats biològiques i les característiques de moltes espècies. No obstant això, les pressions humanes, la invasió d'espècies exòtiques i el canvi climàtic estan alterant els règims històrics d'incendis, alhora que canvien l'estructura de les comunitats, amenacen moltes espècies i alteren la funció dels ecosistemes (Esler *et al.* 2018). Tant l'increment de la freqüència d'incendis com la seua reducció són elements cabdals per a entendre els canvis en el paisatge de la regió mediterrània. Per exemple, s'ha estimat que, al sud-oest de la província de València, són necessaris períodes d'almenys dotze anys entre incendis perquè es puga recuperar l'ecosistema (Malak *et al.* 2015), però el temps de recuperació pot variar molt entre zones.

Despoblació i abandonament de les activitats agropecuàries tradicionals

Moltes regions europees pateixen un declivi poblacional, alhora que una progressiva urbanització de la població en els últims anys. Així, excepte als països nord-occidentals, en totes les regions europees es redueix la població rural mentre augmenta la de les ciutats (ESPON 2018). Aquest descens de la població rural és especialment notable a la regió del Danubi, però també és molt important en alguns països mediterranis. En l'àmbit demogràfic, la natalitat disminueix i l'esperança de vida augmenta, fet que suposa un envelliment de la població que és més acusat en les àrees rurals, i especialment en la zona mediterrània. A Espanya, més de 6.000 municipis (un 70%) estan perdent població, alhora

que aquesta s'envelleix i es masculinitza (augmenta la proporció homes/dones) (Hermosilla 2020). El 25% dels municipis de la Comunitat Valenciana, majoritàriament de les zones d'interior, han experimentat una pèrdua de població continuada en les últimes dècades. Per exemple, les comarques d'interior han perdut un 5% d'habitants en vint anys (1999-2019) mentre que, en conjunt, la població de la Comunitat Valenciana augmentava un 23%. Més de 150 municipis es troben en risc de despoblació.

Tot i que, com veurem més avall, en l'abandonament de les terres agrícoles conflueixen diverses causes (p. ex. Debolini *et al.* 2018, O'Rourke 2019), una de les principals n'és el despoblament rural i l'envelliment dels habitants. Aquest abandonament, sobretot en les àrees més muntanyenques, ha alterat a poc a poc els paisatges mediterranis tradicionals, amb la consegüent degradació dels serveis ecosistèmics que proporcionen (Metzger *et al.* 2006, Marrull *et al.* 2015, Salvati *et al.* 2017).

A la Unió Europea, prop del 30% de les zones agrícoles corren un risc moderat o alt d'abandonament (Schuh *et al.* 2020). A Espanya, aquest percentatge arriba al 40%, encara que només un 10% és en risc alt o molt alt. En general, aquest fenomen és més intens en zones remotes, muntanyes, illes i zones costaneres i poc poblades. S'estima que, d'ací a 2030, quasi el 3% de la superfície agrícola utilitzada actualment a la Unió Europea estarà abandonada.

A Espanya, els territoris amb major índex d'abandonament són les àrees de muntanya i els secans semiàrids (Lasanta *et al.* 2021). Els tipus de cultiu amb major risc d'abandonament difereixen entre zones: terres de cultiu a la zona centre, cultius permanents a la costa mediter-

rània i pastures a la costa atlàntica (Schuh *et al.* 2020). Lasanta *et al.* (2021) identifiquen dues fases en l'abandonament de terres a Espanya. La primera, fins a mitjan segle xx, en què les principals causes d'abandonament són físiques (terrenys amb elevats pendents, poca fertilitat del sòl, climatologia desfavorable). A partir de llavors, l'abandonament està més lligat a factors de rendibilitat de les explotacions, per no poder mecanitzar-les o per infraestructures deficientes de transport per a donar eixida als productes. Indiquen també que aquest procés d'abandonament s'ha intensificat i ha arribat també a les terres més planes arran de la posada en marxa de les polítiques agràries europees, que han fomentat la retirada de terres de cultiu per a reduir els excedents i la jubilació anticipada dels agricultors i ramaders, així com s'ha intensificat per la degradació dels sòls per un ús excessiu o inadequat. Per exemple, el 30 % de la superfície de cítrics a l'Horta de València s'ha abandonat entre 2008 i 2013 (Vallés-Planells *et al.* 2019). La resta de la conca mediterrània ha patit canvis semblants en l'últim segle (Debolini *et al.* 2018).

En l'àmbit europeu, la major part de superfície agrícola ha sigut abandonada durant el període 2012-2018 a conseqüència de la transformació per a l'ús antròpic (urbanització, indústria, transport, etc.) (Schuh *et al.* 2020). A Espanya, el 60 % de les terres agrícoles abandonades durant aquest període han passat a usos artificials, mentre que la resta, sobretot a la meitat sud, han passat a usos naturals (terrenys de matoll o herbassars, boscos, cossos d'aigua i aigüamolls).

Quan considerem el problema de l'abandonament agrícola des d'un punt de vista mediambiental, hem de matisar: l'abandonament pot ser real, en què l'activitat

simplement deixa de fer-se i la terra és a la mercé dels vaivens naturals, fins a un abandonament de les pràctiques tradicionals alhora que es manté l'activitat. De vegades, com a les zones adevesades de la península Ibèrica, es troben paisatges amb una mescla de zones abandonades i d'altres en què s'ha produït una intensificació (Peco *et al.* 1999). En tot cas, la definició més comuna d'abandonament de terres, que utilitzarem ací, és la de «[...] terres que anteriorment s'utilitzaven per a la producció de cultius o pastures/bestiar, però que ja no tenen funcions agrícoles i que tampoc s'han convertit en zones forestals o artificials» (Perpiña Castillo *et al.* 2018).

Efectes mediambientals de l'abandonament de terres agrícoles

En una revisió publicada fa quinze anys, Rey Benayas *et al.* (2007) van intentar identificar els principals problemes relacionats amb l'abandonament de les terres agrícoles. El més important dels efectes va ser la pèrdua de biodiversitat, seguida per l'augment de freqüència i intensitat dels incendis, l'erosió del sòl i la desertificació, la pèrdua de valors culturals i estètics, la reducció de la diversitat del paisatge i la reducció del subministrament d'aigua. Hi troben també aspectes positius, com ara la revegetació passiva i la reforestació activa, una millor regulació del cicle hidrològic i de nutrients, la recuperació del sòl i l'augment de la biodiversitat i dels espais naturals. El quadre 1 presenta les principals conclusions sobre les conseqüències ambientals de l'abandonament d'activitats agrícoles a Espanya i els paisatges resultants, obtingudes per Lasanta *et al.* (2021).

Quadre 1. Paisatges dominants possibles resultants de l'abandonament de terres a Espanya i les seues funcionalitats més destacades. Una zona abandonada pot passar successivament pels diferents estadis o detenir-se'n en algun. La velocitat a què ocorren els processos successional és també molt variable entre zones. Els boscos i pastures són els sistemes que presenten una major quantitat d'aspectes positius, els matolls més efectes negatius que positius, i els sòls nus bàsicament efectes negatius pel que fa al manteniment de serveis ecosistèmics. Resum a partir de Lasanta *et al.* (2021).

1. Dominància dels processos de degradació del sòl:

presència de vessants amb sòl quasi nu, amb abundants pedres en superfície i taques aïllades de matoll; increment de les pèrdues de sòl; disminució de l'emmagatzematge de carboni en el sòl; augment de recursos hídrics, però de baixa qualitat; efectes negatius sobre la fauna fluvial; aterrament d'embassaments; disminució de la biodiversitat; escassetat de recursos pastorals; pèrdua de l'atractiu del paisatge, i reducció d'alternatives per al desenvolupament local.

2. Dominància de pastures: aportació de recursos farratgers a la ramaderia extensiva; bones propietats del sòl i augment de l'emmagatzematge de carboni; volum d'escolament superior al matoll i el bosc; elevada biodiversitat si als marges dels camps es mantenen matolls, arbustos i alguns arbres, i baixa probabilitat d'incendis.

3. Dominància de matoll: lleugera millora de les propietats del sòl i de l'emmagatzematge de carboni respecte a la fase de cultiu; menor escolament; limitació de la pastura; homogeneïtzació del paisatge; escassa biodiversitat, i elevat risc d'incendis.

4. Fase de bosc (final de la successió): les propietats del sòl milloren i s'incrementa l'emmagatzematge de carboni al sòl; disminueixen els recursos hídrics i pastorals; increment d'espècies forestals a costa de les adaptades a paisatges culturals, i canvia l'estètica del paisatge, que és ben valorat per la població urbana i menys per la local.

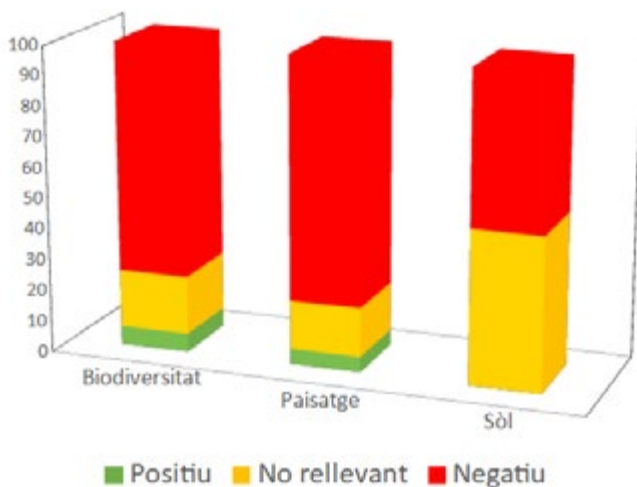
Com hem comentat, les àrees muntanyenques i més o menys allunyades dels nuclis principals de població són les que experimenten un major grau d'abandonament agrícola. MacDonald *et al.* (2000) van revisar els estudis sobre les conseqüències mediambientals de l'abandonament agrícola en àrees de muntanya europees que s'havien portat a terme fins a aqueixa data. Van seleccionar 24 estudis realitzats en zones rurals d'11 països (Alemanya, Àustria, Eslovènia, Espanya, Finlàndia, França, Grècia, Itàlia, Portugal, Suècia i Suïssa), per la qual cosa són una bona representació de la situació europea. En la majoria dels casos, s'esmenta explícitament l'abandonament agrícola en un grau extrem, o l'abandonament de les pràctiques tradicionals a favor d'altres més intensives, com un dels principals problemes mediambientals. La figura 1 mostra que, en general, els impactes sobre la biodiversitat, el paisatge i el sòl són negatius. Haddaway *et al.* (2014) presenten una àmplia revisió de les característiques d'estudis sobre l'impacte de l'abandonament de terres en les zones muntanyenques d'Europa, i destaquen la falta de dades en algunes zones i les deficiències metodològiques d'alguns treballs.

Com veurem, les conseqüències ambientals de l'abandonament depenen de molts factors, incloent-hi l'estat inicial de les terres abandonades, els condicionants físics i climàtics, l'entorn biològic, i la possible interferència d'altres activitats humanes (Ustauglu i Collier 2018). La figura 2 resumeix els efectes de les possibles trajectòries després de l'abandonament sobre els principals serveis ecosistèmics que proporcionen. També proporcionen un bon resum dels impactes positius i negatius documentats fins al moment. En

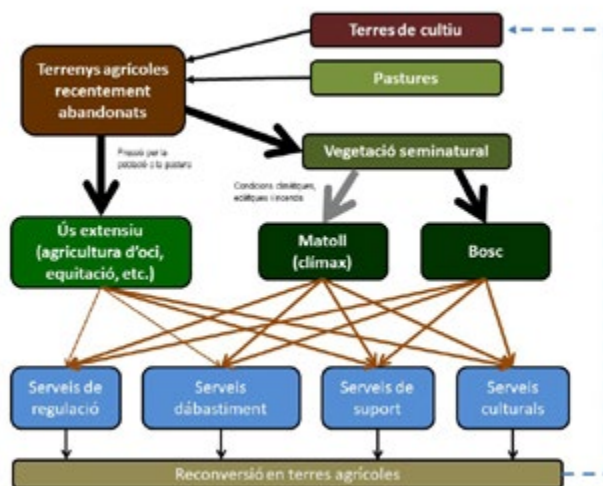

les següents seccions comentarem alguns dels efectes principals trobats en les revisions citades adés, amb especial èmfasi en la regió mediterrània i, especialment a Espanya.

Figura 1. Efectes de l'abandonament de terres agrícoles a Europa. S'hi recullen un total de 24 estudis realitzats en 11 països, en què s'ha estudiat l'efecte sobre el paisatge (n = 19 estudis), la biodiversitat (n = 16) i els sòls (n = 6). Es mostra el percentatge de casos en què l'efecte va ser considerat positiu, negatiu o no rellevant. Elaboració pròpia a partir de dades en MacDonald *et al.* (2000).

Figura 2. Possibles trajectòries després de l'abandonament de les terres agrícoles i ramaderes i els seus impactes sobre els serveis ecosistèmics que proporcionen. Basat en Ustauglu i Collier (2018).

Paisatge

Els paisatges agrícoles tradicionals de la major part del món presenten actualment una gran heterogeneïtat d'ambients en diferents estats successional. Si s'abandonen, es pot iniciar un procés de recolonització vegetal en què les primeres a establir-se solen ser herbàcies arvenses o ruderals, especialment gramínies i lleguminoses (Lasanta *et al.* 2021). El procés pot parar-se si hi ha una sobrepastura que endurisca el sòl i delme el banc de llavors, o estancar-se en un estat de pasturatge que pot allargar-se durant dècades si hi ha una càrrega ramadera moderada. En aquestes fases inicials, és possible

que el paisatge conserve certa heterogeneïtat, perquè les diferents parcel·les progressaran a ritmes diferents en funció de les condicions inicials i les característiques físiques i biològiques de cadascuna.

Als llocs en què la successió pugui progressar, s'aniran establint espècies arbustives. En els ambients mediterranis és freqüent que es produïska una paràlisi en aquesta fase, sense que es progresse a una situació de desenvolupament del bosc. Lasanta *et al.* (2021) assenyalen els incendis forestals i l'eliminació de matoll mitjançant cremes controlades i desbrossaments com els principals causants d'aquest estancament del procés successional. Aquests agents tendeixen a homogeneïtzar el paisatge (Höchtl *et al.* 2005, Lasanta-Martínez *et al.* 2005), i a fomentar al seu torn la propagació de perturbacions, entre les quals els incendis, a tall de cercle viciós (Lloret i Marí 2001, Loepfe *et al.* 2010). La relació entre l'abandonament de terres agrícoles i la freqüència i la intensitat dels incendis és més elevada en l'àrea mediterrània (Rey Benayas *et al.* 2007). Si la successió aconseguix progressar, el bosc, primer més clar i després més dens, arriba a ocupar aquests espais. En algunes ocasions, la revegetació passiva pot arribar a formar boscos amb certa rapidesa, per exemple, als Apenins: Bracchetti *et al.* (2012) descriuen el pas de camps abandonats a boscos en vint-i-tres anys, sense pràcticament passar per l'etapa de matoll.

En el treball de MacDonald *et al.* (2000) esmentat adés es van considerar els efectes de l'abandonament de terres sobre el paisatge en dinou dels casos, dels quals en van ser negatius quinze i un de positiu (en la resta, les conclusions no van ser clares). És cert que la percepció de la qualitat paisatgística pot estar condicionada per les

característiques culturals i socials locals, per la qual cosa aquesta percepció pot variar entre zones. En general, el que es detecta és una homogeneïtzació a mesura que les terres abandonades són recolonitzades per la vegetació circumdant, que es percep negativament. Per contra, en algunes zones, particularment en l'àrea mediterrània, aquesta reforestació es percep positivament perquè redueix els efectes de l'erosió, encara que, si aquest augment de les masses forestals no es gestiona bé, pot augmentar el risc d'incendis.

Els processos esmentats adés es produeixen quan s'abandonen els cultius i no es gestiona aquest terreny de cap manera. Una alternativa a deixar que es produïska una revegetació passiva (és a dir, sense intervenció humana), que té una trajectòria bastant atzarosa i no sempre acaba en l'estat desitjat, és la gestió activa. Aquesta pot dirigir-se a restaurar el paisatge tradicional en mosaic (García-Ruiz *et al.* 2020) amb la finalitat d'impulsar el desenvolupament local i mantenir alguns dels serveis ecosistèmics dels paisatges agropecuaris (Kozak *et al.* 2017). Alternativament, en algunes zones pot ser convenient renunciar a aquests paisatges tradicionals i deixar que, de manera passiva o amb una intervenció per a dirigir i accelerar el procés, els terrenys abandonats passen a ser terrenys forestals. Aquesta pràctica, denominada *rewilding*, amb variades accepcions (Pereira i Navarro 2015, IUCN 2017, Pettorelli *et al.* 2018), es presenta com una alternativa eficaç per a restablir la successió de la vegetació, restaurar interaccions tròfiques i processos de depredació, millorar els serveis dels ecosistemes mitjançant la introducció de l'enginyeria ecosistèmica i afavorir espècies que requereixen grans àrees per a mantenir poblacions viables, amb hàbitats que s'han

vist reduïts i fragmentats a causa de l'expansió agrícola (vegeu més endavant). Tot i que atractiu, hi ha autors i autores que adverteixen que les assumpcions en què es basen aquests models no estan recolzades en evidències científiques sòlides, i reclamen precaució a l'hora de posar-les en pràctica (Nogués-Bravo *et al.* 2016).

Biodiversitat

De 276 treballs que estudien els impactes de l'abandonament agrícola sobre la biodiversitat arreu del món, més de la meitat van trobar-hi efectes negatius, aproximadament un 20 % efectes positius i negatius, i menys del 10 % efectes positius (Queiroz *et al.* 2014). En general, els efectes negatius sobre la biodiversitat són més evidents en aquelles regions del món amb una història més llarga d'intervenció humana, com ara la part central i nord d'Europa, la conca mediterrània i el Pròxim Orient (Rey Benayas *et al.* 2007, Queiroz *et al.* 2014). A Europa, per exemple, més de la meitat d'espècies de flora i fauna depenen d'hàbitats agrícoles (Delibes-Mateos *et al.* 2009, Cohen *et al.* 2011).

En l'àmbit regional, l'heterogeneïtat del paisatge està positivament relacionada amb la diversitat d'espècies, perquè hi ha més tipus d'hàbitats disponibles (Atauri i de Lucio 2001). Per exemple, Suárez-Seoane *et al.* (2002) indiquen que els mosaics agrícoles de cultius de baixa intensitat mantenen importants poblacions d'ocells rellevants per a la conservació. Com hem vist adés, l'abandonament de les pràctiques agrícoles en aquestes zones redueix l'heterogeneïtat del paisatge, la qual cosa comporta una disminució de la biodiversitat (p. ex. Bignal i McCracken 1996b, Katoh *et al.* 2009, Báldi i Batáry

2011). Un exemple recent d'aquest efecte el presenten Otero *et al.* (2015) quan estudien l'evolució històrica de terrenys agrícoles abandonats en la serralada Litoral Catalana durant un període de cent seixanta anys. En aquesta zona, l'emigració rural i l'abandonament de les terres han provocat una pèrdua de diversitat paisatgística, per tal com han desaparegut els mosaics agrosilvopastorals creats per l'estratègia d'ús múltiple de la terra de la població camperola local. El treball mostra que la biodiversitat estava lligada a aquesta heterogeneïtat ambiental, per la qual cosa l'abandonament va suposar una pèrdua neta. D'aquesta manera, es qüestiona que l'abandonament agrícola comporte una regeneració dels ecosistemes naturals i un augment de la biodiversitat en l'àmbit regional.

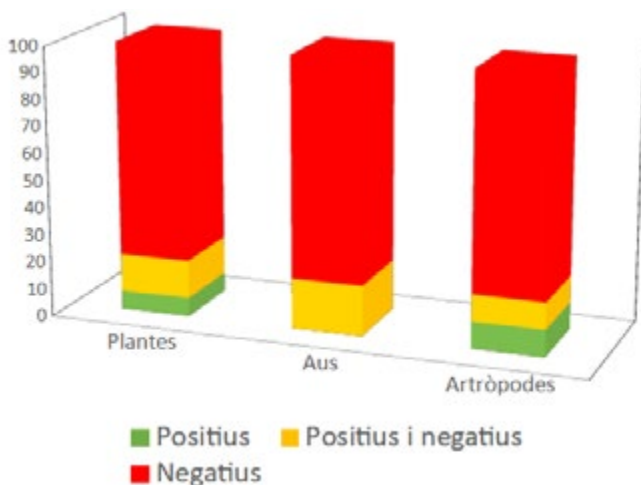
A una escala més local, la tradició generalitzada de l'agricultura de baixa intensitat que caracteritza molts paisatges rurals de tot el món ha promogut una gran diversitat d'espècies i hàbitats a petites escales espacials (Suárez-Seoane *et al.* 2002, Fischer *et al.* 2012). Aquests inclouen prats, pastures seminaturals, boscos pasturats, hàbitats esteparis i terres de cultiu extensives que beneficien espècies de plantes, invertebrats i ocells adaptats a zones obertes (Rey Benayas *et al.* 2007). En són un exemple les pastures seminaturals (Kalamees *et al.* 2012) o els hàbitats esteparis (Cremene *et al.* 2005) a Europa. La desaparició o degradació d'aquests sistemes suposa la pèrdua efectiva d'hàbitat per a moltes espècies que depenen d'aquests. Altres amenaces es poden agregar a aquesta pèrdua d'hàbitat adequat, com ara la competència amb altres espècies que colonitzen els nous hàbitats, incloent-hi les espècies invasores, la sobrepastura, l'in-

crement d'incendis forestals o l'increment de la depreciació (Rey Benayas *et al.* 2007, Lasanta *et al.* 2021).

Pel que fa als tàxons, la revisió de Queiroz *et al.* (2014) mostra que els efectes són majoritàriament negatius per a plantes, ocells i artròpodes. En alguns estudis es troben tant efectes negatius com positius, mentre que en uns pocs els efectes de l'abandonament es valoren positivament per a aquests grups. La major proporció relativa d'estudis que van informar d'impactes positius va ser la dels artròpodes, amb aproximadament un 30% encara que, fins i tot així, per a aquest tàxon, més del 60% dels treballs van trobar-hi efectes negatius. Rey Benayas *et al.* (2007) troben 77 treballs que esmenten efectes negatius de l'abandonament sobre la biodiversitat, mentre que 39 estudis van comunicar efectes positius. Podem, doncs, concloure que, en l'àmbit mundial, la major part dels casos d'abandonament suposen impactes negatius per a la biodiversitat, amb alguns casos clarament positius i d'altres en què hi ha tant efectes positius com negatius.

Si ens centrem en Europa, el lloc on s'han portat a terme més estudis sobre l'impacte de l'abandonament sobre la biodiversitat, per als tres tàxons amb més dades (plantes, artròpodes i ocells) la majoria mostren efectes negatius, amb uns pocs que presenten aspectes positius i negatius o solament positius (figura 3). MacDonald *et al.* (2000), que fan un estudi més detallat en diversos països europeus, troben efectes negatius en dotze de les setze àrees examinades, mentre que només en un dels casos els efectes oposats es consideren positius. Una bona part dels efectes negatius és conseqüència de la reducció en l'heterogeneïtat del paisatge arran de la pèrdua d'hàbitats essencials per a algunes espècies.

Figura 3. Efectes de l'abandonament de terres sobre els tàxons més coneguts. Les dades s'han extret de Queiroz *et al.* (2014), i s'han seleccionat els estudis sobre plantes (n = 57), ocells (n = 16) i artròpodes (n = 10) realitzats a Europa i en què es proporciona una conclusió clara (efectes positius, negatius, o tots dos). Es mostra el percentatge d'estudis que arriba a cadascuna d'aquestes conclusions.

Així doncs, almenys en el context europeu, l'abandonament de terres agrícoles té un impacte negatiu sobre les zones d'hàbitat seminatural, i les espècies que les habiten es consideren especialment en perill (Preiss *et al.* 1997, Keenleyside i Tucker 2010). Per exemple, un 80% de les espècies d'ocells que depenen d'ambients agrícoles presenten un estat de conservació desfavorable (Cardador *et al.* 2012). Una espècie amenaçada mundialment, el soliguer petit *Falco naumanni*, depèn d'aquests ambients agrícoles de baixa intensitat, i tant l'abandonament com la intensificació són negatius per a aquesta espècie (Tella *et al.* 1998). Les directives euro-

pees sobre ocells (79/409/EEC) i sobre hàbitats (92/43/EEC) consideren prioritària la conservació de les terres agrícoles d'alt valor natural i les espècies que els habiten. Algunes d'aquestes zones es troben integrades en la Xarxa Natura 2000, i aquestes són especialment rellevants al sud i l'oest d'Espanya (p. ex. Eurostat 2021). En la legislació espanyola, a més de la inclusió de zones agrícoles en diverses figures de protecció derivades de la Llei 42/2007, del patrimoni natural i de la biodiversitat, la figura dels *paisatges protegits* és especialment rellevant per a la protecció de les zones agrícoles d'interès perquè s'hi ha de procurar «mantenir les pràctiques de caràcter tradicional perquè contribuïsquen a preservar-ne els valors i recursos naturals». No obstant això, la majoria d'aquestes zones no posseeix cap cobertura de protecció (Schuh *et al.* 2020). Per tant, l'abandonament de les terres agrícoles pot anar en contra dels objectius de conservació d'espècies i hàbitats de la Unió Europea en general, i dels Estats membres en particular.

Si fem caure la balança de l'altre costat, l'abandonament de terres agrícoles també pot ser una oportunitat única per a regenerar els ecosistemes nadius amb alt valor natural, com ara els boscos autòctons, i restaurar els prats naturals (Foster *et al.* 2009, Aide *et al.* 2012, Navarro i Pereira 2012). La revegetació passiva després de l'abandonament de terres pot tindre resultats molt variables en funció de les espècies presents als voltants i la seua capacitat de dispersió, així com de factors abiòtics com ara la disponibilitat d'aigua per a les plantes (Rey Benayas *et al.* 2007). La reforestació natural després de l'abandonament de terres agrícoles i pastures no ha millorat, en general, la connectivitat ecològica o la biodiversitat d'aquestes zones (Marull *et al.* 2015). El clima

local i les característiques del sòl determinaran l'evolució de la vegetació, el seu estat final possible i la velocitat a què ocorre la successió. En ambients mediterranis, aquest procés sol ser lent (Bonet i Pausas 2004). Per això, la intervenció en aquests processos, amb una gestió i seguiment adequats del procés, és molt recomanable.

Alguns estudis mostren efectes positius dels paisatges abandonats per als grans carnívors, els ocells forestals, algunes rates penades i una altra biota a causa de l'augment de la superfície i la connectivitat dels seus hàbitats (Falcucci *et al.* 2007, Bracchetti *et al.* 2012, Navarro i Pereira 2012). Martínez-Abraín *et al.* (2020) il·lustren bé aquest procés a Espanya, on espècies com ara l'àguila imperial *Aquila adalberti*, el llop *Canis lupus*, la llúdrria *Lutra lutra*, l'os bru *Ursus arctos*, el cabirol *Capreolus capreolus* o el cérvol *Cervus elaphus* augmenten les seues àrees de distribució en paral·lel a l'abandonament de terres de cultiu. Moltes de les espècies beneficiades per l'èxode rural estan també amenaçades, per la qual cosa la recuperació dels seus hàbitats constitueix una prioritat.

Un aspecte que poques vegades s'esmenta és la diversitat d'espècies conreades o criades en captivitat. Per exemple, l'abandonament de les pràctiques ramaderes tradicionals ha provocat la desaparició d'almenys un 20 % de les 6.000 races de bestiar i ocells de corral documentades, i que moltes d'aquestes es troben en risc d'extinció (Hodges 2006).

Els efectes sobre la biodiversitat poden dependre del temps que ha transcorregut des del cessament d'activitats agrícoles. Per exemple, Cernusca *et al.* (1996) estudiaren els possibles efectes de l'abandonament de terres en prats i camps dels Alps, i preveuen un efecte inicialment

negatiu en envair la zona d'espècies pioneres. A mesura que creix el matoll, la biodiversitat podria augmentar o tornar a disminuir en desenvolupar-se el bosc. Aquest patró s'ha trobat en altres sistemes (p. ex. Bonet 2004). Això suposa que no hem d'extraure conclusions sobre els efectes de l'abandonament en un termini temporal curt, ja que l'efecte a llarg termini pot ser diferent (Peco *et al.* 1999). Si, a més del nombre d'espècies, ens fixem en el valor de conservació, el patró general és una desaparició d'espècies d'alt valor ecològic en benefici d'altres més comunes (Laiolo *et al.* 2004).

Finalment cal indicar que la detecció d'efectes positius o negatius depèn molt de factors com ara la regió del món examinada, els grups taxonòmics estudiats, les mesures utilitzades per a quantificar els efectes i l'enfocament del treball, és a dir, si l'objectiu principal de l'estudi és la conservació dels elements anteriors a l'abandonament (biodiversitat relacionada amb l'agricultura tradicional) o els ecosistemes posteriors a l'abandonament (biodiversitat relacionada amb la successió de boscos secundaris o pastures) (Queiroz *et al.* 2014).

Incendis

L'homogeneïtzació del paisatge comentada més amunt facilita la propagació de perturbacions, com ara els incendis (Lloret i Marí 2001). La relació entre l'abandonament de terres agrícoles i la freqüència i la intensitat dels incendis és més elevada en l'àrea mediterrània (Rey Benayas *et al.* 2007), i Martínez (2018) no dubta a afirmar que la causa última dels incendis forestals a Espanya és la despoblació de les zones rurals. D'altra banda, a les regions mediterrànies més seques, la vegetació que

colonitza les zones abandonades pot augmentar el risc d'incendis, almenys en el curt i mitjà termini (González Bernáldez 1991). Els incendis poden provocar una reducció de la biodiversitat, en implantar-se espècies adaptades al foc, i fins i tot facilitar l'entrada d'espècies invasores, però també s'ha vist que poden tindre efectes positius en alguns casos, i se n'ha proposat l'ús controlat per a mantenir hàbitats oberts (Regos *et al.* 2016). Els incendis, a més de l'efecte immediat que tenen sobre la fauna i flora, faciliten l'erosió i augmenten el risc de desertificació en algunes zones.

La preservació dels sistemes d'explotació tradicionals, com ara els ramats de cabres o ovelles, o animals domèstics en llibertat (per exemple, vaques i cavalls), que consumeixen grans quantitats de biomassa combustible, és una eina eficaç per a la prevenció d'incendis (Montalvo *et al.* 2004).

Sòl i processos d'erosió

L'evolució del sòl després de l'abandonament agrícola dependrà de la capacitat de colonització i establiment de les plantes i dels posteriors usos del sòl. En el cas de deixar que es produïska una colonització vegetal espontània, Rey Benayas *et al.* (2007) identifiquen tres casos en què l'erosió pot ser un problema en les zones de camps abançats: (1) quan la sobrepastura impedeix el creixement de les plantes, compacta o elimina la capa superior del sòl, o promou la crema de la vegetació; (2) quan la colonització de les plantes està limitada per la falta de propàguls o per limitacions climàtiques, i (3) quan es trenquen els bancals i rases de drenatge per

falta de manteniment, i es produeix una escorrentia als camps situats aigües amunt del bancal.

En particular, l'abancament dels vessants per a la posada en producció ha condicionat la dinàmica hidrològica d'aquestes zones, ha augmentat la infiltració d'aigua i ha reduït les taxes d'erosió. A Espanya, hi ha constància d'aquestes pràctiques des de fa més de quatre mil anys, en l'Edat de Bronze (Asins 2006). Aquestes pràctiques han creat un paisatge singular que té un gran valor patrimonial (Asins 2009). L'abandonament de la producció causa el trencament dels murs, amb els consegüents canvis en l'escolament i l'erosió associada, que també contribueix a reblir els embassaments aigües avall (Lasanta *et al.* 2013, Arnáez *et al.* 2015).

Si després de l'abandonament la successió progressa de manera adequada, l'augment de la coberta vegetal suposarà una reducció de l'erosió (García-Ruiz i Lana-Renault 2011). En general, la protecció enfront de l'erosió millorarà amb el temps, a mesura que avança la successió, encara que hi ha una gran variabilitat de trajectòries en funció de les condicions inicials del sòl i del tipus de cultiu preexistent (Lasanta *et al.* 2021).

També es produeixen altres canvis que milloren la qualitat hidrològica, edafològica i geomorfològica del sòl (Romero Díaz *et al.* 2017), sobretot si el sòl té ja una qualitat baixa en ser abandonat. Per exemple, es tendeix a reduir la temperatura i augmentar la humitat en la superfície, fet que accelera els processos de descomposició de matèria orgànica i augmenta la fertilitat (disponibilitat de nutrients), així com l'activitat fúngica i microbiana (Rey Benayas *et al.* 2007, Belmonte Serrato *et al.* 2016). En els casos en què l'estat del sòl siga bo en

el moment de l'abandonament, la qualitat pot empitjorar temporalment (Nadal *et al.* 2009).

Altres serveis ecosistèmics

Un dels aspectes que es ressalten en diversos treballs que tracten els efectes de l'abandonament de terres agrícoles és la reducció en la provisió d'aigua (p. ex. Rey Benayas *et al.* 2007, Lasanta *et al.* 2021). Si es produeix una revegetació després de l'abandonament i es constitueixen zones de matoll o boscoses, es produeix un augment de la intercepció de l'aigua de pluja i de la transpiració respecte de les terres de cultiu o pastures. A tot Espanya, Gallart i Llorens (2002) han trobat un augment de la coberta vegetal i una disminució paral·lela de l'aportació anual dels principals rius durant les últimes dècades. A una escala espacial menor, aquest efecte també s'ha detectat, per exemple, en algunes zones del Pirineu, i l'abandonament de terres s'esmenta explícitament com una de les causes de la reducció de cabals dels rius (López-Moreno *et al.* 2011).

Els camps abandonats suposen també un dels recursos utilitzats per la ramaderia extensiva com a font de farratge (Reiné *et al.* 2014). Des del punt de vista d'aquest treball, la presència de bestiar en una quantitat adequada pot utilitzar-se com una mesura de gestió per a mantenir els camps abandonats en estats successional primers i per a retenir espais forestals oberts i de pastures productives (Casasús *et al.* 2007). No obstant això, la gestió ramadera extensiva actual, en general, no és capaç de mantenir els sistemes en aquest estat (Lasanta-Martínez 2014), i les pastures solen embastardir-se a poc i a poc i són envaïdes per la vegetació arbus-

tiva. La conseqüència final és que els camps abandonats, en les últimes dècades, han deixat de ser un recurs pastoral rellevant per a la ramaderia extensiva (Lasanta *et al.* 2021).

Si les àrees agrícoles abandonades es transformen en terreny forestal (sigui per revegetació passiva o activa), augmenta la seua capacitat de segrestar CO₂ atmosfèric, fet que es considera molt positiu des del punt de vista de la mitigació del canvi climàtic (Rey Benayas *et al.* 2007, Vilà-Cabrera *et al.* 2018). Per exemple, l'emmagatzematge de carboni al sòl en vessants i bancals abandonats de l'illa de Mallorca es va duplicar en deu anys (Rodríguez-Martín *et al.* 2019). Lasanta *et al.* (2020) van descobrir que la quantitat de carboni emmagatzemat en els deu centímetres superiors del sòl va augmentar després de l'abandonament de pastures fins a assolir l'estat de bosc jove (en aquest cas, de roures rebolls *Quercus pyrenaica*) per l'acumulació d'humus i el desenvolupament de sistemes radiculars. El carboni emmagatzemat es redueix una mica més en boscos més vells, sembla que per una reducció de biomassa de l'estrat arbustiu.

Conclusions

1. Per la llarga història d'aprofitament humà, els paisatges agropecuaris mediterranis alberguen hàbitats i espècies característics que avui no poden sobreviure fora d'aquests agrosistemes.
2. Alguns d'aquests agrosistemes estan específicament protegits per les directives europees d'ocells i hàbitats (Xarxa Natura 2000), però molts estan fora del sistema actual d'àrees protegides. L'abandonament de les activitats agrícoles i ramaderes tradicionals constitueix,

doncs, una amenaça per a la persistència d'aquests hàbitats i les espècies que els poblen.

3. L'abandonament de terres agrícoles no sempre comporta un procés espontani de revegetació que conduïska a la recuperació de l'hàbitat original (és a dir, el que es troba en l'entorn pròxim i és considerat com natural).

4. Fins i tot en el cas que es pugui recuperar de manera passiva l'hàbitat original a mitjà o llarg termini, i fins i tot augmentar la biodiversitat local (entesa com el nombre d'espècies en la zona abandonada), aquestes noves espècies seran les que ja estan presents en els hàbitats naturals actuals i desplaçaran les característiques de l'hàbitat agrícola, per la qual cosa es produeix una *disminució* efectiva de la biodiversitat en l'àmbit regional.

5. A més del manteniment de la biodiversitat, els sistemes agropecuaris mediterranis proporcionen serveis ecosistèmics de producció, de regulació i culturals. La seua deterioració o desaparició augmenten el risc d'erosió o d'incendis forestals i disminueixen el valor patrimonial, cultural, recreatiu i estètic del paisatge.

6. En definitiva, calen estratègies per al manteniment o recuperació en aquelles àrees en què siga possible. Com que la majoria d'aquestes explotacions poden no ser econòmicament rendibles, cal valorar la necessitat de millorar la rendibilitat (p. ex. valor afegit de la producció ecològica, tendència cap a un consum de proximitat) o establir pagaments per serveis ambientals per al finançament d'explotacions que no siguen rendibles en el mercat (p. ex. Cardador *et al.* 2012, Conill *et al.* 2012, Van Zanten *et al.* 2014).

7. On no siga viable mantenir aquestes explotacions tradicionals cal valorar en l'àmbit local si la millor estra-

tègia és deixar que es produïska una revegetació passiva o si s'ha d'intervenir en el procés. La recuperació del bosc original en aquestes àrees pot fomentar la recolonització per part d'espècies de grans vertebrats (ocells, mamífers) que han vist reduïdes les seues poblacions per la destrucció i fragmentació dels seus hàbitats.

8. Això suposa considerar els paisatges agropecuaris mediterranis com a sistemes agroalimentaris multifuncionals (vegeu Silva 2010, Poux i Aubert 2018), en els quals hi haja una estratègia, almenys en l'àmbit regional, que permeta (a) mantenir les activitats agropecuàries tradicionals i conservar els seus valors productius i socioculturals en algunes zones; (b) revertir de forma ordenada les zones agrícoles abandonades cap a hàbitats naturals quan el seu manteniment no siga viable, i (c) desenvolupar una producció agropecuària sostenible que garantisca l'abastiment de béns i serveis ecosistèmics a la població.

Bibliografia

- Aide, T. M., Clark, M. L., Grau, H. R., López-Carr, D., Levy, M. A., Redo, D., Bonilla-Moheno, M., Riner, G., Andrade-Núñez, M. J. & Muñiz, M. 2012. Deforestation and reforestation of Latin America and the Caribbean (2001–2010). *Biotropica* 45: 262-271.
- Arnáez, J., Lana-Renault, N., Lasanta, T., Ruiz-Flaño, P. & Castroviejo, J. 2015. Effects of farming terraces on hydrological and geomorphological processes. A review. *Catena* 128: 122-134.
- Asins, S. 2006. Linking historical Mediterranean terraces with catchment, harvesting and distribution structures. Pp. 21-40 en Morel, J. P. *et al.* (eds.) *The Archeology of crop and gardens*. Ediplugia, Bari, Italia.
- Asins, S. 2009. *El paisaje agrario aterrazado. Diálogo entre el hombre y el medio en Petrer (Alicante)*. Publicaciones de la Universidad de Valencia, Valencia.

- Atauri, J. A., & de Lucio, J. V. 2001. The role of landscape structure in species richness distribution of birds, amphibians, reptiles and lepidopterans in Mediterranean landscapes. *Landscape Ecology* 16: 147-159.
- Báldi, A., & Batáry, P. 2011. The past and future of farmland birds in Hungary. *Bird Study* 58: 365-377.
- Baldock, D., Beaufoy, G., Brouwer, F. & Godeschalk, F. 1996. *Farming at the margins: Abandonment or redeployment of agricultural land in Europe*. Institute for European Environmental Policy/Agricultural Economics Research Institute, London/The Hague.
- Belmonte Serrato, F., Martínez Hernández, C. & Ruíz Sinoga, J. D. 2016. Análisis de las características edáficas más significativas de las áreas abandonadas. Pp. 41-62 en Romero Díaz, A. (coord.) *Abandono de cultivos en la Región de Murcia. Consecuencias ecogeomorfológicas*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Murcia, Murcia.
- Bennett, G. (ed.) 1997. *Agriculture and Natura 2000 EU Expert Seminar*. Dutch Ministry of Agriculture, Nature Conservation and Fisheries, The Hague.
- Bignal, E. M. & McCracken, D. I. 1996a. The ecological resources of European farmland. Pp. 26-42 en Whitby, M. (ed.) *The European Environment and CAP Reform*. CAB International, Wallingford.
- Bignal, E. M. & McCracken, D. I. 1996b. Low-intensity farming systems in the conservation of the countryside. *Journal of Applied Ecology* 33: 413-424.
- Blondel, J., Aronson, J., Bodiou, J. Y. & Boeuf, G. 2010. *The Mediterranean region: Biological diversity through time and space*. Oxford University Press, Oxford.
- Bonet, A. 2004. Secondary succession of semi-arid Mediterranean old-field in south-eastern Spain. Insights for contribution and restoration of degraded lands. *Journal of Arid Environments* 56: 213-233.
- Bonet, A. & Pausas, J. G. 2004. Species richness and cover along a 60-year chronosequence in old-fields of southeastern Spain. *Plant Ecology* 174: 257-270.
- Bracchetti, L., Carotenuto, L. & Catorci, A. 2012. Land-cover changes in a remote area of central Apennines (Italy) and management directions. *Landscape and Urban Planning* 104: 157-170.
- Butzer, W. 2005. Environmental history in the Mediterranean world: Cross-disciplinary investigations of cause and effect for degradation and soil erosion. *Journal of Archaeological Science* 32: 1773-1800.

- Caravello, G. U. & Giacomini, F. 1993. Landscape ecology aspects in a territory centuriated in Roman times. *Landscape and Urban Planning* 24: 77-85.
- Cardador, L., Bota, G., Giralt, D., Casas, F., Arroyo, N., Cantero, C., Mougeot, F., Viladomiu, L., Moncunill, J. & Brotons, L. 2012. Aves amenazadas y agricultura: Nuevas aproximaciones en las estrategias de conservación. *Lynchos* 9: 33-39.
- Casasús, I., Bernués, A., Sanz, A., Villalba, D., Riedel, J. L. & Revilla, R. 2007. Vegetation dynamics in Mediterranean forest pastures as affected by beef cattle grazing. *Agriculture, Ecosystems & Environment* 121: 365-370.
- Cassinello, J. 2019. El paisaje en mosaico del Mediterráneo y su supervivencia: de la ganadería extensiva al papel desempeñado por las especies exóticas. *Lynchos* 9: 48-55.
- Cernusca, A., Tappeiuer, U., Bahn, M., Bayfield, N., Chemini, C., Filat, F., Graber, W., Rosset, M., Siegwolf, R. & Tenhunan, J. 1996. ECOMONT: ecological effects of land use changes on European terrestrial mountain ecosystems. *Pirineos* 147-148: 145-171.
- Cohen, M., Varga, D., Vila, J. & Barrassaud, E. 2011. A multi-scale and multi-disciplinary approach to monitor landscape dynamics: a case study in the Catalan pre-Pyrenees (Spain). *The Geographical Journal* 177: 79-91.
- Conill, J., Cárdenas, A., Castells, M., Hlebik, S. & Servon, L. 2012. *Otra vida es posible: prácticas económicas alternativas durante la crisis*. UOC, Barcelona.
- Covas, R. & Blondel, J. 1998. Biogeography and history of the Mediterranean bird fauna. *Ibis* 140: 395-407.
- Cremene, C., Groza, G., Rakosy, L., Schileyko, A. A., Baur, A. & Erhardt, A. 2005. Alterations of steppe-like grasslands in Eastern Europe: a threat to regional biodiversity hotspots. *Conservation Biology* 19: 1606-1618.
- Debolini, M., Marraccini, E., Dubeuf, J. P., Geijzendorffer, I. R., Guerra, C. A., Simong, M., Targett, S. & Napoléone, C. 2018. Land and farming system dynamics and their drivers in the Mediterranean Basin. *Land Use Policy* 75: 702-710.
- Delibes-Mateos, M., Farfán, M. A., Olivero, J., Márquez, A. L. & Vargas, J. M. 2009. Long-term changes in game species over a long period of transformation in the Iberian Mediterranean landscape. *Environmental Management* 43: 1256-1268.
- Di Castri, F. 1981. Mediterranean-type shrublands of the world. Pp. 1-53 en Di Castri, F., Goodall, D. W. & Specht, R. L. (eds.) *Mediterranean-type shrublands*. Elsevier, Amsterdam.

- Esler, J., Jacobsen, A. L. & Pratt, R. B. 2018. *The biology of Mediterranean-type ecosystems*. Oxford University Press, Oxford.
- ESPON. 2018. *Fighting rural depopulation in Southern Europe*. ESPON EGTC, Luxemburgo.
- Eurostat. 2021. *Eurostat regional yearbook. 2021 edition*. Publications Office of the European Union, Luxemburgo.
- Falcucci, A., Maiorano, L. & Boitani, L. 2007. Changes in land-use/land-cover patterns in Italy and their implications for biodiversity conservation. *Landscape Ecology* 22: 617-631.
- Fischer, J., Tibor, H. & Kuemmerle, T. 2012. Conservation policy in traditional farming landscapes. *Conservation Letters* 5: 167-175.
- Foster, B. L., Kindscher, K., Houseman, G. R. & Murphy, C. A. 2009. Effects of hay management and native species sowing on grassland community structure, biomass, and restoration. *Ecological Applications* 19: 1884-1896.
- Gallart, F. & Llorens, P. 2002. Water resources and environmental change in Spain. A key issue for sustainable catchment management. Pp. 11-20 en García-Ruiz, J. M., Jones, J. A. A. y Arnáez J. (eds.) *Environmental change and water sustainability*. IPE-CSIC, Zaragoza.
- García-Mudarra, J. L., Ibáñez, C. & Juste, J. 2009. The straits of Gibraltar: barrier or bridge to Ibero-Moroccan bat diversity? *Biological Journal of the Linnean Society* 96: 434-450.
- García-Ruiz, J. M. & Lana-Renault, N. 2011. Hydrological and erosive consequences of farmland abandonment in Europe, with special reference to the Mediterranean region – A review. *Agriculture, Ecosystems & Environment* 140: 317-338.
- García-Ruiz, J. M., Lasanta, T., Nadal-Romero, E., Lana-Renault, N. & Álvarez-Farizo, B. 2020. Rewilding and restoring cultural landscapes in Mediterranean mountains: Opportunities and challenges. *Land Use Policy* 99: 104850.
- Gómez, A. & Lunt, D. H. 2007. Refugia within refugia: patterns of phylogeographic concordance in the Iberian Peninsula. Pp. 155-188 en Weiss, S. y Ferrand, N. (eds.) *Phylogeography of southern European refugia*. Springer, Berlin.
- González Bernáldez, F. 1991. Ecological consequences of the abandonment of traditional land use systems in central Spain. Pp. 23-29 en Baudry, J. & Bunce, R. G. H. (eds.) *Land abandonment and its role in conservation*. CIHEAM, Zaragoza.
- Haddaway, N. R., Styles, D. & Pullin, A. S. 2014. Evidence on the environmental impacts of farm land abandonment in high altitude/mountain regions: a systematic map. *Environmental Evidence* 3: 17.

- Head, L. 2000. *Cultural landscapes and environmental change*. Reimpreso en 2016 por Routledge, Abingdon.
- Hermosilla, J. (dir.) 2020. *Estrategia AVANT 20-30. Plan estratégico valenciano antidespoblamiento*. Universidad de Valencia, Valencia.
- Hewitt, G. 2000. The genetic legacy of the Quaternary ice ages. *Nature* 405: 907-913.
- Hewitt, G. M. 2011. Mediterranean peninsulas: The evolution of hotspots. Pp. 123-147 en Zachos, F. E. & Habel, J. C. (eds.) *Biodiversity hotspots: distribution and protection of conservation priority areas*. Springer, Berlin.
- Höchtl, F., Lehringer, S. & Konold, W. 2005. 'Wilderness': what it means when it becomes a reality – a case study from the southwestern Alps. *Landscape and Urban Planning* 70: 85-95.
- Hodges, J. 2006. Conservation of genes and culture: historical and contemporary issues. *Poultry Science* 85: 200-209.
- IUCN. 2017. Rewilding. <https://www.iucn.org/commissions/commission-ecosystem-management/our-work/cems-task-forces/rewilding>
- Kalamees, R., Pussa, K., Zobel, K. & Zobel, M. 2012. Restoration potential of the persistent soil seed bank in successional calcareous (alvar) grasslands in Estonia. *Applied Vegetation Science* 15: 208-218.
- Katoh, K., Sakai, S. & Takahashi, T. 2009. Factors maintaining species diversity in Satoyama, a traditional agricultural landscape of Japan. *Biological Conservation* 142: 1930-1936.
- Keenleyside, C. & Tucker, G. M. 2010. *Farmland abandonment in the EU: An assessment of trends and prospects*. Report prepared for WWF. Institute for European Environmental Policy, London.
- Kozak, J., Gimmi, U., Houet, T. & Bollinger, J. 2017. Current practices and challenges for modelling past and future land use and land cover changes in mountainous regions. *Regional Environmental Change* 17: 2187-2191.
- Laiolo, P., Dondero, F., Ciliento, E. & Rolando, A. 2004. Consequences of pastoral abandonment for the structure and diversity of the Alpine avifauna. *Journal of Applied Ecology* 41: 294-304.
- Lasanta, T., Arnáez, J., Ruiz, P. & Lana-Renault, N. 2013. Los bancales en las montañas españolas: Un paisaje abandonado y un recurso potencial. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* 63: 301-322.
- Lasanta, T., Nadal-Romero, E., Khorchani, M. & Romero-Díaz, A. 2021. Una revisión sobre las tierras abandonadas en España: De los paisajes locales a las estrategias globales de gestión. *Cuadernos de Investigación Geográfica* 47: 477-521.

- Lasanta, T., Sánchez-Navarrete, P., Medrano-Moreno, L. M., Khorchani, M. & Nadal-Romero, E. 2020. Soil quality and soil organic carbon storage in agricultural abandoned fields: effects of revegetation processes in a Mediterranean mid-mountain area. *Land Degradation & Development* 18: 2830-2845.
- Lasanta-Martínez, T. 2014. *El paisaje de campos abandonados en Camero Viejo (Sistema Ibérico, La Rioja)*. Colección Ciencias de la Tierra 32, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño.
- Lasanta-Martínez, T., Vicente-Serrano, S. M. & Cuadrat-Prats, J. M. 2005. Mountain Mediterranean landscape evolution caused by the abandonment of traditional primary activities: a study of the Spanish Central Pyrenees. *Applied Geography* 25: 47-65.
- Lloret, F. & Marí, G. A. 2001. Comparison of the medieval and the current fire regimes in managed pine forests of Catalonia (NE Spain). *Forest Ecology and Management* 141: 155-163.
- Lo Presti, R. M. & Oberprieler, C. 2009. Evolutionary history, biogeography and eco-climatological differentiation of the genus *Anthemis* L. (Compositae, Anthemideae) in the circum-Mediterranean area. *Journal of Biogeography* 36: 1313-1332.
- Loeufe, L., Martínez-Vilalta, J., Oliveras, J., Piñol, J. & Lloret, F. 2010. Feedbacks between fuel reduction and landscape homogenization determine fire regimes in three Mediterranean areas. *Forest Ecology Management* 259: 2366-2374.
- López-Moreno, J. I., Vicente-Serrano, S. M., Morán-Tejeda, E., Zabalza, J., Lorenzo-Lacruz, J. & García-Ruiz, J. M. 2011. Impact of climate evolution and land use changes on water yield in the Ebro basin. *Hydrological Earth Systems Science* 15: 311-322.
- MacDonald, D., Crabtree, J. R., Wiesinger, G., Dax, T., Stamou, N., Fleury, P., Gutiérrez-Lazpita, J. & Gibon, A. 2000. Agricultural abandonment in mountain areas of Europe: Environmental consequences and policy response. *Journal of Environmental Management* 59: 47-69.
- Malak, D. A., Pausas, J. G., Pardo-Pascual, J. E. & Ruiz, L. A. 2015. Fire recurrence and the dynamics of the enhanced vegetation index in a mediterranean ecosystem. *International Journal of Applied Geospatial Research* 6: 18-35.
- Martínez, J. C. 2018. *Gestión territorial del riesgo de ignición forestal antrópico en Castilla-La Mancha*. Ministerio de Agricultura y Pesca, Alimentación y Medio Ambiente, Madrid.

- Martínez-Abraín, A., Jiménez, J., Jiménez, I., Ferrer, X., Llana, L., Ferrer, M., Palomero, G., Ballesteros, F., Galán, P. & Oro, D. 2020. Ecological consequences of human depopulation of rural areas on wildlife: A unifying perspective. *Biological Conservation* 252: 108860.
- Marull, J., Otero, I., Stefanescu, C., Tello, E., Miralles, M., Coll, F., Pons, M. & Diana, G. L. 2015. Exploring the links between forest transition and landscape changes in the Mediterranean. Does forest recovery really lead to better landscape quality? *Agroforestry Systems* 89: 705-719.
- MedECC. 2020. *Climate and environmental change in the Mediterranean Basin – Current situation and risks for the future. First Mediterranean assessment report*. Cramer, W., Guiot, J., Marini, K. (eds.) Union for the Mediterranean, Plan Bleu, UNEP/ MAP, Marseille, France.
- Metzger, M. J., Rounsevell, M. D. A., Acosta-Michlik, L., Leemans, R. & Schroter, D. 2006. The vulnerability of ecosystem services to land use change. *Agriculture, Ecosystems & Environment* 114: 69-85.
- Mittermeier, R. A., Turner, W. R., Larsen, F. W., Brooks, T. M. & Gascon, C. 2011. Global biodiversity conservation: the critical role of hotspots. Pp. 3-22 en Zachos, F. E. y Habel, J. C. (eds.) *Biodiversity hotspots: distribution and protection of conservation priority areas*. Springer, Berlin.
- Montalvo, J., Lorenzo, P. & Cano, A. 2004. Biomass turnover as an ecological indicator of vegetation dynamics in agrosilvopastoral systems of SW Galicia. *Advances in Geoecology* 37: 209-220.
- Nadal, J., Pélachs, A., Molina, D. & Soriano, J. M. 2009. Soil fertility evolution and landscape dynamics in a Mediterranean area: a case study in the Sant Llorenç Natural Park (Barcelona, NE Spain). *Area* 41: 129-138.
- Navarro, L. M. & Pereira, H. M. 2012. Rewilding abandoned landscapes in Europe. *Ecosystems* 15: 900-912.
- Nogués-Bravo, D., Simberloff, D., Rahbek, C. & Sanders, N. J. 2016. Rewilding is the new Pandora's box in conservation. *Current Biology* 26: R87-R91.
- O'Rourke, E. 2019. Drivers of land abandonment in the Irish uplands: A case study. *European Countryside* 11: 211-228.
- Otero, I., Marull, J., Tello, E., Diana, G. L., Pons, M., Coll, F. & Boada, M. 2015. Land abandonment, landscape, and biodiversity: questioning the restorative character of the forest transition in the Mediterranean. *Ecology and Society* 20: 7.

- Papayannis, T. & Sorotou, A. 2008. Cultural landscapes of Mediterranean islands. Pp. 82-99 en Vogiatzakis, I., Pungetti, G. & Mannion A. M. (eds.) *Mediterranean island landscapes*. Landscape Series, vol. 9. Springer, Dordrecht.
- Peco, B., Malo, J. E., Onate, J. J., Suárez, F. & Sumpshi, J. 1999. Agri-environmental indicators for extensive land-use systems in the Iberian Peninsula. Pp. 137-156 en Brouwer, F. y Crabtree, R. (eds.) *Environmental indicators and agricultural policy*. CAB International, Wallingford.
- Perpiña Castillo, C., Kavalov, B., Ribeiro Barranco, R., Diogo, V., Jacobs-Crisioni, C., Batista e Silva, F., Baranzelli, C. & Lavalle C. 2018. *Territorial facts and trends in the EU rural areas within 2015-2030*. JRC114016, European Commission.
- Pereira, H. M. & Navarro, L. M. 2015. *Rewilding European landscapes*. Springer, Heidelberg.
- Pettorelli, N., Barlow, J., Stephens, P. A., Durant, S. M., Connor, B., Schulte to Buhne, H., Sandon, C. J., Wentworth, J. & du Toit, J. T. 2018. Making rewilding fit for policy. *Journal Applied Ecology* 55: 1114-1125.
- Poux, X. & Aubert, P.-M. 2018. *An agroecological Europe in 2050: Multifunctional agriculture for healthy eating. Findings from the Ten Years For Agroecology (TYFA) modelling exercise*. Iddri-AScA, Study N°09/18, Paris.
- Preiss, E., Martin, J.-L. & Debussche, M. 1997. Rural depopulation and recent landscape changes in a Mediterranean region: consequences to the breeding avifauna. *Landscape Ecology* 12: 51-61.
- Queiroz, C., Beilin, R., Folke, C. & Lindborg, R. 2014. Farmland abandonment: threat or opportunity for biodiversity conservation? A global review. *Frontiers in Ecology and the Environment* 12: 288-296.
- Regos, A., Domínguez, J., Gil-Tena, A., Brotons, L., Ninyerola, M. & Pons, X. 2016. Rural abandoned landscapes and bird assemblages: winners and losers in the rewilding of a marginal mountain area (NW Spain). *Regional Environmental Change* 16: 199-211.
- Reiné, R., Barrantes, O., Chocarro, C., Juárez, A., Broca, A., Maestro, M. & Ferrer, C. 2014. Pyrenean meadows in Natura 2000 network: grass production and plant biodiversity conservation. *Spanish Journal of Agricultural Research* 12: 61-77.
- Rey Benayas, J., Martins, A., Nicolau, J. M. & Schulz, J. J. 2007. Abandonment of agricultural land: an overview of drivers and consequences. *CAB Reviews* 2: 1-14.

- Rodríguez-Martín, J. A., Álvaro-Fuentes, J., Gabriel, J. L., Gutiérrez, C., Nanos, N., Escuer, M., Ramos-Miras, J. J., Gil, C., Martin-Lammerding, D. & Boluda, R. 2019. Soil organic carbon stock on the Majorca island: temporal change in agricultural soil over the last 10 years. *Catena* 181: 104087.
- Romero Díaz, A., Ruiz Sinoga, J. D., Robledano-Aymerich, F., Brevik, E. C. & Cerdà, A. 2017. Ecosystem responses to land abandonment in Western Mediterranean mountains. *Catena* 149: 824-835.
- Rössler, M. 2006. World heritage cultural landscapes: A UNESCO flagship programme 1992-2006. *Landscape Research* 31: 333-353.
- Salvati, L., de Zuliani, E. & Sabbi, A. 2017. Land-cover changes and sustainable development in a rural cultural landscape of central Italy: Classical trends and counter-intuitive results. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 24: 27-36.
- Schuh, B. *et al.* 2020. *Research for AGRI Committee – The challenge of land abandonment after 2020 and options for mitigating measures*. European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels.
- Schulp, C. J. E., Levers, C., Kuemmerle, T., Tieskens, K. F. & Verburg, P. H. 2019. Mapping and modelling past and future land use change in Europe's cultural landscapes. *Land Use Policy* 80: 332-344.
- Seddon, J. M., Santucci, F., Reeve, N. J. & Hewitt, G. M. 2001. DNA footprints of European hedgehogs, *Erinaceus europaeus* and *E. concolor*. Pleistocene refugia, postglacial expansion and colonization routes. *Molecular Ecology* 10: 2187-2198.
- Silva, R. 2010. Multifuncionalidad agraria y territorio. Algunas reflexiones y propuestas de análisis. *EURE, Revista Latinoamericana de Estudios Urbano-Regionales* 36: 5-33.
- Suárez-Seoane, S., Osborne, P. E. & Baudry, J. 2002. Responses of birds of different biogeographic origins and habitat requirements to agricultural land abandonment in Northern Spain. *Biological Conservation* 105: 333-344.
- Tella, J. L., Forero, M. C., Hiraldo, F. & Donazar, J. A. 1998. Conflicts between Lesser Kestrel conservation and European Agricultural Policies as identified by habitat use analysis. *Conservation Biology* 12: 593-604.
- Timmermann, A. & Friedrich, T. 2016. Late Pleistocene climate drivers of early human migration. *Nature* 538: 92-95.
- Ustaoglu, E. & Collier, M. J. 2018. Farmland abandonment in Europe: an overview of drivers, consequences, and assessment of the sustainability implications. *Environmental Reviews* 26: 396-416.

- Vallejo, V. R., Smanis, A., Chirino, E., Fuentes, D., Valdecantos, A. & Villagrosa, A. 2012. Perspectives in dryland restoration: approaches for climate change adaptation. *New Forests* 43: 561-579.
- Vallés-Planells, M., Galiana, F. & Díez-Torrijos, I. 2019. Agricultural abandonment and resilience in a Mediterranean periurban traditional agroecosystem: a landscape approach. *Ecology and Society* 25: 5.
- Van Dam, J. A. 2006. Geographic and temporal patterns in the last Neogene (12-3 Ma) aridification of Europe: the use of small mammals as paleoprecipitation proxies. *Palaeogeography, Palaeoclimatology and Palaeoecology* 238: 190-218.
- Van Zanten, B. T. *et al.* 2014. European agricultural landscapes, common agricultural policy and ecosystem services: a review. *Agronomy for Sustainable Development* 34: 309-325.
- Veith, M., Mayer, C., Samraoui, B., Barroso, D. D. & Bogaerts, S. 2004. From Europe to Africa and vice versa: evidence for multiple intercontinental dispersal in ribbed salamanders (Genus *Pleurodeles*). *Journal of Biogeography* 31: 159-171.
- Vilà-Cabrera, A., Coll, L., Martínez-Vilalta, J. & Retana, J. 2018. Forest management for adaptation to climate change in the Mediterranean basin: A synthesis of evidence. *Forestry Ecology and Management* 407: 16-22.
- Zachos, J. C., Dickens, G. R. & Zeebe, R. E. 2008. An early Cenozoic perspective on greenhouse warming and carbon-cycle dynamics. *Nature* 451: 279-283.

Pla estratègic valencià antidespoblament. Una visió crítica

Jorge Hermsilla, director de les estratègies AVANT 20-30, càtedra AVANT, Universitat de València

Ghaleb Fansa, Estepa. Departament de Geografia, Universitat de València
Emilio Barba Campos, càtedra AVANT, Universitat de València

1. Presentació

El despoblament constitueix un dels problemes territorials actuals de la Comunitat Valenciana. Es tracta del procés d'abandonament que ha ocorregut durant dècades en part dels municipis valencians a conseqüència d'una combinació de processos de diverses dimensions, incloent-hi les econòmiques i les socials, que han desembocat en l'èxode rural.

Durant el passat 2020 es va elaborar un pla estratègic comú, promogut per la Direcció General Antidespoblament de la Generalitat Valenciana, en què va participar personal investigador de diverses universitats del sistema públic valencià i que estava coordinat per la Universitat de València. El pla, denominat «Estratègia AVANT 20-30», es va presentar a la primavera del 2021, i és un projecte pioner perquè no s'havia plantejat fins llavors una estratègia territorial que agafara com a referència el despoblament d'una bona part de la Comunitat Valenciana.

L'elaboració d'aquest document estratègic ens ha permés constatar de nou quina és la realitat, o les realitats, del territori valencià afectat per la despoblació. Un

escenari complex que ha anat prenent forma almenys des de la primèria del segle XX i que ha adquirit unes dinàmiques de crisi de difícil solució. Ens referim a un escenari de crisi del sistema rural valencià, de caràcter estructural.

Aquest article recull, principalment, les claus del disseny i l'elaboració del Pla estratègic valencià antidespoblament, les fases de treball, l'estructura, basada en el diagnòstic, i l'establiment d'estratègies jerarquitzades, alhora que el procés de participació que el va acompanyar. Per a finalitzar, es fa una revisió crítica tant del procés estratègic com del desenvolupament posterior, és a dir, l'execució. És fonamental atendre el principi de la «revisió constructiva» d'un procés estratègic, perquè el seguiment, l'aplicació dels indicadors de resultats i metes o la reflexió meditada, són instruments que faciliten la maduresa i, de vegades, l'èxit del pla mateix.

2. El procés de l'estratègia AVANT 20-30

El Pla estratègic valencià antidespoblament «*Estratègia AVANT 20-30*» ha sigut una iniciativa de l'Agenda Valenciana de Despoblació AVANT-Generalitat Valenciana, a proposta de membres del personal investigador de la Universitat de València.

L'objectiu principal ha sigut disposar d'un document dirigit a combatre la despoblació del territori valencià mitjançant la planificació estratègica comuna, de manera que s'ha dissenyat una estratègia general capaç de portar-ho a terme.

Des de l'inici del procés de planificació es va pretendre que el document final tinguera un plantejament pràctic i unes estratègies assolibles. Aquestes s'organit-

zen mitjançant una estructura comuna als plans estratègics, és a dir, amb el diagnòstic i un conjunt d'estratègies amb una estructura jerarquizada que abasta línies, objectius de línia, programes i accions.

El document final, Estratègia AVANT 20-30, és el resultat, en primer lloc, de les aportacions d'un equip d'experts i expertes en desenvolupament territorial i rural de quatre universitats públiques; i, en segon lloc, d'un procés de participació de col·lectius implicats en el sistema rural valencià.

La participació en el Pla estratègic valencià antidespoblament va prendre com a referent la consulta a determinats col·lectius, organitzacions i actors territorials amb diferents competències a través de mesos de treball, la qual cosa ha permés informar del procés estratègic, així com de la consulta i la incorporació de millores al document estratègic mateix.

Els col·lectius i entitats participants han sigut, entre d'altres: representants de la Federació Valenciana de Municipis i Províncies, mancomunitats de municipis afectades per la despoblació, els grups d'acció local, les diputacions provincials (diputats i diputades amb competències en matèria de desenvolupament rural i despoblament), sindicats i organitzacions agràries, associacions empresarials d'àrees caracteritzades pel despoblament, col·legis professionals, Federació Valenciana de Cooperatives, alcaldes, alcaldesses i empresariat, el Consell Econòmic i Social de la Comunitat Valenciana i la Comissió Interdepartamental sobre el Despoblament del Govern Valencià. A més, s'han atés propostes de col·lectius i associacions diverses en contacte amb el medi rural valencià.

El document estratègic recull, en la primera part, un diagnòstic abreujat de l'actual escenari de la despoblació valenciana. S'han definit els problemes que planen sobre el territori rural valencià i generen la despoblació i el despoblament, així com les potencialitats (recursos) i les possibilitats (oportunitats) que tenen els territoris valencians en procés de despoblació. D'entre les nombroses variables de referència, se n'han triades les següents com a testimonis de la situació dels territoris despoblats valencians:

- A la Comunitat Valenciana hi ha 222 municipis amb menys de 1.000 habitants, el 40 % del total. En la majoria dels casos, se situen en comarques de l'interior.
- La densitat de 25 h/km², identificada amb els buits demogràfics valencians, es localitza arreu de l'interior valencià. Una sèrie de comarques es troben especialment despoblades, són «deserts demogràfics» amb densitats molt baixes. Si no es tingueren en compte les capitals comarcals, els valors són especialment mínims, com ocorre als Ports de Morella (4 h/km²), el Racó d'Ademús (4,5), l'Alt Millars (5,2) o la Vall d'Aiora-Cofrents (6,5).
- El 55 % (297) dels municipis valencians tenen una taxa d'envelliment superior al 20%. Amb caràcter general, es localitzen a l'interior de les províncies de Castelló i de València, i a la muntanya alacantina.
- Les onze comarques valencianes que pateixen despoblació representen el 2 % de l'esforç innovador valencià, mentre que les tres principals aglomeracions urbanes de la Comunitat Valenciana (àrea metropolitana de València, entorn urbà de Castelló i conurbació d'Alacant-Elx) en concentren el 60%.

Amb tot i això, el diagnòstic formulat respecte del territori en procés de despoblació pot sintetitzar-se i estructurar-se mitjançant la següent caracterització:

1. La despoblació està relacionada amb territoris problemàtics. Per la seua condició geogràfica i l'evolució històrica, es tracta de territoris amb problemes demogràfics amb una dimensió quantitativa però també qualitativa. Ens referim a les problemàtiques socials derivades d'actituds conservadores, de l'escassa emprenedoria, dels elevats nivells de dependència i de l'absència de xarxes socials estables. Són territoris condicionats per problemes estructurals lligats a la ruralitat en termes demogràfics, econòmics, socials, d'equipaments o d'accessibilitat.

2. El despoblament genera territoris dependents. Es tracta de territoris, comarques i municipis en què hi ha una falta d'igualtat d'oportunitats si els comparem amb els territoris urbans. Són, en línies generals, territoris subsidiaris en relació amb els urbans, perquè les seues funcions principals responen a cobrir necessitats del sistema urbà valencià.

3. La despoblació ha donat lloc a territoris en permanent crisi social. L'èxode rural continuat de població va desembocar en processos d'envelliment i en la falta d'emprenedoria i innovació, escassos lideratges i una dependència manifesta del sector públic. El mercat laboral en el sistema rural en procés de despoblació pren part en la precarització, la pluriocupació i la discriminació professional.

4. El despoblament, sovint, causa una contradicció territorial. Els municipis i les comarques en procés de despoblació són referents de qualitat de vida, paradigmes de la forma de vida rural i del reconeixement de la

territorialitat, de l'arrelament, del sentiment de pertinència. No obstant això, es caracteritzen per patir una precarització dels serveis públics i privats.

L'Estratègia AVANT 20-30: el document estratègic

La segona part del document recull el disseny de les estratègies que haurien de condicionar l'acció política dirigida a combatre la despoblació i el despoblament. L'Estratègia AVANT 20-30 s'ha dissenyat seguint els següents principis:

- Una estratègia integral i multidisciplinària. S'aborda la despoblació des de diverses perspectives i disciplines. La dimensió polièdrica de la problemàtica relacionada amb el despoblament requereix una visió interdisciplinària i una perspectiva transversal amb capacitat per a investigar el que ocorre en aquests territoris desfavorits i les alternatives que convé plantejar.
- Un plantejament sistèmic. S'han d'atendre tant els factors com els processos que condicionen les pèrdues demogràfiques. Són nombrosos els elements que interactuen i és imprescindible destriar-ne els importants en aquesta regressió poblacional. Les polítiques d'antidespoblament han de ser polítiques orientades a afavorir que el sistema rural es desenvolupe.
- Una perspectiva territorial i autonòmica. Les polítiques d'antidespoblament les ha de plantejar la Comunitat Valenciana en coordinació i coherència amb les polítiques del govern autonòmic.
- Un horitzó de treball a mitjà i a llarg termini. Cal certa prudència en l'aplicació de les polítiques d'antidespoblament.
- Un plantejament asimètric. Es tracta de l'aplicació del

principi de discriminació positiva a les persones que viuen o que poden decidir viure en aquest medi rural. Ens referim en concret a col·lectius singulars, com ara les dones, en un entorn caracteritzat per la masculinització, i els joves, amb problemes d'incorporació al mercat laboral en unes condicions dignes en aquests territoris.

- Els principis de la sostenibilitat. Cal tindre en compte les dimensions que adquireix el desenvolupament sostenible, així com les recomanacions recollides en l'Agenda 2030 per al desenvolupament sostenible de les Nacions Unides, sistematitzades en els 17 objectius de desenvolupament sostenible (ODS). La sostenibilitat, quan ens referim al territori, ha d'atendre: (a) la dimensió econòmica; (b) la dimensió mediambiental; (c) la dimensió social, i (d) la dimensió cultural.

Els principis de la sostenibilitat van ser el punt de partida que va permetre d'organitzar el pla estratègic, de manera que diferenciem quatre àrees temàtiques que donen forma a les seues línies estratègiques generals: econòmica, mediambiental, social i cultural. A aquestes s'afegeix una línia que atén la presa de decisions i les polítiques que han de guiar les accions als territoris deshabitats. Ens referim a la governança política.

El pla «Estratègia AVANT 20-30» comprén, a més del diagnòstic sintètic de l'escenari actual i del disseny de les estratègies, un cronograma i una prioritjació de les accions, així com una proposta de seguiment del desenvolupament del pla mitjançant un sistema d'indicadors i una estructura organitzativa que en garantisca el procés.

En aquest apartat valorem una sèrie d'oportunitats que considerem factors, escenaris i actius dirigits al desenvolupament rural, relacionades amb l'evolució de l'economia, els recursos locals, i fins i tot la crisi econòmica. Actius que podrien constituir la base d'un nou model econòmic de les àrees rurals. Ens referim a: (1) el replantejament de la funcionalitat econòmica del territori rural, la «resiliència rural»; (2) la configuració de plataformes econòmiques en àmbits rurals, els «agrupaments rurals»; (3) els canvis recents en la població rural; (4) la revaloració del patrimoni cultural dels territoris rurals; (5) la revaloració de l'espai rural com a factor per a localitzar noves activitats; (6) la territorialitat concebuda com a recurs econòmic; (7) la intervenció de les administracions públiques: la necessitat del compromís institucional i d'un pacte autonòmic valencià; (8) mecanismes de compensació territorial en benefici dels espais rurals; (9) les possibilitats dels territoris intel·ligents rurals: els *smart rurals*, i (10) el teletreball en el medi rural: generar llocs de treball deslocalitzats gràcies a l'expansió de la digitalització.

3. Estructura de l'estratègia AVANT 20-30

El Pla estratègic d'antidespoblament «Estratègia AVANT 20-30» comprén 5 línies estratègiques, 15 àrees estratègiques, 53 programes i més de 250 accions.

I. LÍNIA ESTRATÈGICA 1. DIMENSIÓ ECONÒMICA

Es recullen actuacions que tenen en comú la reactivació de l'economia local. Es basa en diverses àrees de treball.

1. Àrea econòmica i política fiscal

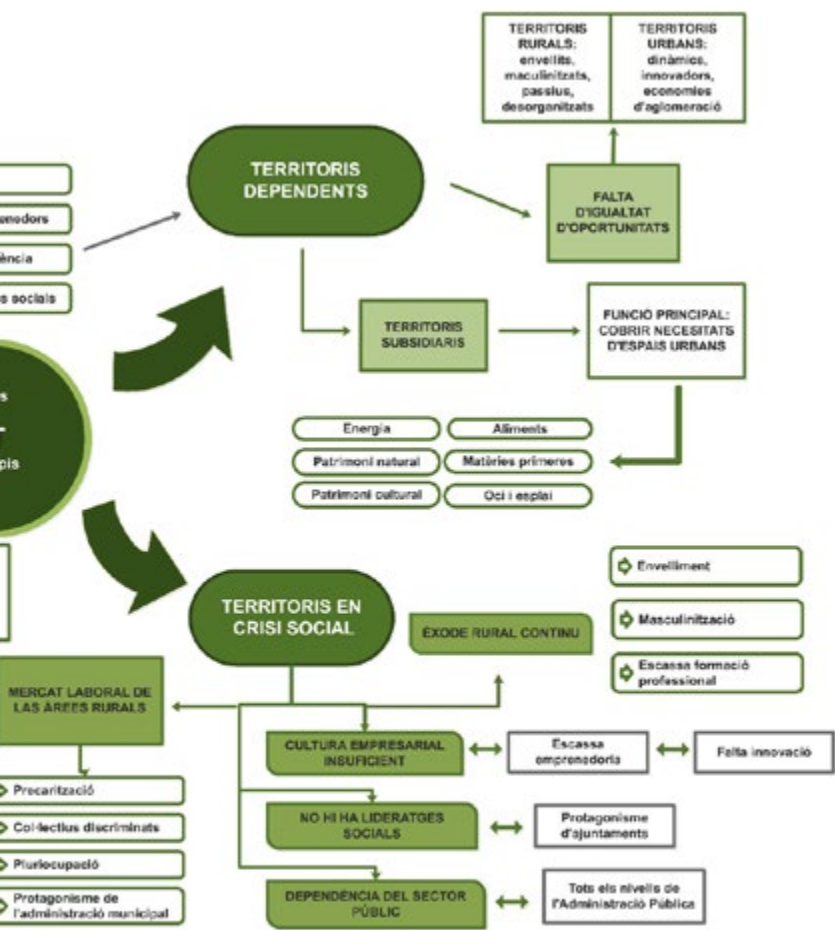
Una política dirigida a facilitar la fiscalitat diferenciada. Es tracta d'una acció de perfil econòmic estrictament destinada a facilitar l'emprenedoria empresarial mitjançant noves empreses, o la fixació en el territori d'empreses existents.

2. Àrea economicosocial i empresarial

El disseny d'accions dirigides a: (a) impulsar iniciatives empresarials capaces de generar ocupació, així com certa estabilitat geogràfica; (b) fomentar la creació d'empreses sota el paraigua de l'economia social, mitjançant fórmules associatives (cooperatives de treball, per exemple); (c) mantenir cooperatives existents, com ara les agropecuàries; (d) impulsar espais d'innovació rural mitjançant el suport d'oficines tècniques d'innovació rural relacionades amb les mancomunitats o altres organitzacions territorials, que prevegen accions d'emprenedoria, formació i assistència tècnica.

Elaboració: ESTEPA. UV

3. Àrea econòmica relacionada amb sectors tradicionals

Es tracta d'una àrea de treball que pretén aplicar mesures per a impulsar l'ocupació mitjançant diversos programes, incloent-hi els programes d'ajudes al desenvolupament rural; les accions i mesures formatives i ajudes dirigides a impulsar activitats econòmiques relacionades amb els recursos territorials; els programes de conservació i recuperació del patrimoni cultural i els recursos naturals, i accions dirigides al foment d'activitats econòmiques, com ara la silvicultura, l'agricultura, la ramaderia, el turisme, la indústria o el sector energètic.

4. Àrea de connectivitat territorial

La connectivitat és fonamental en els espais en processos de despoblació. Es proposa la millora de la connectivitat territorial, així com l'accessibilitat interna; l'atenció especial a la connectivitat entre municipis i la capital comarcal i funcional, i les millores de l'accessibilitat entre les comarques de l'interior i l'àrea urbana litoral.

II. LÍNIA ESTRATÈGICA 2. DIMENSIÓ MEDIAMBIENTAL

5. Àrea legislativa i territorial

Es proposa l'estudi d'una futura llei d'equilibri territorial a conseqüència de l'estratègia territorial de la Comunitat Valenciana. El principi de partida és la necessitat d'establir mecanismes que compensen els desequilibris territorials i les febleses dels municipis en procés de

despoblació gràcies a la prestació de serveis de municipis rurals en benefici dels urbans. Ens referim a:

- Serveis de conservació i preservació ambiental condicionats per la climatologia, la regulació hídrica, la gestió del sòl o el manteniment de la fauna i la flora.
- Serveis d'abastiment, subministrament i consum de recursos naturals (aigües), biològics (aliments), patrimoni cultural i paisatgístic, i espais d'oci i esbargiment.

6. Àrea mediambiental

Propostes relacionades amb la millora del medi ambient en els espais rurals. Comprenen accions relacionades amb la conservació dels boscos, l'ús d'energies renovables, la qualitat de les aigües, etc.

III. LÍNIA ESTRATÈGICA 3. DIMENSIÓ SOCIAL

7. Àrea social i de comunicació i accessibilitat

- Es proposa l'anàlisi de casos de municipis valencians en què, malgrat la ruralitat, no s'experimenten processos de pèrdua de població. Identificació dels factors i processos condicionants, i caracterització i definició d'aquests. Divulgació dels resultats.

- Es pretén redactar i executar un pla de comunicació. L'objectiu és donar a conèixer el fenomen de la despoblació-despoblament mitjançant: (a) una visió divulgativa: exposició itinerant, audiovisual, etc., i (b) una visió acadèmica: jornades en el territori i congrés nacional.

- Es busca garantir l'accés a uns serveis socials de qualitat que faciliten la fixació de la població en municipis en procés de despoblació: formatius, educatius, bancaris, sa-

nitariis, etc. Accés universal al conjunt dels serveis públics i igualtat d'oportunitats efectiva.

8. Àrea d'innovació i intel·ligència artificial

La incorporació de les noves tecnologies, especialment les TIC, entre d'altres, constitueixen un factor de desenvolupament territorial, ateses les oportunitats i els avantatges que generen en els serveis socials i culturals, sobretot per a desenvolupar activitats empresarials i d'emprenedoria.

Es proposa la cobertura universal. Servei a tota la població mitjançant xarxes digitals amb suficient qualitat i prestacions. Facilitar un servei de xarxes ultraràpides a escoles i centres socials municipals.

9. Àrea de col·lectius socials

Es recull el desenvolupament de programes socials dirigits a col·lectius fràgils del medi rural, en particular a joves (com ara el Programa operatiu d'ocupació juvenil), a dones i a persones majors.

10. Àrea de recuperació demogràfica

Es dissenyen accions dirigides a assegurar la població resident: fidelització al territori, de la mateixa manera que es recullen programes d'atracció de nous i noves residents en funció de les característiques dels municipis que en necessiten.

IV. LÍNIA ESTRATÈGICA 4. DIMENSIÓ CULTURAL

11. Àrea de cultura territorial i territorialitat

Es considera el valor de la dimensió cultural com un factor contra la despoblació. En aquest sentit, s'atenen conceptes com ara el sentiment de pertinença, l'orgull de pertànyer al territori, l'arrelament i el vincle amb la cultura local, o el valor de la dimensió intangible de la relació entre les societats locals i els espais geogràfics despoblats.

V. LÍNIA ESTRATÈGICA 5. DIMENSIÓ DE GOVERNANÇA POLÍTICA

12. Àrea de coordinació política

Es dissenyarà un pla de treball que permeti la coordinació entre les diferents administracions autonòmiques i la incorporació d'altres administracions (provincials i supramunicipals). L'objectiu és augmentar l'eficàcia i l'eficiència de les accions de govern. Entre altres departaments, es coordinaran suggeriments en el territori objecte del programa AVANT en matèria de política urbanística, ocupació, formació professional, mediambiental, joventut, persones majors, etc.

13. Àrea de lideratge local i governança

Es determinaran les pautes i claus del bon govern en àrees despoblades, així com el rol dels actors territorials que exerceixen el lideratge local, especialment l'administració pública.

14. Àrea de dimensió territorial de la gestió

S'atendrà la dimensió supramunicipal dels suggeriments per desenvolupar, com és el cas de les mancomunitats, i altres possibilitats de la gestió. Es tindrà en compte el valor dels suggeriments econòmics, socials i culturals mitjançant una escala supralocal. Es considerarà la dimensió de la subsidiarietat dels espais rurals respecte dels urbans i, amb això, accions de desenvolupament territorial.

15. Àrea d'avaluació d'accions públiques

S'establirà un sistema de seguiment dels resultats de les accions de l'Administració autonòmica en el programa AVANT. Per a això, s'optarà per un sistema plurienal d'avaluació de polítiques públiques en matèria de despoblació.

I. Línia estratègica econòmica	1. Activitat econòmica i política fiscal	<p>PROGRAMA. Establiment d'un marc econòmic i fiscal favorable per a promoure activitats econòmiques en municipis en declivi demogràfic.</p> <p>PROGRAMA. Suport a la competitivitat, xarxes d'emprenedoria territorial i ocupació qualificada.</p> <p>PROGRAMA. Foment d'espais de coneixement i innovació en l'àmbit rural.</p> <p>PROGRAMA. Consolidació de l'àmbit rural com a lloc d'innovació i treball qualificat.</p> <p>PROGRAMA. Assegurament de mà d'obra per a activitats productives temporals (agricultura i turisme).</p> <p>PROGRAMA. Millora de la connectivitat empresarial entre entorn rural i urbà.</p> <p>PROGRAMA. Promoció de l'arribada de nous i noves residents i consolidació dels i les actuals facilitant l'accés a l'habitatge.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>
	2. Àrea econòmicosocial i empresarial	<p>PROGRAMA. Economia social per a revitalitzar el territori.</p> <p>PROGRAMA. Priorització de la gestió cooperativa de terres.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>
	3. Àrea de sectors productius en àrees rurals	<p>PROGRAMA. Sistemes agraris i alimentaris territorials.</p> <p>PROGRAMA. Promoció de la indústria agroalimentària com a referent de qualitat.</p> <p>PROGRAMA. Consolidació del sector ramader en un context de sostenibilitat mediambiental.</p> <p>PROGRAMA. Suport a la instal·lació d'activitats industrials al medi rural.</p> <p>PROGRAMA. Desenvolupament del turisme en àrees rurals mitjançant principis de sostenibilitat.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>
	4. Àrea de connectivitat territorial	<p>PROGRAMA. Consolidació i augment la connectivitat territorial en les àrees rurals.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>

II. Línia estratègica mediam-biental	5. Àrea d'estratègia territorial i normativa	<p>PROGRAMA. Els sistemes de compensació territorial: la resposta a la subsidiarietat rural-urbà.</p> <p>PROGRAMA. Creació i reconeixement dels nodes de referència del sistema rural.</p> <p>PROGRAMA. Desenvolupament urbanístic del sistema rural: criteris.</p> <p>PROGRAMA. Protecció, ordenació i sostenibilitat dels paisatges rurals.</p> <p>PROGRAMA. Constitució i enfortiment d'agrupaments territorials.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>
	6. Àrea mediambiental	<p>PROGRAMA. Serveis ambientals garantits per a les zones rurals i promoció de les funcions ambientals territorials.</p> <p>PROGRAMA. Transició ecològica, mitigació d'emissions i autosuficiència energètica.</p> <p>PROGRAMA. Adaptació dels sistemes agraris i forestals a les pressions i emergències climàtiques.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>

III. Línia estratègica social	7. Àrea social i de comunicació	<p>PROGRAMA. Provisió de serveis i equipaments a municipis rurals, atenent les necessitats específiques del territori.</p> <p>PROGRAMA. Provisió de serveis i equipaments a municipis rurals, atenent les necessitats específiques de col·lectius socials.</p> <p>PROGRAMA. Serveis socials de qualitat al medi rural. Garantir l'accés universal.</p> <p>PROGRAMA. Pla de comunicació per a afavorir la repoblació del medi rural.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>
	8. Àrea d'innovació i intel·ligència artificial	<p>PROGRAMA. <i>Smart villages</i> i <i>smart countries</i>.</p> <p>PROGRAMA. Infraestructures intel·ligents.</p> <p>PROGRAMA. Ciutadania digital.</p> <p>PROGRAMA. Economia digital.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>
	9. Àrea de col·lectius socials	<p>PROGRAMA. Reforç de les unitats familiars.</p> <p>PROGRAMA. Suport a la joventut.</p> <p>PROGRAMA. Accions socials a favor de les dones.</p> <p>PROGRAMA. Mesures socials destinades a les persones majors.</p> <p>PROGRAMA. Oportunitats de població flotant.</p> <p>PROGRAMA. Col·lectiu de població immigrant.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>
	10. Àrea de recuperació demogràfica	<p>PROGRAMA. Coordinació i revisió de les polítiques públiques en contra de la despoblació.</p> <p>PROGRAMA. El relleu generacional, una meta a mitjà termini.</p> <p>PROGRAMA. Política migratòria per a àrees rurals.</p> <p>PROGRAMA. Foment d'iniciatives de cooperació en contra del despoblament.</p> <p>PROGRAMA. Enfortiment de les comunitats rurals. L'empoderament del col·lectiu de dones.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>
IV. Línia estratègica cultural	11. Àrea de cultura territorial i territorialitat	<p>PROGRAMA. Recuperació i valorització de la imatge i la reputació dels territoris rurals.</p> <p>PROGRAMA. Accions de millora i adaptació educativa i formativa des de diferents perspectives.</p> <p>ALTRES PROGRAMES.</p>

V. Línia estratègica de governança política	12. Àrea de coordinació política: la funció de la generalitat	PROGRAMA. Parlament. El protagonisme de les Corts Valencianes. PROGRAMA. Govern de la Generalitat: lideratge i tutela eficients. PROGRAMA. Administració de la Generalitat. Gestió eficaç. ALTRES PROGRAMES.
	13. Àrea de lideratge local i governança: el rol dels municipis	PROGRAMA. Governança pública local intel·ligent, eficaç i eficient. ALTRES PROGRAMES.
	14. Àrea de dimensió territorial de la gestió: governança supramunicipal	PROGRAMA. Accions de caràcter general. PROGRAMA. Les diputacions provincials, el govern supramunicipal (I). PROGRAMA. Associacionisme voluntari entre entitats locals. L'escala supramunicipal (II). ALTRES PROGRAMES.
	15. Àrea d'avaluació d'accions públiques	PROGRAMA 15.1. Implementació i acompanyament tècnic del PLESVANT. ALTRES PROGRAMES.

4. Consideracions finals

Ara que ha passat un any des que van finalitzar les estratègies AVANT 20-30, i una vegada presentades, podem compartir algunes reflexions al voltant de les circumstàncies del disseny i el desenvolupament futur (i present) del programa.

L'èxit de la planificació estratègica comuna, com és el cas del PLESVANT, requereix que es complisquen determinades condicions que en faciliten el desenvolupament. Ens referim al coneixement, la conscienciació, el compromís, la comunicació, la coordinació i la continuïtat en el temps, entre d'altres.

a) ¿Què és l'Estratègia AVANT 20-30 i per a què s'està executant? Perquè prospere, és fonamental el coneixement de les respostes d'aquestes qüestions per part de la societat, les diverses administracions públiques o dels

quadres tècnics que desenvolupen l'activitat professional als territoris despoblats.

b) Els diversos col·lectius, com ara l'empresariat, la classe política o els col·lectius socials, han de ser conscients de la funció que desenvolupen en aquest pla, i actuar en funció de les respectives competències: innovació en les empreses, creació d'ocupació, millora d'equipaments i innovació social.

c) El compromís de totes les parts constitueix un requisit perquè avance el pla estratègic. L'aplicació de les estratègies requereix una actitud favorable i activa dels qui participen en el procés. Ens referim també a certa resiliència, certa capacitat d'adaptació en funció de com discorre l'evolució de les estratègies AVANT 20-30.

d) La comunicació és una acció necessària que cal mamprendre des de l'inici del procés de planificació. És imprescindible per al coneixement del pla, és insubstituïble perquè els col·lectius prenguen consciència de la seua transcendència i del seu grau de compromís amb aquest. Tan important és la comunicació interna com l'externa.

e) La coordinació entre els qui tenen responsabilitats i capacitat de presa de decisions. Ens referim a les quatre escales de l'administració pública: la local i comarcal, l'autonòmica, l'estatal, i fins i tot l'europea. I de la mateixa manera, la col·laboració entre els actors del territori despoblat, motiu pel qual les xarxes territorials passen a ser instruments molt escaients.

f) L'aplicació i l'execució del pla estratègic valencià d'antidespoblament, Estratègia AVANT 20-30, requereixen continuïtat en el temps, sense pauses, així com un període mínim per a obtenir els resultats desitjats. Així

mateix, és imprescindible fer un seguiment mitjançant el sistema d'indicadors amb aquesta finalitat.

Una revisió constructiva del procés d'aplicació de l'Estratègia AVANT 20-30 a la primavera del 2022 ens permet afirmar que, malgrat els avanços dels dos últims anys, encara hi ha moltes coses i molt variades per fer. Confiam que en els pròxims anys hi haurà una continuïtat en les agendes de les administracions públiques, de les locals a les europees, pel que fa a polítiques d'antidespoblament. Sens dubte, si pretenem que l'Estratègia AVANT 20-30 s'aplique correctament, caldrà el coneixement, la conscienciació, el compromís, la comunicació, la coordinació i la continuïtat en el temps.

Referències

- Hermosilla Pla, Jorge (dir.) (2018): *Territorio y empleo. Desarrollo territorial y mercado laboral valenciano*. Universitat de València.
- Hermosilla Pla, Jorge (dir.) (2021): *Estrategia Avant 20-30. Plan Estratégico Valenciano Antidespoblamiento*. Universitat de València.

La comunicació i les marques de garantia territorials com a eines per al creixement sostenible en l'entorn rural

Margarita Brugarolas Mollá-Bauzá i Laura Martínez-Carrasco Martínez
Centre d'Investigació i Innovació Agroalimentària i Agroambiental (CIA-GRO-UMH), Universitat Miguel Hernández

1. Mitigar el despoblament de les àrees rurals

Els processos de globalització, internacionalització i els reajustaments dels estats han provocat un increment de la competència entre les regions (Messely *et al.*, 2015). Aquesta globalització ha portat els territoris rurals a enfrontar-se a una situació de marginalitat en què, en el cas d'Europa, molts esforços se centren en la falta de competitivitat de les àrees urbanes i metropolitanes (Blichfeldt & Halkier, 2014).

De fet, en 2019 és en aquestes àrees on es concentra quasi la meitat de la població dels països de l'OCDE (48%), encara que representen només el 6% de la superfície total. De la població restant, el 28% viu en regions intermèdies i només el 24% en regions amb una població predominantment rural (OCDE, 2020). A la UE, quasi el 30% de la població viu en regions eminentment rurals, encara que aquestes representen una mica més del 80% del territori (European Commission, 2021). Aquests territoris rurals tenen un PIB molt per davall de la mitjana europea, i a més s'enfronten a greus problemes com ara el despoblament, la falta d'ocupació i la dificultat en l'accés a serveis bàsics.

En un dels treballs pioners sobre contraurbanització, Cloke (1985) sosté que la despoblació condueix a la racionització dels serveis i a la reducció de l'activitat econòmica, seguides de la falta d'oportunitats d'ocupació. Això provoca, al seu torn, un nou descens de la població. El procés inicia una espiral de declivi econòmic característic de moltes regions rurals i perifèriques. Aquest argument continua plenament vigent en l'actualitat. Per tant, cal buscar vies de reactivació i repoblació de les zones rurals com ara la inversió en serveis i infraestructures bàsics, el foment de l'ocupació o l'impuls a les activitats econòmiques i l'emprenedoria. Entre aquestes vies es troben les marques territorials, que permeten crear valor en els territoris mitjançant la seua identificació, diferenciació i cohesió.

L'economia rural ha patit un procés d'externalització que ha portat a repensar el concepte de ruralitat i construir-lo a través de la projecció d'imatges internes i externes amb ajuda de la marca-territori (Vela & Carcasona, 2012). Els territoris rurals necessiten màrqueting diferencial i estratègies de marca per a guanyar avantatge competitiu i reputació (Acharya & Rahman, 2016). No obstant això, s'ha de tindre en compte que la comunicació no substitueix les polítiques, i que alterar la imatge d'un territori pot requerir quelcom una mica més substancial que el disseny gràfic, la publicitat o les campanyes de relacions públiques (Anholt, 2008). De vegades, en l'elaboració de plans i polítiques públiques, les iniciatives de promoció orientades al turisme, les campanyes de màrqueting enfocades a la inversió i les estratègies de comunicació que es basen exclusivament en elements visuals i valors estètics han merescut més atenció de les autoritats que les marques territorials

com a instruments d'ordenació estratègica del territori (Da Silva Oliveira, 2015).

En aquest capítol ens centrarem en el paper de les marques territorials com a estratègies de màrqueting territorial i la seua funció en el desenvolupament i la reactivació de les regions on s'implanten. El capítol està organitzat de la manera següent: en el primer capítol es fa una contextualització de les marques territorials. En el segon, s'analitza i explica el concepte i la seua contribució al desenvolupament rural. En el tercer capítol, s'exposa el valor de la marca territorial i el paper dels principals actors del territori en el seu desenvolupament. En el quart, s'identifiquen les dimensions que contribueixen al valor de la marca. En el cinqué es mostra la importància de la comunicació de les marques territorials. En el sisé s'exposen alguns casos d'èxit, nacionals i internacionals, i en el seté i últim es recullen les principals conclusions.

2. Les marques territorials

La marca territorial és una marca col·lectiva que pertany a un lloc específic i que es relaciona amb un producte que no pot separar-se d'aquell lloc; inclou serveis (com ara les destinacions) però també productes —especialment aliments— que mostren característiques ambientals específiques pel fet d'haver sigut produïts en aquell lloc (Charters, 2013).

S'ha convertit en un dels conceptes centrals per a millorar la competitivitat local (Messely *et al.*, 2015). En moltes àrees rurals s'ha emprat aquest concepte per a millorar el desenvolupament social i econòmic (Blichfeldt & Halkier, 2014), o per a aconseguir l'ordenació

estratègica del territori mitjançant la seua integració en l'elaboració de plans i polítiques (Da Silva Oliveira, 2015; Van Assche *et al.*, 2020). Es presenta com una eina de gestió territorial intel·ligent que incrementa el valor dels espais rurals autèntics i ressalta la identitat, les tradicions i l'especificitat com a recursos de desenvolupament local (Filimon *et al.*, 2016). Però no representa només el que un lloc és en el present, sinó que és un element dinàmic que s'ha d'adaptar als reptes del futur, que s'ha de desenvolupar i ha de créixer al mateix temps que les parts actores i el territori que el mantenen.

Actualment, el desenvolupament territorial s'associa més que mai amb el desenvolupament sostenible lligat a la identitat territorial i a l'autenticitat dels territoris (Basilè & Cavallo, 2020). No obstant això, la sostenibilitat de les marques territorials també és objecte de debat. En alguns casos, es considera que poden arribar a mitificar la ruralitat i retenir-la en un passat imaginari, sense oferir un futur sostenible (Ducros, 2017). Per a d'altres, la interacció entre els processos locals de la identitat del lloc i les estratègies de desenvolupament econòmic condueixen a la reestructuració de l'activitat econòmica local al servei de les comunitats i els valors locals, i contribueixen al desenvolupament sostenible (Cristófol *et al.*, 2021; De San Eugenio-Vela & Barniol-Carcasona, 2015; Domínguez García *et al.*, 2013).

Tot seguit, s'exposa l'impacte de la marca en el territori en termes de valor i l'imprescindible paper que han d'exercir les parts actores del territori per a aconseguir un desenvolupament endogen sostenible.

3. El valor de la marca i el paper dels actors del territori

La marca-territori es refereix a la creació de valor en l'àrea geogràfica en què s'implanta mitjançant el reforç i la representació dels actius del lloc de forma cohesionada, com una imatge narrativa del lloc mateix (Grenni *et al.*, 2020).

El valor i la potencialitat d'una marca-territori estan condicionats per tres dimensions: la familiaritat, la predisposició i l'autenticitat (Chan *et al.*, 2016). Per a Morgan *et al.* (2002), l'èxit d'una marca territorial rau en la seua capacitat per a crear condicions que són reconegudes (familiaritat), atractives (predisposició) i valuoses (diferents o úniques) per a qui visita aquell territori.

La familiaritat representa el coneixement previ de la marca, de vegades anterior a la visita al lloc (Kotler *et al.*, 2018). La predisposició representa l'atractiu que provoca una actitud positiva cap a la marca (Morgan *et al.*, 2002). L'autenticitat és la distinció de les característiques o els recursos d'un lloc que restringeixen la imitació d'altres llocs (Moilanen, 2009).

El principal valor de la marca és la seua capacitat de diferenciació, ja que permet combatre l'homogeneïtzació de les regions i permet avançar en el desenvolupament rural mitjançant la construcció de xarxes i institucions (Mettepenningen *et al.*, 2012). Per tant, de les dimensions esmentades anteriorment, la que ens sembla més important és l'autenticitat, ja que és la que permet diferenciar el territori d'uns altres i crear un valor afegit i un significat per als territoris que promou atributs tangibles i intangibles. Això els permetrà competir per una part dels consumidors i consumidoras, turistes, empreses, inversions i mà d'obra qualificada (Donaldson, 2018; Gulisova, 2020; Melewar & Skinner, 2020).

De fet, permet a les petites i mitjanes empreses operar en els mercats, atenent el consum local i el turisme, amb reclams locals davant dels que presenten les grans multinacionals (Melewar & Skinner, 2020), per la qual cosa els sectors tradicionals es poden arribar a beneficiar del valor d'una marca-territori lligada a una localització geogràfica (Hafeez et al., 2016).

Però aquest valor de marca només es pot guanyar, no es pot construir ni inventar (Anholt, 2008). A més, ningú no té participacions, com pot ocórrer en una empresa que produeix una marca pròpia, per la qual cosa el valor correspon al territori i a totes les marques individuals, com un intangible que no es pot vendre (Charters, 2013).

El que sí que és imprescindible és desenvolupar una estratègia per a comunicar la marca territorial adequadament, que permeta: (a) conciliar les necessitats i desitjos d'un ampli ventall de parts actores diferents en una direcció més o menys única, i (b) trobar un objectiu estratègic que siga alhora inspirador i factible (Anholt, 2008). Per a Anholt (2007), els països, que són la dimensió més àmplia de territori, es comuniquen amb la resta del món i creen la seua reputació, de manera deliberada o accidental, a través de sis canals naturals:

1. La promoció turística, així com l'experiència de primera mà del turisme i els viatges de negoci que visiten el lloc.

2. Les marques d'exportació, que actuen com a poderoses representacions de la imatge de cada regió a l'estranger.

3. Les decisions polítiques del govern del país, ja siga la política exterior que afecta directament la resta de països o la política nacional que es comunica a través dels mitjans de comunicació internacionals.

4. Per al públic empresarial, la forma en què el país sol·licita la inversió interna, la contractació de talents i estudiants estrangers, i l'expansió d'empreses estrangeres al país.

5. A través de l'intercanvi i les activitats culturals i les exportacions: una gira mundial d'un equip esportiu, els enregistraments d'un músic famós o les obres de poetes, autors i autors i cineastes.

6. La població mateixa del país: lideratges i mitjans de comunicació d'alt nivell, les estrelles de l'esport, així com la població en general (el seu comportament a l'estranger i com tracten qui visita el seu país).

Encara que aquest model va ser proposat per a països, és igualment vàlid per a qualsevol territori, en la mesura que la comunicació de la identitat de qualsevol regió passa per la interacció de nombrosos actors d'àmbit públic i privat, i no sols de caràcter institucional, sinó també individual.

En l'àmbit acadèmic sembla que hi ha consens amb relació a la necessària participació d'un gran nombre de parts actives per a crear i comunicar una marca territorial (Messely *et al.*, 2015), fins i tot amb relació a la consideració dels processos de participació com un element clau per a aquest propòsit (De San Eugenio *et al.*, 2019). En algunes investigacions es destaca el paper actiu del sector públic i la necessària actitud oberta per a establir relacions amb els sectors privat i voluntari, afavorir el diàleg entre creadors i creadores de la marca i generar una visió compartida (Sarabia-Sanchez & Cerda-Bertomeu, 2018). Per a altres (Hakala, 2021; Hereznik & Florek, 2018), el paper dels residents és fonamental. De fet, quan la població no està d'acord amb els esforços de creació de marca-territori sorgeix la confusió, la qual

cosa fa que el procés siga menys reeixit (Parment & Brorström, 2016). D'altra banda, la creació d'associacions empresarials productives, amb interaccions entre els sectors tradicionals i els nous, pot ser un factor decisiu per a l'èxit de la marca territorial (Donaldson, 2018; Hafeez *et al.*, 2016). Aquestes associacions poden arribar a transformar positivament la cadena de valor i reordenar les transaccions en el territori, la qual cosa és molt útil en zones desfavorides (Hjalager, 2017). Finalment, l'acadèmia pot ser part interessada i col·laborar amb altres parts actores del territori, especialment públiques, per a desenvolupar habilitats i capacitats en xarxes de marca-territori i ampliar la participació de les parts actores (Bisani *et al.*, 2021; Cavicchi *et al.*, 2013; Sabrina *et al.*, 2021).

Aquesta participació de la quàdruple hèlice (sector públic, població resident, sector empresarial i acadèmia) fa que siga necessari desenvolupar estratègies que prioritzen les interaccions socials entre aquestes parts actores internes, les experiències col·lectives i el compromís afectiu (Golestaneh *et al.*, 2021).

La col·laboració en el procés de totes les parts és imprescindible i permet crear sinergies (Mettepenningen *et al.*, 2012). Cal parar especial atenció a l'inici de formes d'autoorganització publicoprivades (coalicions vitals) (Horlings, 2012). Aquesta coordinació dels sectors públics i privats, centrats en el reconeixement de les marques, permet obtenir un benefici per a les dues parts (Mettepenningen *et al.*, 2012) i augmentar la fidelitat per part del públic objectiu (Folgado-Fernández *et al.*, 2017; Sabrina *et al.*, 2021). No obstant això, la gestió col·lectiva d'aquestes marques territorials només pot funcionar amb una organització institucional que gestione el

procés col·lectiu, ja que algunes actuacions empresarials individuals podrien deteriorar l'ús compartit (Kunc *et al.*, 2019).

4. Dimensions en què es basa el valor de marca

La marca-territori pot contribuir a enfortir el desenvolupament rural, per la qual cosa la seua identitat diferencial és fonamental (Mettepenningen *et al.*, 2012). Per contra, una marca-territori confusa no és útil per a incrementar el valor dels productes locals o la prosperitat del territori (Bowen & Bennett, 2020).

La identitat de la marca es configura, més que com un resultat o com una condició inicial, com una meta a llarg termini, és a dir, un procés social dinàmic, obert i participatiu, a través del qual les comunitats trien els trets distintius en què creuen que es caracteritza el territori que habiten i transformen, de cara a un projecte compartit basat en els coneixements, habilitats i recursos locals, i també amb relació als factors naturals. Aquests trets distintius que configuren la identitat poden ser elements tangibles (recursos naturals, agroclimàtics, culturals o patrimonials), intangibles (habilitats, coneixements, receptes tradicionals, estils de vida) o temporals (històriques, per exemple, les tradicions familiars transmises a través de les generacions) i representa els processos socials i culturals nascuts de les relacions entre els components del territori (Basile & Cavallo, 2020; de San Eugenio *et al.*, 2019; Donner *et al.*, 2017).

Com a elements distintius, un dels més destacats és el paisatge, convertit a més en una eina per al desenvolupament sostenible. D'aquesta manera s'entén que la marca territorial és un mitjà per a crear un lloc distin-

tiu i atractiu, que pot combinar-se amb un enfocament endogen en una àrea vulnerable. És el cas del que han fet, per exemple, en l'estuari del riu Miño (Domínguez García *et al.*, 2013). D'altra banda, en el treball de Horlings (2012) s'analitza el dilema entre la conservació del paisatge o el desenvolupament d'altres activitats econòmiques i s'aplica a dues marques territorials amb dos enfocaments diferents: Het Groene Woud (Green Forest) i Heerlijkheid Heuvelland o estratègia de nous mercats.

La marca centrada en el paisatge pot combinar-se amb estratègies més àmplies de creació de valor, com ara la producció local (Brydges & Hrats, 2018), o estar impregnada de patrimoni social i cultural. En alguns països com ara Suècia, el patrimoni paisatgístic oficial s'ha utilitzat com a eina per a secundar poderosos discursos d'identitat nacional. En alguns casos, el paisatge ha sigut utilitzat amb la finalitat de crear i comunicar identitats, distincions i valors de marca per un conjunt d'empreses pertanyents a un únic sector, per exemple, el de la moda (Brydges & Hrats, 2018).

Molt pròxim al paisatge es troba el patrimoni cultural. La creació de marques territorials pot estar basada en l'autèntica cultura del lloc i reafirmar la funció que fa la població com a representant del lloc i autèntica narradora de la cultura territorial (Sang, 2021).

Les narratives culturals per a les marques territorials, en algunes ocasions, s'han basat en l'art (Grenni *et al.*, 2020) i en les seues diferents manifestacions, com són la música i el teatre, dos actius intangibles que conformen la marca Pla de l'Estany a Catalunya (De San Eugenio *et al.*, 2019). Unes altres vegades es creen històries lligades a valors intangibles que encarnen la serenitat, el paisatge i la identitat, com en el cas de la marca espacial

Territoris Serens (Vela & Carcasona, 2012; De San Eugenio *et al.*, 2019).

Per a la creació de marques sostenibles, l'herència cultural, juntament amb el medi ambient sostenible i la valorització del territori són elements inevitables (Cristófol *et al.*, 2021). Alguns models de patrimonialització demostren que el patrimoni pot contribuir a la sostenibilitat i al desenvolupament d'àrees rurals, fomentar sobretot l'activitat turística i passar a ser tant administradora del passat com catalitzadora del futur dels territoris rurals i de la sostenibilitat de les comunitats que en depenen, més enllà dels excessos nostàlgics i de la comercialització de la cultura (Ducros, 2017).

L'activitat agrícola, i el component cultural associat, és un actiu que contribueix a conformar la identitat d'un territori. Per a Basile & Cavallo (2020) és una activitat productiva que utilitza els recursos naturals d'una forma sostenible en les zones d'interior i ajuda a catalitzar nombroses iniciatives per a mantenir vives i resilents aquestes àrees. Algunes d'aquestes activitats són l'artesania, l'agroturisme, els esdeveniments tradicionals, l'agricultura social o la gestió dels boscos.

Estretament lligades a l'activitat agrícola estan l'alimentació i la gastronomia. I és cert que quasi qualsevol regió pot crear una identitat de marca regional posant l'accent en la identitat alimentària distintiva i la comercialització de la singularitat de la zona a través de visites i esdeveniments culturals i històrics (Garner & Ayala, 2019), encara que és especialment útil per a llocs en què hi ha aliments de gran reputació que es poden beneficiar d'una marca d'origen (Bowen & Bennett, 2020).

L'autenticitat com a característica dels aliments regionals enforteix la relació entre els aliments i el seu

lloc d'origen. Aquesta estreta relació es manifesta en els noms d'aliments protegits, productes que compten amb protecció de la propietat intel·lectual per a subratllar els vincles únics dels productes a llocs, com ara el xampany, el formatge cheddar o el corder gal·lès (Bowen & Bennett, 2020). A Espanya, i més concretament a la Comunitat Valenciana, hi ha també exemples importants, com és el cas de l'arròs de València o del torró de Xixona, per esmentar-ne alguns. Els aliments poden ser vistos fins i tot com un reflex de la identitat d'alguns llocs i, si es fixa un producte a un territori, aquest pot augmentar el benefici econòmic, la qual cosa també enfortirà la cultura local (Bowen & Bennett, 2020).

Els aliments i les begudes poden transmetre un significat cultural i, per tant, són significatius més enllà de la seua utilitat i valor convencional. Aquests significats poden ser especialment evidents en la literatura turística, en què el consum d'aliments i begudes locals no sols es considera que millora l'experiència autèntica del turista en la destinació, sinó que també està impulsant el turisme relacionat amb el menjar per a emergir com una subcategoria turística en creixement, ja que les destinacions busquen atraure segments de mercat que tenen l'experiència gastronòmica com a motivació per a visitar un lloc (Melewar & Skinner, 2020).

Són moltes les ocasions en què la marca territorial s'ha fonamentat en la gastronomia o ha contat històries particulars sobre la procedència d'aliments i begudes (Blichfeldt & Halkier, 2014; Lee *et al.*, 2015; McDonagh *et al.*, 2016). D'altra banda, de vegades, la fidelitat als esdeveniments gastronòmics està positivament correlacionada amb la marca de l'esdeveniment i la marca i imatge de la destinació (Folgado-Fernández *et al.*, 2017).

Finalment, cal comentar que hi ha també una tendència (Jackson, 2015), basada en estils de vida agradable i atraccions d'oci, que contribueix al desenvolupament territorial davant dels models basats en recursos. Aquest factor pot ser de gran interès com a element d'identitat en les marques territorials, sobretot en aquest escenari pandèmic en què ens trobem, que ha portat la població a reconduir l'estil de vida cap a uns escenaris menys urbans.

5. La comunicació de les marques territorials

Les marques territorials poden ser utilitzades com a instruments de màrqueting regional orientats a l'atracció d'inversió i recursos humans, així com marques de béns i serveis situats en una àrea geogràfica determinada (Butova *et al.*, 2019). La marca territorial no sols basa la seua estratègia en la comunicació de la identitat, sinó que també ha d'estimular la innovació en sectors heterogenis com ara els productes locals, el turisme de serveis, les infraestructures, l'educació, l'esport, la sanitat o el patrimoni cultural (Cristófol *et al.*, 2021).

Per a la creació d'una marca-territori és imprescindible incrementar la seua visibilitat (Domínguez García *et al.*, 2013). Per tant, la comunicació ha de ser considerada com a part de la construcció de marca territorial. Algunes accions de comunicació especialment diferenciats de les marques territorials són les següents:

Festivals i esdeveniments gastronòmics: exerceixen una funció important en moltes estratègies de desenvolupament rural i de marca que giren al voltant de la mercantilització dels recursos culturals locals. Aquests festivals tenen un doble propòsit: d'una banda, atrauen

un bon nombre de visitants que acudeixen per a viure-hi experiències úniques i, de l'altra, ofereixen treball a la comunitat local, milloren la imatge del territori per a possibles inversions o noves empreses i afavoreixen la creació de la identitat del territori (Blichfeldt & Halkier, 2014). El festival de la floració a la vall del Jerte, per exemple, té un efecte positiu en la marca de destinació i en la fidelitat (Folgado-Fernández *et al.*, 2017). Una conseqüència similar tenen els esdeveniments gastronòmics i experiencials als territoris rurals, com en el cas del festival A Taste of West Cork a Irlanda (Donner *et al.*, 2017) o la Feria Nacional del Queso de Trujillo (Folgado-Fernández *et al.*, 2017).

Accions de promoció en establiments comercials: la col·laboració amb les distribuïdores és fonamental perquè les marques territorials puguen donar-se a conèixer i consolidar la seua imatge entre els consumidors i consumidores. Per exemple, la marca Produit en Bretagne porta a terme des del 2004 una acció col·lectiva amb els supermercats bretons, la Fête de la Bretagne, en què es fa una oferta d'una selecció de productes bretons en totes les superfícies comercials adherides durant una part del mes de maig. L'acció va acompanyada dels corresponents cartells i fullets publicitaris. Per part seua, Galicia Calidade també fa campanyes de promoció en diferents establiments comercials del territori, l'últim en 2017 amb Vegalsa-Eroski. Més recentment, la marca Tierra de Sabor ha promogut els productes adherits a la seua marca a través de la cadena d'hipermercats Carrefour a Madrid i Castella i Lleó (figura 1).

Figura 1. Accions de promoció en establiments comercials d'algunes marques territorials.

Font: LSA (2016)

Font: Vegalsa (2017)

Font: Tierra de Sabor (2021a)

Publicitat en xarxes socials: la comunicació a través de les xarxes socials és fonamental a hores d'ara i les marques territorials no hi són alienes. A través de les xarxes les marques poden crear diàlegs amb els seus públics objectius, participar en processos creatius i compartir una identitat comuna (Kartajaya *et al.*, 2019). En el seu estudi sobre la vinculació de marques de cervesa amb la identitat territorial a través de mitjans socials (Cristófol Rodríguez *et al.*, 2017) va trobar que la majoria de les marques utilitzaven les xarxes socials per a transmetre els valors de la marca i del territori amb què es relacionen i que aquestes xarxes atorguen major proximitat als missatges, la qual cosa comporta una millor relació entre la marca comercial i la marca territorial. A través dels diferents mitjans d'expressió (Facebook, Twitter, Instagram, etc.), les marques comparteixen notícies sobre esdeveniments, receptes culinà-

ries, concursos, etc. Cal destacar també la col·laboració amb influenciadors: per exemple, Tierra de Sabor té un canal de YouTube en què la xef Susana Ibáñez prepara receptes amb productes de la marca, i Galicia Calidade ha col·laborat amb el bloguer Alfonso López, creador de Recetas de Rechupete.

6. Casos d'èxit

En aquest apartat es comenten alguns casos d'èxit de marques territorials que creiem que mereixen una atenció més detallada per representar models de referència totals o parcials per a la possible implantació de marques territori en els territoris valencians.

Champagne

La marca Champagne abasta un sol producte, el vi, però el seu èxit i el seu nivell de reconeixement fan que siga considerada una de les marques territorials més representatives.

La regió de la Xampanya cobreix una zona productora de vi al nord-est de França amb grans «cases» com ara Moët et Chandon, Veuve Clicquot i Pommery, i també petits productors de xampany, principalment cellers que produeixen volums limitats per al mercat intern.

L'estudi de Charters & Spielmann (2014) amb la marca Champagne posa de manifest quatre aspectes especialment importants perquè aquesta marca territorial haja triomfat:

(1) Un gestor de marca eficaç i sensible, que en el cas de Champagne és el Comité Interprofessionnel del Vi de Xampanya, organisme de caràcter semipúblic creat el

1941. Entre les seues funcions es troben controlar el flux de producte al mercat d'acord amb la demanda, supervisar la qualitat del producte per a productors, defensar el nom de la marca territorial i impedir falsificacions que diluïsqen el valor de la marca, i promocionar la marca en l'àmbit global.

(2) La voluntat dels competidors de cooperar per a mantenir la marca territorial, ja que la seua força depén de la voluntat de les propietats individuals de vincular els seus productes amb la marca paraigua, i particularment quan totes les empreses expressen els mateixos valors per a qui consumeix.

(3) Una història comuna que ofereix un enfocament col·lectiu per a les empreses individuals, que es reflecteix en rituals comuns o mites entorn de la marca (per exemple, el ritual per a llevar el suro amb un colp sec en la botella, exclusiu de Champagne o la mitologia entorn de la importància de les dones, especialment les vídues, en la cultura de la regió).

(4) Cooperació. Les parts actores d'una marca territorial han de crear valor per a consumidors i, per a això, han de treballar junts.

El xampany ha contribuït substancialment a la creació dels mites nacionals (francesos) i mundials. La seua imatge és tan poderosa que cada vegada que el mode de vida occidental es qüestiona, critica o es veu amenaçat, no passa molt de temps abans que s'esmente el xampany com el seu símbol i imatge representativa (Rokka, 2017).

Produit en Bretagne

Produit en Bretagne és una de les marques regionals d'alimentació més antigues d'Europa. Va nàixer el 1993

gràcies a un grup emprenedor francès del departament de Finisterre després d'una crisi del sector pesquer. L'objectiu va ser crear i mantenir l'ocupació en la zona i contribuir al desenvolupament econòmic regional. L'estratègia col·lectiva es va basar en principis ètics com ara la solidaritat i la sostenibilitat, i convidava a comprar responsablement, a comprar bretó. En l'actualitat, compta amb 486 empreses membres i 4.049 productes diferents en porten el logotip (Produit en Bretagne, 2021a). Pertanyen a diferents sectors, des d'alimentació i begudes fins a joguets, roba i accessoris o productes culturals.

Si les empreses volen vendre productes sota la marca, han de ser membres de l'associació, respectar els seus valors i ètica i pagar una taxa de contribució anual. Són avaluats mitjançant auditories per una agència independent, Bureau Veritas.

El 2010, l'institut d'investigació de mercat TMO va elaborar un estudi de consum amb uns resultats que van mostrar que el 97% dels consumidors i consumidores de la regió i el 49% de l'Illa de França (París) coneixen la marca i la identifiquen amb els seus valors i compromís per la qualitat, l'ocupació regional, el desenvolupament econòmic i el respecte al medi ambient.

El logotip reuneix els elements representatius de la regió: un far, així com el seu feix de llum i la mar, tot això sobre la silueta del mapa de Bretanya (figura 2).

Tierra de Sabor

Aquesta marca territorial sorgeix el 2009, afavorida pel govern de Castella i Lleó, com un projecte d'identitat territorial global, encara que quasi totes les províncies

castellanolleoneses comptaven amb les marques territorials pròpies. Va ser creada per l'Institut Tecnològic Agrari de Castella i Lleó i va comptar amb la col·laboració dels professionals i empreses agroalimentàries castellanolleoneses i l'administració regional (Pérez García, 2017). El seu objectiu és valorar al sector agroalimentari castellanoleonés i, paral·lelament, contribuir a la creació d'ocupació i a l'assentament de població en entorns rurals del territori, protegir la identitat local, cultural i social de les produccions d'àrees concretes del territori, millorar la qualitat de vida dels productors i contribuir positivament al medi ambient.

Entre els valors associats a la marca, cal destacar-ne l'autenticitat, l'origen, la innovació, la confiança, la tradició i la història.

Des de la seua creació, segons el registre de la Junta de Castella i Lleó, 724 empreses estan emparades per la marca (Junta de Castella i Lleó, 2021).

Pel que fa a les seues accions comunicatives, per a donar visibilitat a la marca se'n va crear un logotip, en què intentaven plasmar tant la identitat castellana (camps i sol, castells i muralles), com el caràcter artesanal i saludable dels productes d'aquesta terra (figura 2).

L'èxit i l'acolliment entre els consumidors ha sigut enorme, de fet, segons la consultora Nielsen, és el segell de qualitat més conegut a Espanya entre persones que consumeixen productes agroalimentaris i el favorit entre residents de la zona centre (*El Economista*, 2020).

Galicia Calidade

La marca Galicia Calidade sorgeix a conseqüència d'una campanya de publicitat llançada el 1991 per la Xunta de

Galícia, amb un eslògan que va tindre prou transcendència perquè diferents sectors, des de l'Administració fins a les empreses i la societat, s'hi identificaren. Quatre anys més tard es va crear l'empresa pública, i des de llavors s'ha certificat la qualitat de més de 120 empreses i 400 productes dels sectors més representatius de l'economia gallega, com ara el tèxtil i la moda, la joieria, les pedres ornamentals, el turisme, l'agroalimentació i la pesca, entre d'altres.

Galicia Calidade utilitza diferents estratègies per a promocionar els productes emparats sota la marca. Alguns exemples són la presència en mitjans de comunicació i xarxes socials, la participació en esdeveniments culturals o sectorials, com ara el Festival de Cans o el Festival Ribeira Sacra, i en fires d'àmbit nacional o internacional com Fruit Attraction o Alimentaria, i l'organització de jornades de mostra i degustació de productes certificats.

La marca Galicia Calidade emfasitza l'origen dels productes i l'enllaça amb la imatge de qualitat i confiança. Les seues campanyes promocionals empen elements del paisatge de la regió, com ara la mar, els rius i els brolladors, la costa rocosa, la vegetació verda i frondosa, etc., per a destacar l'origen dels productes. En efecte, es detecta un patró particular en el material promocional que es pot veure en els cartells promocionals o vídeos publicitaris (López Serrapio, 2017). El logotip representa una petxina de pelegrí en tons blaus i amb un disseny modern (figura 2).

Segons un estudi de mercat de Nielsen elaborat el 2010, la marca Galicia Calidade era coneguda pel 75 % de persones enquestades.

Figura 2. Logotips d'algunes marques territorials.

Font: Produit en Bretagne (2021b), Tierra de sabor (2021b), Galicia Calidade (2021)

Altres estudis de cas que han sigut recollits en alguns treballs acadèmics i que poden ser d'interés són:

– Het Groene Woud (Green Forest) i Heerlijkheid Heuvelland o estratègia de nous mercats, tots dos analitzats en Horlings (2012). Es tracta de dos casos holandesos. En el primer es relaciona la qualitat del paisatge amb formes d'agricultura multifuncional i la producció d'uns certs productes i té com a objectius valorar l'activitat agrícola, mantenir el paisatge agrícola i contribuir al desenvolupament sostenible. El segon relaciona el desenvolupament econòmic amb xarxes espacials per a atraure l'emprenedoria gran rural i urbana perquè invertisca en el paisatge.

– Mänttä (Finlàndia), analitzada per Grenni *et al.* (2020), és coneguda com la ciutat del paper. Va patir un important declivi els anys vuitanta, provocat per canvis estructurals que van fer que molts treballadors perden la faena. En aquest territori es van identificar temes recurrents relacionats amb l'art en les narratives, que van ser utilitzats per a convertir aquest territori en un referent en el món de l'art, amb importants col·leccions i esdeveniments artístics.

– Richmond (Sud-àfrica), és el que es coneix com una book town. S'hi organitza un important festival

de llibres: el festival literari mundial Bookbedonnerd & Madibaland. El seu nivell de reconeixement entre les persones aficionades a la literatura és bastant alt (Donaldson, 2018).

— La Colúmbia Britànica (Canadà), analitzada per Cristófol *et al.* (2021). En aquesta zona es genera un gran volum de turisme al voltant dels cellers: visites guiades, tastos, esdeveniments relacionats amb la música, l'art o la gastronomia. El vi està clarament relacionat amb les rutes del vi i les experiències enològiques, amb la cultura i tradicions de l'entorn rural on es produeix, i finalment amb característiques hedòniques. La seua marca territorial és promoguda pels cellers d'una forma activa.

— Lögstör, detallada en Blichfeldt & Halkier (2014), és una xicoteta ciutat danesa que construeix els seus esforços de marca al voltant d'un festival de clòtxines. L'activitat pesquera és molt important en aquest territori i la ciutat es denomina a si mateixa la Ciutat de les Clòtxines. Tots els esforços comunicacionals de les diferents parts actores giren al voltant d'aquest mol·lusc que, d'altra banda, és bastant exòtic per a la població danesa i els veïns nòrdics, la qual cosa contribueix a generar interès. El logo de la ciutat, per exemple, substitueix algunes lletres per clòtxines. Tots els restaurants indiquen en els webs «per descomptat, les clòtxines s'ofereixen en el menú». L'atracció turística de la ciutat està centrada en la pesca i en la marineria, i organitzen un festival des del 2005 amb un programa que inclou concerts, galeries i artistes i experiències marítimes i en el qual les clòtxines s'ofereixen gratuïtament a qui hi assisteix. Des de l'inici, es va utilitzar el festival per a donar a conèixer la zona i les estratègies estaven adreçades a un públic extern.

— Madonie (Sicília), relatada per Basile & Cavallo (2020), és una marca-territori gestada com a projecte pilot centrat en l'agricultura. Amb una població en retrocés a causa de la dificultat per a accedir als serveis i les escasses oportunitats d'ocupació, el projecte ha revitalitzat la zona, amb un increment important de gent jove dedicada sobretot a l'agricultura. En aquest territori, l'activitat agrícola va ser considerada l'element clau d'identitat pel seu paper històric en la comunitat i es va conjugar amb l'activitat energètica renovable. Es va afavorir l'accés de joves agricultors a la terra, es van desenvolupar canals curts i es van recuperar productes tradicionals, per als quals els agricultors de més edat van jugar un paper fonamental. Moltes altres activitats van ser desenvolupades en diferents àrees: en investigació i educació, un parc astronòmic, i en turisme, s'organitza un festival de música i, a més, es crea un geoparc i un ecomuseu.

7. Conclusions

Les marques territorials són eines útils que poden ajudar a combatre la despoblació en les àrees rurals. Faciliten la identificació del territori i poden comunicar el seu atractiu tant a nova població com a les inversions i el turisme.

La construcció de marca de les regions rurals no és només una qüestió de màrqueting d'un territori i els seus actius, sinó que pot ser una estratègia de desenvolupament endogen, que s'ha d'interpretar de manera integradora, incloent-hi diferents dimensions. No sols incorpora la comercialització de productes i serveis o el desenvolupament d'una marca, sinó també l'arrelament

dels actors en un lloc concret i la seua identitat (arrelament territorial) i les interaccions publicoprivades.

Per a la creació i difusió de la marca territorial és imprescindible disposar d'un pla estratègic que analitze la situació de partida, assenyalen els objectius que cal aconseguir i establisca accions específiques per a implantar-la i difondre-la.

En les primeres fases del pla és important establir una identitat diferenciada que siga acceptada per la població resident i pels agents externs que podrien estar interessats a invertir o a visitar el territori. Per a això és imprescindible que qui integra la quàdruple hèlice treballa de manera coordinada i que el sector públic s'hi implique especialment.

Una vegada establida la identitat, s'ha de difondre la marca entre el públic objectiu, i s'han de programar accions específiques adequades i coherents que permeten aconseguir els objectius plantejats.

Referències

- Acharya, A., & Rahman, Z. (2016). Place branding research: a thematic review and future research agenda. *International Review on Public and Nonprofit Marketing*, 13(3), 289–317. <https://doi.org/10.1007/s12208-015-0150-7>
- Anholt, S. (2007). The theory of competitive identity. In *Competitive Identity* (pp. 25–42). Springer.
- Anholt, S. (2008). *Place branding: Is it marketing, or isn't it?* Springer.
- Basile, G., & Cavallo, A. (2020). Rural identity, authenticity, and sustainability in Italian inner areas. *Sustainability* (Switzerland), 12(3). <https://doi.org/10.3390/su12031272>
- Bisani, S., Daye, M., & Mortimer, K. (2021). Multi-stakeholder perspective on the role of universities in place branding. *Journal of Place Management and Development*. <https://doi.org/10.1108/JPMD-05-2020-0039>

- Blichfeldt, B. S., & Halkier, H. (2014). Mussels, Tourism and Community Development: A Case Study of Place Branding Through Food Festivals in Rural North Jutland, Denmark. *European Planning Studies*, 22(8), 1587–1603. <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.784594>
- Bowen, R., & Bennett, S. (2020). Selling places: a community-based model for promoting local food. The case of Rhondda Cynon Taf. *Journal of Place Management and Development*, 13(2), 215–228. <https://doi.org/10.1108/JPMD-10-2018-0081>
- Brydges, T., & Hrats, B. J. (2018). Consuming Canada: How fashion firms leverage the landscape to create and communicate brand identities, distinction and values. *Geoforum*, 90, 108–118. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.01.022>
- Butova, T. G., Bukharova, E. B., Morgun, V. N., Pantyukhov, I. V., & Shmeleva, Z. N. (2019). The issues of territorial branding of agricultural products in modern conditions. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 315(2). <https://doi.org/10.1088/1755-1315/315/2/022097>
- Cavicchi, A., Rinaldi, C., & Corsi, M. (2013). Higher education institutions as managers of wicked problems: Place branding and rural development in Marche region, Italy. *International Food and Agribusiness Management Review*, 16(SPECIALISS), 51–68.
- Chan, C.-S., Peters, M., & Marafa, L. M. (2016). An assessment of place brand potential: familiarity, favourability and uniqueness. *Journal of Place Management and Development*, 9(3), 269–288. <https://doi.org/10.1108/JPMD-01-2016-0003>
- Charters, S. (2013). The Business of Champagne: A delicate balance. In *The Business of Champagne: A Delicate Balance*. <https://doi.org/10.4324/9780203808764>
- Charters, S., & Spielmann, N. (2014). Characteristics of strong territorial brands: The case of champagne. *Journal of Business Research*, 67(7), 1461–1467. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2013.07.020>
- Cloke, P. (1985). Counterurbanisation: a rural perspective. *Geography*, 13–23.
- Cristófol, F. J., Cruz-Ruiz, E., & Zamarreño-Aramendia, G. (2021). Transmission of place branding values through experiential events: Wine bc case study. *Sustainability (Switzerland)*, 13(6). <https://doi.org/10.3390/su13063002>
- Cristófol Rodríguez, F. J., & others. (2017). Marcas de cerveza e identidad territorial: Generación de valor en medios sociales.

- da Silva Oliveira, E. H. (2015). Place branding in strategic spatial planning: A content analysis of development plans, strategic initiatives and policy documents for Portugal 2014–2020. *Journal of Place Management and Development*, 8(1), 23–50. <https://doi.org/10.1108/JPMD-12-2014-0031>
- de San Eugenio-Vela, J., & Barniol-Carcasona, M. (2015). The relationship between rural branding and local development. A case study in the Catalonia's countryside: Territoris Serens (El Lluçanès). *Journal of Rural Studies*, 37, 108–119. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.01.001>
- de San Eugenio, J., Ginesta, X., Compte-Pujol, M., & Frigola-Reig, J. (2019). Building a place brand on local assets: The case of the Pla de l'Estany district and its rebranding. *Sustainability (Switzerland)*, 11(11). <https://doi.org/10.3390/su11113218>
- Domínguez García, M. D., Horlings, L., Swagemakers, P., & Simón Fernández, X. (2013). Place branding and endogenous rural development. Departure points for developing an inner brand of the River Minho estuary. *Place Branding and Public Diplomacy*, 9(2), 124–140. <https://doi.org/10.1057/pb.2013.10>
- Donaldson, R. (2018). In the name of tourism: Developing an image and brand in the book town of Richmond. In *Urban Book Series*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-68088-0_3
- Donner, M., Horlings, L., Fort, F., & Vellema, S. (2017). Place branding, embeddedness and endogenous rural development: Four European cases. *Place Branding and Public Diplomacy*, 13(4), 273–292. <https://doi.org/10.1057/s41254-016-0049-z>
- Ducros, H. B. (2017). Confronting sustainable development in two rural heritage valorization models. *Journal of Sustainable Tourism*, 25(3), 327–343. <https://doi.org/10.1080/09669582.2016.1206552>
- El economista. (2020). No Title. https://www.eleconomista.es/castilla_y_leon/noticias/10849388/10/20/Tierra-de-Sabor-es-el-sello-de-calidad-mas-conocido-entre-los-consumidores-de-productos-agroalimentarios.html
- European Commission. (2021). A long-term Vision for the EU's Rural Areas - Towards stronger, connected, resilient and prosperous rural areas by 2040. <https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade->
- Filimon, L., Nemes, V., Petrea, D., & Petrea, R. (2016). Territorial Branding and the authentic rural communities of Romania: Case study-Tara beiusului (the land of Beius, Romania). *Transylvanian Review*, 25, 221–234.

- Folgado-Fernández, J. A., Hernández-Mogollón, J. M., & Duarte, P. (2017). Destination image and loyalty development: the impact of tourists' food experiences at gastronomic events. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 17(1), 92–110. <https://doi.org/10.1080/15022250.2016.1221181>
- Galicia Calidade (2021). Manual de uso de identidade visual corporativa. https://www.galiciacalidadelecer.gal/wp-content/uploads/Manual_Identidade_Servizos_Turisticos_Galicia_Calidade.pdf
- Garner, B., & Ayala, C. (2019). Regional tourism at the farmers' market: consumers' preferences for local food products. *International Journal of Culture, Tourism, and Hospitality Research*, 13(1), 37–54. <https://doi.org/10.1108/IJCTHR-07-2018-0095>
- Golestaneh, H., Guerreiro, M., Pinto, P., & Mosaddad, S. H. (2021). On the role of internal stakeholders in place branding. *Journal of Place Management and Development*. <https://doi.org/10.1108/JPMD-05-2020-0041>
- Grenni, S., Horlings, L. G., & Soini, K. (2020). Linking spatial planning and place branding strategies through cultural narratives in places. *European Planning Studies*, 28(7), 1355–1374. <https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1701292>
- Gulisova, B. (2020). Rural place branding processes: a meta-synthesis. *Place Branding and Public Diplomacy*. <https://doi.org/10.1057/s41254-020-00187-y>
- Hafeez, K., Foroudi, P., Dinnie, K., Nguyen, B., & Parahoo, S. K. (2016). The role of place branding and image in the development of sectoral clusters: The case of Dubai. *Journal of Brand Management*, 23(4), 383–402. <https://doi.org/10.1057/bm.2016.18>
- Hakala, U. (2021). The voice of dwellers – developing a place brand by listening to its residents. *Journal of Place Management and Development*, 14(3), 277–300. <https://doi.org/10.1108/JPMD-12-2019-0111>
- Herezniak, M., & Florek, M. (2018). Citizen involvement, place branding and mega events: Insights from Expo host cities. *Place Branding and Public Diplomacy*, 14(2), 89–100. <https://doi.org/10.1057/s41254-017-0082-6>
- Hjalager, A.-M. (2017). Rural–urban business partnerships—Towards a new trans-territorial logic. *Local Economy*, 32(1), 34–54. <https://doi.org/10.1177/0269094216686528>
- Horlings, L. G. (2012). Place branding by building coalitions; Lessons from rural-urban regions in the Netherlands. *Place Branding and Public Diplomacy*, 8(4), 295–309. <https://doi.org/10.1057/pb.2012.21>

- Jackson, T. (2015). Interregional place-branding concepts: The role of amenity migration in promoting place- and people-centred development. In *Inter-Regional Place Branding: Best Practices, Challenges and Solutions*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-15329-2_7
- Junta de Castilla y León. (2021). No Title. <https:// analisis.datosabiertos.jcyl.es/explore/dataset/empresas-acogidas-a-la-marca-tierra-de-sabor/table/?flg=es>
- Kartajaya, H., Kotler, P., Hooi, D. H., & others. (2019). *Marketing 4.0: moving from traditional to digital*. World Scientific Book Chapters, 99–123.
- Kotler, P., Makens, J. C., Bowen, J. T., & Baloglu, S. (2018). *Marketing for hospitality and tourism*. Pearson Education.
- Kunc, M., Menival, D., & Charters, S. (2019). Champagne: the challenge of value co-creation through regional brands. *International Journal of Wine Business Research*, 31(2), 203–220. <https://doi.org/10.1108/IJWBR-09-2017-0056>
- Lee, A. H. J., Wall, G., & Kovacs, J. F. (2015). Creative food clusters and rural development through place branding: Culinary tourism initiatives in Stratford and Muskoka, Ontario, Canada. *Journal of Rural Studies*, 39, 133–144. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.05.001>
- López Serrapio, P. (2017). Translation, advertising and identity in Galicia (n): an analysis of the websites of companies certified by the brand Galicia Calidade. University of Birmingham.
- LSA (2016). *Produit en Bretagne lance une nouvelle vague d'animations* <https://www.lsa-conso.fr/produit-en-bretagne-lance-une-nouvelle-vague-d-animations,233289>
- McDonagh, J., Woods, M., & Nienaber, B. (2016). Globalization and Europe's rural regions - challenge and opportunity. In *Globalization and Europe's Rural Regions*. <https://doi.org/10.4324/9781315585086>
- Melewar, T. C., & Skinner, H. (2020). Territorial brand management: Beer, authenticity, and sense of place. *Journal of Business Research*, 116, 680–689. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.03.038>
- Messely, L., Dessein, J., & Rogge, E. (2015). Behind the Scenes of Place Branding: Unraveling the Selective Nature of Regional Branding. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 106(3), 291–306. <https://doi.org/10.1111/tesg.12099>

- Mettepenningen, E., Vandermeulen, V., Van Huylenbroeck, G., Schuermans, N., Van Hecke, E., Messely, L., Dessein, J., & Bourgeois, M. (2012). Exploring Synergies between Place Branding and Agricultural Landscape Management as a Rural Development Practice. *Sociologia Ruralis*, 52(4), 432–452. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2012.00575.x>
- Moilanen, T. (2009). How to brand nations, cities and destinations. Springer.
- Morgan, N., Pritchard, A., & Piggott, R. (2002). New Zealand, 100\% pure. The creation of a powerful niche destination brand. *Journal of Brand Management*, 9(4), 335–354.
- OCDE. (2020). OECD regions and cities at a glance 2020. OCDE Publisher.
- Parment, A., & Brorström, S. (2016). Branding various-sized destinations: A study of millennial attitudes. In *Global Place Branding Campaigns across Cities, Regions, and Nations*. <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-0576-1.ch010>
- Pérez García, M. L. (2017). Marcas de calidad y su influencia en el desarrollo rural. Caso de Tierra de Sabor.
- Produit en Bretagne. (2021a). No Title. <https://www.produitenbretagne.bzh/>
- Produit en Bretagne. (2021b). La marque des savoir-faire Bretons & responsables. <https://www.produitenbretagne.bzh/>
- Rokka, J. (2017). Champagne: marketplace icon. *Consumption Markets & Culture*, 20(3), 275–283.
- Sabrina, T., Alessio, C., Chiara, A., Gigliola, P., Concetta, F., Federica, B., & Paolo, P. (2021). Civic universities and bottom-up approaches to boost local development of rural areas: the case of the University of Macerata. *Agricultural and Food Economics*, 9(1). <https://doi.org/10.1186/s40100-021-00185-5>
- Sang, S. (2021). Reconstructing the place branding model from the perspective of Peircean semiotics. *Annals of Tourism Research*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2021.103209>
- Sarabia-Sanchez, F. J., & Cerda-Bertomeu, M. J. (2018). Expert stakeholders' expectations of how the public sector should act in place branding projects. *Journal of Place Management and Development*, 11(1), 78–96. <https://doi.org/10.1108/JPMD-04-2016-0026>
- Tierra de sabor (2021a). Campaña tierra de sabor en Carrefour. <http://www.tierradesabor.es/acciones/35573>

- Tierra de sabor (2021b). Guia de Identidad Corporativa. <https://www.tierradesabor.es/sites/default/files/Guia%20normas%20uso%20logotipo%20TS%20Actualizado.pdf>
- Van Assche, K., Beunen, R., & Oliveira, E. (2020). Spatial planning and place branding: rethinking relations and synergies. *European Planning Studies*, 28(7), 1274–1290. <https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1701289>.
- Vegalsa (2017). Vegalsa-Eroski y Galicia Calidade ponen en valor los productos gallegos con este sello de garantía. <https://www.vegalsa.es/prensa/Campa%C3%B1aGaliciaCalidade#.YYpdIWDMKUK>
- Vela, J. S. E., & Carcasona, M. B. (2012). Place brands and local development in inner Catalonia: A case study of the Territoris serens (el Lluçanès) | Marcas territoriales y desarrollo local en la Cataluña interior. Estudio de caso: Territoris serens (el Lluçanès). *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 58(3), 417–439. <https://doi.org/10.5565/rev/dag.2>

Estratègia social i cultural per la recuperació demogràfica

Antonio Martínez Puche i Xavier Amat Montesinos
Departament de Geografia Humana. Càtedra Interuniversitària AVANT-GVA.
Universitat d'Alacant

Queremos un campo vivo y verde, pero ¿sabemos reconocer a sus pastores? ¿Conocemos nuestros árboles? ¿Sabemos nombrar las especies que lo habitan? ¿Conocemos realmente nuestros espacios protegidos y sabemos identificar, por ejemplo, otras formas de producción como la ganadería extensiva? ¿Valoramos a esas manos invisibles que cuidan y los alimentos de valor que producen?

No pretendo reducirlo todo a los nombres. Pero es importante aprender a nombrar y reconocer para conservar y cuidar.

María Sánchez, *Tierras de mujeres. Una mirada íntima y familiar al mundo rural*, Seix Barral, 2019, p. 52.

1. La percepció i imaginari del món rural. D'espais en crisi a llocs d'identitat i oportunitat

El terme *rural*, fins i tot atenent paràmetres demogràfics, és entès de forma diferenciada en funció de l'organisme o entitat que el treballa (De las Heras, 2019). Ja en el seu moment, l'OCDE assenyalava que a Europa se solia utilitzar la paraula *camp* per a referir-se a un paisatge pastoral caracteritzat per varietat d'usos, com ara l'agricultura, l'esplai, les tradicions culturals, l'hàbitat natural i el subministrament de recursos i aigua. Però en altres espais amb menor densitat de població, aquella mateixa expressió reunia atributs completament diferents. Per tant, l'experiència ens mostra que les zones rurals no poden concebre's simplement com el contrari de les comunitats urbanes i que, més enllà d'això, hi ha

variables sociodemogràfiques, econòmiques, culturals i naturals que les caracteritzen. Les diferents comunitats locals al món rural presenten diferents nivells d'experiència, organització i capital humà i social, que poden rebre diferents nivells de suport d'altres instàncies públiques o privades.

D'altra banda, són significatius els imaginaris que tenim del món rural i del procés de despoblació que la ficció audiovisual ha ajudat a representar des de fa dècades. En efecte, el cinema és un mitjà de gran transcendència per a la creació d'imaginari geogràfic, la qual cosa resulta especialment significativa en el cas dels espais rurals. Així, les societats camperoles que envoltaven les ciutats van ser ignorades pel cinematògraf i eren alienes a les seues preocupacions. I quan no van ser-ho, en el cas del cinema espanyol, el gènere triat va ser el drama rural i el documental. Sens dubte, des de l'adveniment de la Segona República i fins als nostres dies, el món rural ha sigut reflectit en la pantalla gran atenent problemàtiques que transcendien la part més bucòlica i romàntica (paisatge i paisanatge, patrimoni cultural, funcions productives, etc.). Però, el problema de la despoblació es remunta a més enllà del Gran Trauma (a partir del Pla d'estabilització de 1959), com diuen Jaime Izquierdo Vallina i el mateix Sergio del Molino. En alguns territoris es remunta a la darrerria del segle XVIII i a mitjan segle XIX, pels aturs estacionals de la nostra agricultura i les males condicions de vida del camp, com ja va manifestar en una de les primeres pel·lícules que van tractar aquest tema, *La aldea maldita* (Florián Rey, 1930), una obra mestra del nostre cinema.

1.1. Imaginari col·lectiu, (re)presentació del món rural i els processos migratoris

Les dolentes i dures condicions de les terres de cultiu, limitades pels latifundis, els processos d'industrialització i urbanització, van motivar el transvasament poblacional del camp a les ciutats. Això es fa palés ja en les versions de *La aldea maldita* (1930 i 1942) realitzades per Florián Rey. La malparada situació de l'economia espanyola en general no va evitar que les ciutats continuaren rebent emigrants durant la postguerra. Tot això perquè el nivell de vida del camp va empitjorar considerablement a causa de la disminució de superfície cultivada. El descens d'intercanvis, la fam i la misèria, ja que el llaurador treballava «amb un jornal insuficient [...] quan arriba[va] un any especialment roí, o quan se succeïen] les temporades i cada vegada hi ha[via] menys jornals per a guanyar, no li queda[va] sinó buscar un altre camí. I el camí que queda[va era] la fugida» (Silvestre i Serrano, 2012).

El Pla d'estabilització de 1959 va comportar la industrialització i el desenvolupament turístic, però també la intensificació de l'agricultura, l'entrada de patents (vegetals i animals), el regadiu, la llei de salaris mínims, que va portar a la mecanització del camp (abans de pagar jornals dignes) (García-Delgado, 2009) i va portar a l'èxode rural, el desarrelament i uns efectes perniciosos que van anar-hi més enllà de la despoblació, com ens mostra l'obra mestra de Juan Antonio Nieves Conde, *Surcos* (1951). Aquest film, amb guió de Gonzalo Torrente Ballester, basat en la idea d'Eugenio Montes i Natividad Zaro, és considerat per la crítica de l'època com una pel·lícula de tall neorealista italià, com es fa palés en diverses escenes d'aquest cinema escapista que

imperava a Hollywood. La pel·lícula pot ser interpretada des de diverses perspectives (cinema de postguerra, drama neorealista, d'intencionalitat política o, fins i tot, com a cinema documental), però del que no hi ha dubte és que «*Surcos* és un tros viu de la història d'Espanya» (Castiello, 2010). *Surcos* narra la història d'una família de llauradors humils que abandona el poble durant la postguerra amb l'esperança de trobar a Madrid millors condicions de vida. És una història mil vegades repetida: fugir de la pobresa rural atrets per l'enlluernadora il·lusió de la industrialització capitalista. No obstant això, la vida a la ciutat és cruel i està plena de desenganys i penalitats (Martínez-Puche, *et al.*, 2021).

Els fluxos migratoris van començar a tindre una importància cabdal per a l'economia franquista a partir de 1957, moment en què el règim de Franco va haver d'alliberar els moviments de població, tant els que es desenvolupaven cap a l'interior del territori com els que estaven orientats cap a l'estranger. La pel·lícula de Pedro Lazaga *¡Vente a Alemania, Pepe!* (1971) n'és el millor exemple. En relació amb el moviment interior, aquest es produïa des de les regions més pobres, Andalusia, Extremadura i Castella-la Manxa, cap a Madrid i Barcelona principalment. Entre 1962 i 1973, es calcula que quasi quatre milions de persones van canviar de residència. Una de les regions que més va rebre'n va ser Catalunya, especialment la zona metropolitana de Barcelona i, després, les àrees turístiques davant del creixement de serveis i la construcció. La relació entre el mite turístic alimentat pel franquisme i la realitat social provocada per la immigració interior cap a les zones de la costa és un factor clau per a poder entendre el context i el relat de *La piel quemada* (1967) de Josep Maria Forn, que és

l'única obra d'aquesta dècada que va incidir de manera directa en les contradiccions generades pel turisme i les transformacions provocades pel flux immigratori a Espanya (Quintana, 2017, p. 135). Enfront d'això trobem les esperances del camp, ingenu i enlluernat en *El turismo es un gran invento* (1968), en què un règim dictatorial regala paradors nacionals.

Ni la democràcia ni les preteses reformes agràries van aconseguir reduir l'èxode rural. Fins i tot s'han generat processos de *desenvolupament pervers* en què les rendes agràries es destinen a la formació de la joventut a les ciutats, però que mai tornaran per la falta d'oportunitats (García-Delgado, 2009, p. 26) o per la visió asfixiant del món rural. És en aquest context en què noves migracions interculturals arriben a un país que va ser d'emigració, que passa a ser un país d'immigració. Les expectatives de les «repoblacions» individuals o familiars, en què immigrants, «neorurals» i població local coexisteixen en *Flores de otro mundo* (1999), d'Iciar Bollaín, amb guió de Julio Llamazares. Però el procés necessita un període d'adaptació vital que no sempre resulta fàcil, sobretot si hi ha un substrat cultural diferent. La migració de la ciutat al camp no ha de ser una finalitat en si mateixa, sinó un mitjà.

Sens dubte, el món rural és hereu, d'una banda, d'antecedents filmics adscrits al surrealisme i l'humor absurd (*Amanece que no es poco*, de José Luis Cuerda, 1989) i per l'altra, al drama intimista i poètic (*El Sur*, de Víctor Erice, 1983), que actualitzen joves cineastes com ara Oliver Laxe (*O que arde*, 2019), Carla Simón (*Verano 1993*, 2017) i Marta Lallana (*Ojos Negros*, 2018), aquestes últimes mitjançant la mirada femenina de neorurals amb tints autobiogràfics que s'aproximen a l'entorn rural des

dels records de la infantesa i la percepció d'un context geogràfic i cultural estrany i exòtic, d'una Espanya buidada que es mostra davant de nosaltres com quelcom exòtic i genuí:

Como la España vacía no se va a llenar y las tendencias demográficas, si no alteran radicalmente en los próximos años, auguran más desierto y más vacío, con la desaparición de miles de pueblos, esa mitología se va a transformar y robustecer. Pero también van a persistir el estigma o las huellas del Gran Trauma. Son demasiados siglos de mirar al campo con una misma crueldad. Es una inercia muy fuerte, propulsada por una tradición probablemente milenaria. Los paseos de Labordeta fueron una excepción. Es muy difícil viajar a la España vacía sin la aprensión del explorador de lo exótico o sin la ilusión del misionero que va a salvar a los indios (Del Molino, 2016, p. 81).

És clar que la despoblació fa que es perden oficis tradicionals com ara el pasturatge i altres pràctiques com, per exemple, la transhumància, tan vinculada als espais rurals. A més del manteniment de molts paisatges antròpics, com ara l'arquitectura de pedra seca, en les zones del mediterrani. Sens dubte, els espais rurals són llocs productius (economia) però, com va manifestar la Unió Europea fa algunes dècades a través de l'observatori LEADER, també tenen altres funcions com ara l'ecològica (biodiversitat), la residencial (acull hàbitats diferenciats de població), la cohesió territorial, cultural i educativa i, finalment, la recreativa. Per això cal considerar els espais rurals com a espais d'oportunitat. Per aquesta raó, és important disposar d'una estratègia participada, per a afavorir polítiques de baix a dalt i no de dalt a baix. Per descomptat, la pandèmia ha afavorit una

migració pendular i temporal als nuclis rurals des dels nuclis urbans, atesa la baixa incidència de la covid-19 als primers: els espais rurals han passat a percebre's com a llocs segurs i saludables. Persones que tenien segones residències o bé que tenien alguna connexió emocional o familiar amb els entorns rurals han tornat al lloc dels seus ancestres. Algunes s'hi han quedat si el seu treball els ho ha permès. Algunes altres han tornat al seu lloc originari de residència i treball, que era la ciutat. Cal generar condicions d'habitabilitat i de serveis. També cal percebre els espais rurals com a àrees d'oportunitat i no com a llocs marginals; això manté la seua cultura i patrimoni, contribueix a la lluita contra el canvi climàtic i facilita productes agroalimentaris de proximitat (economia circular). Llocs on la qualitat de vida és un fet, a més de ser garants de la biodiversitat.

2. Estratègies socials per a la recuperació sociodemogràfica

A veces siento que los habitantes del medio rural y los de las ciudades hablamos en un lenguaje diferente. Que no nos entendemos. Nos oímos, reconocemos el rostro y los gestos, pero no nos escuchamos. Las palabras quedan suspensas en el aire, pero no llegan a germinar en ningún sustrato. Ambos formamos parte de un diálogo, pero no existe entendimiento. Como si el idioma agigantara la distancia entre el campo y la ciudad. Como si el encuentro cara a cara sucediera de cada lado solo frente a un espejo opaco que nunca devuelve la imagen.

María Sánchez, *Tierras de mujeres. Una mirada íntima y familiar al mundo rural*, Seix Barral, 2019, p. 49.

El despoblament s'entén com un fenomen demogràfic i territorial que suposa la disminució del nombre d'habitants d'un territori o nucli en relació amb un període anterior. La caiguda en termes absoluts del nombre d'habitants pot ser resultat d'un creixement vegetatiu negatiu, d'un saldo migratori negatiu o de tots dos simultàniament. La reducció massiva i permanent de població acaba portant a la desertització, però abans d'arribar a aquesta situació s'ultrapassen altres llindars crítics: el punt en què l'envelliment mateix condemna a la desertització o a una densitat de població per davall de la qual és quasi impossible mantenir l'activitat econòmica, la qual cosa s'aguditza, a més a més, per percentatges notables d'envelliment i un augment de la masculinització i de les taxes de dependència, que són més visibles al món rural. Sens dubte, la població compon en si mateixa un sistema complex en què intervenen variables com ara la grandària demogràfica i les característiques d'edat, de gènere, socioculturals i laborals dels grups humans, així com els seus comportaments en termes de naixements, migracions i distribució territorial. La despoblació admet un doble vessant d'anàlisi: un més dinàmic, com ara la disminució de la població en un territori, i un altre de més estàtic com és l'ocupació laxa de l'espai (Burillo, P., Rubio, P. i Burillo F., 2019). Sens dubte, ambdós vessants convergeixen en la línia estratègica social que ací ens ocupa, derivada de la combinació d'índexs i variables demogràfiques causats per elevats percentatges d'envelliment, saldos migratoris negatius, així com dels seus creixements vegetatius, dèficit de població jove, absència de famílies amb xiquets, un alt grau de masculinització i falta de perspectiva de gènere, entre altres aspectes. Això ha donat lloc a una situació que

s'ha agreujat amb el pas del temps i en què s'ha produït una notable esclatxa entre el món rural i el món urbà, sobretot a partir del conegut *miracle espanyol* que va ocórrer el 21 de juliol de 1959 en aprovar-se el Pla d'estabilització (Izquierdo-Vallina, 2016). Aquest fet va intensificar una *sagnia* demogràfica del camp cap als nuclis urbans a la recerca de prosperitat social i econòmica, la qual cosa, unida a una estigmatització del món i de la vida rurals (endarrerits, incultes o toscos), va incidir en uns desequilibris territorials notables. Tot això amb el risc de posar en perill la supervivència d'aquests espais. «La terra necessita gent» i, sense persones, el món rural difícilment podrà tirar avant, ja que tot està interconnectat: població, manteniment d'activitats productives, recursos, paisatge, cultura, tradició, memòria col·lectiva, identitats.

Els territoris rurals, la seua població i les seues necessitats específiques no solien formar part dels processos de definició de les polítiques d'ordenació territorial. Les àrees rurals es caracteritzen per l'envelliment de la població, el despoblament que ha donat lloc a un insuficient desenvolupament econòmic i a una reducció del seu protagonisme en l'agenda pública durant dècades. No hi ha una definició acceptada per tots de què és el *medi rural*. Les polítiques públiques consideren, en general, tres dimensions: la demografia, en combinar densitats de població amb llindars mínims de població; la informació sobre cobertures i usos del sòl, i l'accessibilitat a infraestructures i serveis públics.¹⁹ Això tenint

---

19. Consejo Económico y Social de España (CES) (2018): *El medio rural y su vertebración social y territorial*, cap. V, «Políticas públicas relacionadas con el desarrollo rural», p. 118.

en compte que la despoblació ha sigut causada per una combinació complexa de factors tecnològics, empresarials, territorials i socials, molt més que per una sèrie d'accions, normatives o omissions de polítiques públiques. L'àrea de recuperació demogràfica s'ha d'abordar des de dues dinàmiques: una interna i una altra externa (García-Moreno, 2019).

Amb relació a les internes, després del *baby boom* el nostre país ha presentat taxes de creixement vegetatiu recessives que han augmentat en les últimes dècades. La grandària no importa si la població pot satisfer les seues necessitats més peremptòries. Però això no sempre és així als territoris rurals on, a més de viure poca gent, viu poca gent jove i molta gent major, amb edats que incrementen les taxes de dependència (per damunt dels setanta-cinc anys). Les taxes de natalitat són molt baixes i les taxes de fecunditat també (1,3 fills per dona), per davall de la mitjana de la Unió Europea (1,6 fills per dona) i molt per davall del necessari per a afavorir el relleu generacional (2,1 fills per dona). El 2018, i després de vint anys en què no s'havia fet cap enquesta de fecunditat a Espanya, també van participar en l'enquesta els homes. Davant de la pregunta «¿quants fills voleu tindre?», la resposta majoritària va ser de dos a tres, amb un percentatge en les dones d'un 75% i en els homes d'un 65%. Però, quan es continuava aprofundint en les causes per les quals només en tenien un o cap, l'enquesta assenyalava un fet molt evident, i és que no havien tingut més fills per raó de la precarietat en l'ocupació, per la qual cosa les seues condicions econòmiques i laborals no els havien permés tindre'n més. Si això s'extrapola al món rural, el problema s'agreuja, ja que la joventut tendeix a marxar a la recerca de millors i majors oportunitats.

tunitats, fet que agreuja i hipoteca les taxes natalícies, i afavoreix un notable envelliment. Agreujat per uns elevats índexs de masculinització (n'ixen més dones que homes) i, de vegades, per un desplaçament de gent gran del camp a la ciutat (casa familiar o a residències), en considerar els seus fills que no tenen les condicions adequades per a valer-se per si mateixos davant de la falta de serveis, cobertura assistencial i longevitat dels actius demogràfics. S'ha guanyat en esperança de vida, però l'edat a què s'accedeix a la dependència és més baixa que en altres països europeus (vivim més, però no sempre en les condicions òptimes esperades).

En relació amb les externes, podem parlar de l'aplicació de mesures i accions tècniques fonamentades en el desenvolupament de polítiques per a afrontar la despoblació que, seguint el comissionat del Repte Demogràfic,²⁰ haurien d'incloure-hi els següents aspectes:

- Enfocament multiescalar.
- Transversalitat de totes les polítiques.
- Creença en i exercici de la multigovernança.
- Plantejament d'accions a curt, mitjà i llarg termini.

A més a més, caldria comptar amb actius demogràfics que pogueren venir tant d'àrees urbanes i d'altres parts de l'Estat espanyol, com ara la població immigrant, que podria instal·lar-se a les poblacions rurals. Però la població estrangera el que fa és copiar les dinàmiques de la

---

20. Conferència impartida per Ignacio Molina de la Torre, comissionat del Repte Demogràfic del Ministeri de Política Territorial i Funció Pública del Govern d'Espanya. Cursos d'estiu de la Seu Universitària de Villena (Alacant), l'11 de juliol del 2019, amb el títol «Afrontar el repte demogràfic i la despoblació a Espanya. Una visió multiescalar, una governança multinivell», presentació de la Càtedra Interuniversitària AVANT-GVA.

població nacional. Busquen espais que puguem oferir-los millors oportunitats. I és a les ciutats on es concentra més població immigrant i on tenen majors possibilitats de trobar ocupació i més xarxes de contactes pels llaços familiars i d'amics. Ací s'aguditzava un altre problema, que és la població flotant, que s'intensifica molt més a les ciutats pel fet de concentrar un major nombre d'efectius humans.

2.1. Cohesió social, treball en xarxa i activitats creatives i «intel·ligents»

A més dels problemes econòmics, de falta de serveis públics de qualitat i d'infraestructures, de dificultats per a l'accés a l'habitatge, etc., que s'han assenyalat, el medi rural —i més encara els petits municipis— se situa en una situació d'inferioritat respecte a les àrees urbanes en la identificació de la població amb el territori en què viu. Hi ha tres percepcions generalment esteses que perjudiquen la imatge del medi rural. La primera és que hi ha una notable diferència quant a la qualitat de vida al medi rural respecte de la de les ciutats. Sobretot si els indicadors o estàndards utilitzats fan referència, d'una banda, a la dotació de serveis i infraestructures per habitant i, per l'altra, a la facilitat o dificultat en l'accés a serveis específics.

La segona percepció és la falta d'oportunitats per a desenvolupar una carrera professional al medi rural, sobretot en el cas de la població femenina. Més enllà dels problemes derivats de l'excessiva concentració de població i activitats en un nombre de nuclis urbans cada vegada més reduïts, s'estén la idea que només a les grans ciutats hi ha la possibilitat d'accedir a una carrera professional i s'obvi-

en, d'una part, les dificultats i els costos derivats d'aquesta concentració i, de l'altra, les potencialitats del medi rural.

La tercera idea estesa és la d'una suposada insostenibilitat dels petits municipis, la sensació que el medi rural es manté subsidiat, sostingut artificialment des de les àrees urbanes, una idea que no se sustenta en cap mena d'avaluació real i objectiva d'aquesta situació. L'externalització dels costos ambientals de les ciutats i les aglomeracions i el valor real de la custòdia del territori més extens del país no es tenen en compte en aquesta idea.²¹

L'impuls a les activitats creatives com a eina de desenvolupament intel·ligent en l'àmbit rural suposa fer front a diverses imprecisions. Naldi *et al.* (2015) han assenyalat que encara no és clar el seu encaix en unes àrees tan complexes i heterogènies i reclamen estudis sobre possibles factors determinants del creixement intel·ligent en aquestes àrees amb la finalitat d'establir el potencial que els confereixen. La complexa situació de moltes àrees rurals i la difícil convergència amb el nivell de rendes i de benestar de les àrees urbanes justifiquen la recerca de noves fórmules per a impulsar el desenvolupament territorial. En el cas concret de les àrees rurals espanyoles, i de les de l'interior en particular, el seu declivi demogràfic, social i econòmic requereix identificar quines possibles dinàmiques innovadores hi tenen lloc i fins a quin punt poden contribuir a pal·liar una decadència estructural (Bayer i Baumgartner, 2014; Escalona *et al.*, 2016 i 2015). En aquesta línia s'emmarca la possible inclusió de les àrees rurals entre les potencials benefi-

---

21. Federación Española de Municipios y Provincias (FEMP), (2017). Comisión Despoblación, Listado de medidas para luchar contra la despoblación en España, p. 25.

ciàries de les estratègies d'especialització intel·ligent. És oportú recordar que aquesta estratègia consisteix a identificar i aprofitar els avantatges competitius del territori en termes de coneixement i innovació (Barca *et al.*, 2012), assumint que el potencial de les àrees rurals per al desenvolupament intel·ligent podria estar associat a l'existència de concentracions empresarials o *clusters* d'activitats creatives. Dos motius expliquen aquest supòsit: les economies d'aglomeració que es generen en els *clusters* i que, per tant, farien extensives a les àrees rurals —encara que a una escala diferent— els avantatges de grandària propis de les urbanes; i el caràcter especialment innovador de les activitats creatives i, en concret, de les incloses en la categoria de creacions funcionals (Escalona Orcao, A. *et al.* 2014).

En efecte, les anàlisis recents sobre les activitats creatives i les classes o grups socials que les promouen han fet palesa la combinació de talent, creativitat individual i tecnologia, i han fet que una localitat que s'especialitze en aquestes siga un lloc més agradable per a residir, produir i consumir (Florida, 2002 i 2008). Es tracta d'un conjunt heterogeni d'activitats (quadre 1), bé que totes generen productes —tangibles o intangibles, intel·lectuals i artístics— amb contingut creatiu, valor econòmic i objectius de mercat (quadre 1).

Algunes investigacions (Escalona Orcao, A. *et al.* 2014) avalen la hipòtesi que en una proporció estimable dels municipis on s'organitzen activitats creatives aquestes es podrien configurar entre els mateixos vincles mercantils, fluxos de coneixement i xarxes socials similars als *clusters*, atesa la seua complementaritat, sense que les aglomeracions empresarials ni les economies urbanes hagen sigut rellevants més que en alguns casos.

Quadre 1. Caracterització i identificació de les activitats creatives en el món rural.

Categoria o àmbit temàtic	Sector	Activitat (CNAE-09)/ Ocupació (CON-2011)
Patrimoni	Artesania	321. Fabricació d'articles de joieria, bijuteria i similars.
		761. Mecànics de precisió en metalls, ceramistes, vidriers i artesans.
	La gestió d'espais culturals	910. Activitats de biblioteques, arxius, museus i altres activitats culturals.
Arts	Arts escèniques (música, teatre, circ, dansa, òpera, titelles)	900. Activitats de creació artístiques i espectacles.
		742. Activitats de fotografia.
Comunicació	Publicacions i mitjans impresos	581. Edició de llibres i altres activitats editorials.
	Audiovisuals, producció de ràdio i televisió	182. Reproducció de suports gravats.
		591. Activitats cinematogràfiques, de vídeo i de programes de televisió.
		592. Activitats d'enregistrament de so i edició musical.
		601. Activitats de radiodifusió.
602. Activitats de programació i edició de televisió.		

Creacions funcionals	Disseny	741. Activitats de disseny especialitzat.
	Arquitectura	711. Serveis tècnics d'arquitectura i enginyeria i altres activitats relacionades amb l'assessorament tècnic.
	Publicitat	731. Publicitat.
		732. Estudis de mercat i realització d'enquestes d'opinió pública.
		702. Activitats de consultoria de gestió empresarial.
	Informàtica, jocs i publicacions electròniques	582. Edició de programes informàtics.
620. Programació, consultoria i altres activitats relacionades amb la informàtica.		

Font: Escalona Orcao, A., *et al.*, 2014.

«La cultura com a eina», una sentència que forma ja part d'un determinat discurs col·lectiu. És cert que escoltar els pretextos, els beneficis, els motius i justificacions necessàries de la inversió en cultura tantes vegades ens fa pensar si paga la pena continuar defensant una idea que costa tant d'arrelar. Vivim en una societat en què tot ha de mesurar-se en termes econòmics i de contraprestació. Si n'invertisc un, n'he de rebre, almenys, un i mig, i així amb tot. També amb la cultura. No tota la cultura, fet o agent cultural són bons *per se*, però no podem tampoc pensar que és necessari justificar-los constantment, atès que correm el risc de buidar el fet cultural d'un sentit propi. Reprement les paraules de Bernard Kayser:

Cualquiera que sea la forma que adopte la cultura, esta constituye el mejor y más eficaz de los vectores del desa-

rrollo, ya que contribuye a la valorización del potencial colectivo y favorece el crecimiento de la personalidad de los individuos.²²

Cal fer esment al concepte de *smart village* i al projecte *smart rural*. En aquest últim ha participat el Departament de Geografia Humana de la Universitat d'Alacant. *Smart villages* és un nou concepte formulat per la Unió Europea. El concepte emergent i nou es refereix a comunitats i àrees rurals que es construeixen des de les fortaleses i recursos, així com des de les noves oportunitats per a desenvolupar-se. En les *smart villages*, tradicionals i noves, xarxes i serveis es milloren a través de mitjans digitals, tecnologies de la comunicació, innovacions i un millor ús del coneixement en benefici de qui hi viu i de les empreses. Les tecnologies digitals i les innovacions poden facilitar la qualitat de vida, alts estàndards de nivell de vida, serveis públics per a la ciutadania, millora en els usos dels recursos, sota impacte en el medi ambient, i noves oportunitats per a les cadenes de valor en termes de productes i millores en els processos. El concepte de *smart villages* no proposa una única solució. És la sensibilitat territorial basada en les necessitats i potencialitats dels respectius territoris i de les estratègies portades a terme amb el suport d'estratègies territorials noves o existents. La tecnologia és important, però també la inversió en infraestructures, desenvolupament d'empreses, capital humà, i la construcció de les capacitats de la comunitat. Bon govern i participació comunitària també són la clau (Martínez-Puche, A., *et al.* 2020). Una *smart village* ha de parar atenció al nivell d'alfabetització, l'accés a la salut i altres

---

22. Pensar y hacer en el medio rural. Prácticas culturales en contexto. Ministerio de Cultura y Deportes (2020).

serveis bàsics, solucions innovadores, i preocupar-se pel medi ambient, l'aplicació de l'economia circular per a les deixalles agrícoles, promoció dels recursos locals, suports en les TIC, gastronomia, cultura, etc. El concepte de *turisme intel·ligent* implica la integració tecnològica en totes les organitzacions i entitats que conformen una destinació turística, amb l'objectiu d'explotar les sinergies entre les tecnologies i els usuaris per a enriquir les experiències turístiques (Buhalis i Amaranggana, 2013).

Aquesta perspectiva té com a premissa garantir la màxima connectivitat en les destinacions a través de les noves aplicacions tecnològiques (Ballina *et al.*, 2019) i resulta crucial per a la competitivitat de les empreses del sector turístic (Polo i Fredes, 2010). La literatura acadèmica coincideix en el fet que el turisme intel·ligent ha d'abordar inevitablement les necessitats dels viatgers abans, durant i després del seu viatge, i l'experiència del turista és el nucli central en el desenvolupament de les destinacions turístiques intel·ligents (Buhalis i Amaranggana, 2013; Ballina, 2019), que només d'aquesta manera podran ser competitives (Luque *et al.*, 2015; Ballina *et al.*, 2019). La conceptualització d'una destinació com a *intel·ligent* ha experimentat una accelerada transformació en els últims anys i ha madurat des d'un enfocament limitat a la promoció turística a través de pàgines web i la gestió en línia de les reserves (San Martín i Herrero, 2012), a un altre enfocament molt més complex i divers, que al·ludeix a la gestió integral de les destinacions turístiques i incorpora múltiples i diferents categories.

El projecte ERASMUS Smart Rural²³ es va iniciar

---

23. 2019-1-TRO1-KA203-073781. «Towards an intelligent development of rural tourism in Europe» (KA203-Erasmus+).

l'octubre del 2019 i ha finalitzat el desembre del 2021. El conformaven set socis liderats per la Universitat Eskisher Osmangazi, Facultat de Turisme (Turquia). La resta de socis han sigut els següents:

- 1) Facultat de Desenvolupament Bioeconòmic de la VMU (Lituània).
- 2) Universitat de Varmia i Masúria a Olsztyn (Polònia).
- 3) Universitat de Ljubljana (Eslovènia).
- 4) Departament de Geografia Humana de la Universitat d'Alacant (Espanya).
- 5) Universitat Telemàtica Pegaso (Itàlia).
- 6) Universitat d'Economia (República Txeca).

A través d'una anàlisi en profunditat dels programes existents de capacitació en turisme rural intel·ligent a la UE i més enllà, el nostre projecte identifica les bretxes existents i les millors pràctiques als països de la UE i vol implantar un nou programa de desenvolupament turístic rural intel·ligent per a estudiants, graduats, emprenedors, autoritats locals i comunitats de turisme rural. En conclusió, podem afirmar que en el projecte han participat diversos perfils de les universitats participants, temàtiques, mòduls, que tenen un biaix més tecnològic i empresarial que socioterritorial. Així mateix, s'ha intentat superar la perspectiva urbanocèntrica d'algunes de les propostes, i es concep el medi rural des d'un enfocament holístic que no només necessita inversions i subvencions finalistes, amb un marcat caràcter assistencialista. A més, s'ha volgut canviar la percepció que el territori només es limita a acollir activitats i infraestructures de base tecnològica (*smart*). Això potser requereix plans i accions estratègiques competitives, pedagògiques i territorials, liderades per les administracions (gover-

nança), però acompanyats per la resta de parts actores de les àrees rurals. Per tant, la proposta des de la Universitat d'Alacant (geografia) ha contemplat la innovació també des d'una perspectiva social i territorial, amb un enfocament integrat en què és necessària la concertació entre entitats públiques i privades (cooperatives, agroturisme, planificació estratègica participada, identificació d'actors, etc.). Al final, s'han aportat estudis de cas proposats, com ara la Ruta del Vi (Club de Producte Turístic), l'INVATTUR (Institut Valencià de Tecnologies Turístiques) de la Generalitat Valenciana, SEGITTUR (Societat Estatal Espanyola dedicada a la Gestió de la Innovació i les Tecnologies Turístiques) i la cooperativa agroecològica alacantina La Camperola.

2.2. Capital social. Lideratges, parts actores i institucions

Pierre Bourdieu (1980) insisteix més en el paper de les xarxes socials i considera el capital social com un conjunt de recursos que estan vinculats a la possessió d'una xarxa de relacions, que pot ser més o menys formalitzada en xarxes de reconeixement mutu. És a dir, pertànyer a un grup proporciona a cadascun dels membres el suport de la col·lectivitat. Des d'aquest punt de vista, el capital social d'un actor o d'un grup depèn de la grandària de la xarxa de relacions d'aquell actor, d'aquell grup, de la capacitat que té per a mobilitzar xarxes de relacions i del volum de capital econòmic, de capital cultural o capital simbòlic a què es pot accedir a través de la xarxa de relacions. El capital social bàsicament és la combinació d'actors diferents i de les seues relacions, que són dinàmiques i enforteixen i afavoreixen la posició d'alguns dels actors en la xarxa. Es realimenten, però també pot

ocórrer que desapareguen algunes d'aquestes relacions i que alguns actors queden en posicions marginals. Podem tindre un altre territori, més o menys pròxim, amb la seua xarxa pròpia de relacions i, si establim relacions entre un territori i un altre, el que estem fent també és generar capital social. És un altre tipus de capital social. Fins ara hem parlat del concepte *bonded*, que és cohesió interna, proximitat física/geogràfica, valors compartits, relacions no econòmiques (amistat, familiar, etc.), mobilitat interna, recursos humans, formació, fons comú, etc. Però també quan construïm ponts parlem de capital social *bridging*, que és el que s'estableix entre dos territoris diferents o dos col·lectius. Aquest fet també pot donar lloc a la millora de la posició d'alguns d'aquests actors o a l'empitjorament d'uns altres. Si ens centrem una mica més ja al terreny pràctic, podem emprar una tipologia concreta. Podem tindre actors econòmics, actors socials i actors publicoinstitucionals. Dins dels territoris s'estableixen relacions més o menys intenses entre els diferents col·lectius (Esparcia, 2021).

La majoria de comunitats locals compten amb una suma de dotacions de capital físic i institucional més que acceptables (a través d'ajuntaments, mancomunitats, comarca, GAL, etc.), que al seu torn, donen suport al capital social, cooperació i confiança de la comunitat local, i al capital relacional constituït per associacions, plataformes, penyes, xarxes informals i formals, etc. El problema és que no sempre s'aprofiten tots aquests recursos i agents, la qual cosa és bastant independent del nombre d'habitants. És cert que, com menys habitants hi haja, rendibilitzar els capitals pot resultar més complicat. Però no podem obviar que vivim en un món interconnectat, on és molt fàcil teixir xarxes amb altres

comunitats externes i llunyanes i cooperar per a fer valdre i aprofitar tots aquests recursos assenyalats adés. A més, tindre menys població també pot ser un avantatge diferencial, favorable al petit. La possibilitat de generar noves activitats i de participar-hi és més fàcil en llocs amb escassa població, i qui les promouen tenen un major protagonisme gràcies al qual es viu més conscientment. S'exerceixen així papers principals que fan possible l'*orgull cívic*, és a dir, l'autoestima per pertànyer a un lloc, el reconeixement i la participació activa en accions que milloren al conjunt i generen compromís. Per això, la connexió entre habitants, benestar, desenvolupament i dinamisme està lluny de ser una relació lineal de caràcter invers. A més del nombre, han de mesurar-se aspectes relatius a les iniciatives culturals, socials, espais de convivència, relacions cooperatives entre diferents agents, conflictivitat, gestió de la diversitat, etc. És més, als petits nuclis en procés de despoblació ni la renda ni la situació de desocupació solen ser els problemes principals. En són uns altres: la soledat, l'aïllament, la reputació, etc. Embarcar-se en objectius de recuperació de les ràtios poblacionals més altes obtingudes dècades enrere en contextos i dinàmiques irrepitibles no sols és un error de càlcul ni una idealització del passat, sinó que pot tindre conseqüències bastant negatives: frustració, assignació ineficient de recursos, d'infraestructures i equipaments, sense millorar per a això la qualitat de vida de la població local. Apostar únicament per població forana per a revertir els processos de despoblació, sense cap vincle previ amb el medi rural, la seua forma d'organització social, laboral i temporal, és una aposta arriscada. L'arrelament dels nous residents a localitats

petites és molt «líquid», una meta quasi sempre temporal cap a la destinació urbana.

2.3. Inserció socioprofessional de dones, joves i immigrants

Sens dubte, el neoruralisme és, en origen, una reacció enfront d'un model de societat, d'economia, de formes de vida. I aquesta reacció també implica una concepció diferenciada de l'espai, per la qual cosa es produeix una transició d'un espai a un lloc (Nogué, 1988). El lloc ofereix a cadascú un espai que incorpora la seua identitat, cultura, en què pot trobar altres persones amb les quals comparteix referències socials.

El setembre de 1984, la Direcció General de Joventut i Promoció Sociocultural del Ministeri de Cultura va organitzar a Madrid la Trobada sobre Pobles Deshabitats, que va despertar l'interés d'un gran nombre de grups neorurals. Per primera vegada es reunien exurbans, pobladors antics, veïnat que rehabilitava pobles, etc. És significatiu que estiguera organitzat pel Ministeri de Cultura i no pel d'Agricultura o pel d'Obres Públiques i Urbanisme, o pels tres alhora. Les ponències dels temes objecte de debat van ser a càrrec de diversos professionals entre els quals destaquen els geògrafs: Eduardo Martínez de Pisón, Nicolás Ortega i Miguel Ángel Troitiño (anàlisi del procés de despoblament, problemàtica actual i línies d'actuació). A més, es van tractar temàtiques com ara cultura i maneres de vida (Mario Gaviria), patrimoni arquitectònic (Peridis), o economia, recursos naturals i pobles deshabitats (Santiago Marraco). Algunes d'aquestes iniciatives van aprofitar masos d'algun membre del col·lectiu, van llogar cases en pobles o van ocupar llogarets expropiats en el seu moment per a la construc-

ció de pantans i la reforestació. Va nàixer un moviment, encara que marginal, denominat Moviment Alternatiu Rural (MAR), hui desaparegut, que va establir les seues bases en la Trobada sobre Pobles Deshabitats celebrada el 1984 a Madrid (Hortelano, 2008).

Convençuts que la població no sols és l'objecte últim del desenvolupament rural sinó també el principal recurs que el fa possible, hi ha hagut projectes tècnics vinculats a la captació de persones (migrants o neorurals) per a fixar-los al territori rural valencià. Tal com en altres projectes, com ara «Abraça la Terra» (1993), «Saba rural» (2006) va ser un projecte que va nàixer a la Comunitat Valenciana i que buscava l'arribada de nous pobladors amb un projecte de vida propi que, al mateix temps, activara múltiples transformacions al món rural valencià. A més a més, trobem altres iniciatives dutes a terme per la fundació Abraça la Terra, com ara els projectes «Alma Natura», «Aire», «Tornar al poble» o la Fira Nacional per a la Repoblació (PRESURA), que són programes que intenten validar la instal·lació de nous pobladors, un element que no és gens fàcil pels aprenentatges establits. L'habitatge, l'emprenedoria, l'ocupació i els serveis públics i privats, al costat d'altres prestacions, són alguns dels eixos centrals entorn dels quals giren bona part d'aquestes iniciatives. Sens dubte, és interessant establir consideracions i anàlisis per a veure l'efectivitat d'aquests programes:

el debat de fons es troba en si aquesta migració pot arribar a suposar una revitalització i la generació de nou dinamisme econòmic en les àrees rurals o, per contra, el seu impacte positiu sobre el mercat de treball és escàs, circumscrit a unes certes activitats molt concretes i, en

tot cas, l'espai rural es configura cada vegada més com un espai simplement residencial, en definitiva, un espai de consum però no de producció. (Sánchez, 2008)

Una part molt important de la població que arriba als nostres pobles és població d'origen immigrant i, en la seua majoria, per raons laborals. Aquesta immigració té un perfil bastant diferent que el d'altres processos d'immigració que s'havien ja produït amb anterioritat, en concret l'anomenada *immigració de retir*, que té a veure amb l'assentament de persones del nord i del centre d'Europa que venen a instal·lar-s'hi una vegada acabada la seua vida activa en zones amb un especial atractiu turístic. Aquesta immigració de retir és molt comuna a les zones del Mediterrani espanyol i a les illes Balears. La immigració de retorn té a veure, per contra, amb l'arribada de familiars i descendents de migrants espanyols a altres països que, de nou, una vegada acabada la seua vida activa, tornen als seus llocs d'origen. La immigració de caràcter laboral presenta uns perfils molt diferents. Ens trobem amb persones joves en edat activa, persones que viatgen soles generalment en lloc de famílies, i sobretot fonamentalment homes. Procedeixen de països pobres, en bona part del nord d'Àfrica, de l'Amèrica Llatina i dels països de l'est d'Europa. Venen a ocupar els llocs de treball més durs i pitjor pagats en l'agricultura, la ramaderia, la construcció o els serveis. És important assenyalar que aquesta nova immigració laboral en un primer moment es concentra a les zones del sud i de l'est peninsular i està associada a les àrees d'agricultura intensiva.

La masculinització rural és un desequilibri demogràfic que consisteix en un major dèficit del nombre de dones respecte al nombre d'homes sobretot de joventut i adults d'edats intermèdies. Aquest desequilibri o dèficit

respecte del que seria la proporció biològica normal és molt més greu als municipis més petits, als municipis de menys de 2.000 habitants. La masculinització rural és provocada per l'emigració més elevada de les dones. Sabem que suposa una seriosa amenaça a la sostenibilitat econòmica i social de les comunitats rurals i és, a més, un símptoma de la desigualtat de gènere. Una desigualtat que es produeix en àrees rurals i en àrees urbanes, però que s'accentua d'alguna manera en les àrees rurals, perquè les dones abandonen més les àrees rurals que els homes. S'han donat fonamentalment quatre grans explicacions a aquesta major emigració femenina (Sampedro, R., 2021):

- La primera és la pèrdua de prestigi econòmic i social de les activitats agràries. Aquesta pèrdua de prestigi de les activitats agràries és paral·lela als processos d'industrialització i urbanització de les nostres societats i és conseqüència del fet que els homes es dediquen a aquestes activitats. Podem dir que deixen de ser vistos com a bons partits al mercat matrimonial, vet ací el fadrinatge dels homes rurals.

- Una segona explicació té a veure amb la invisibilitat del treball femení en les explotacions familiars agràries. No sols en les explotacions familiars agràries sinó en tots els tipus de negoci que són de caràcter familiar. En aquests negocis familiars, el treball de les dones ha sigut tradicionalment invisible. És a dir, no els ha reportat cap remuneració econòmica personal, amb la qual cosa no reporta, òbviament, independència econòmica ni tampoc prestigi social o possibilitats d'una major promoció o millora en l'àmbit professional.

- Una tercera explicació té a veure amb l'existència en les àrees rurals de mercats de treball masculinitzats.

Els processos de reestructuració rural de modernització de l'agricultura s'han saldat normalment amb una alta mecanització, de manera que les dones han sigut expulsades, per dir-ho així, d'aquests sectors, sense que al mateix temps es generen ofertes o nínxols de treball d'ocupació alternatius per a les dones i, en especial, oportunitats de treball amb una certa qualificació.

- La quarta explicació de l'emigració femenina superior és la inversió educativa més elevada de les dones. En general, les dones perllonguen molt més els seus estudis que els homes i sabem que un major nivell educatiu s'associa generalment a un augment de les expectatives laborals. Al seu torn, encara hi ha un desig d'estils de vida que normalment no poden ser satisfets de la mateixa manera en àrees rurals que en àrees urbanes. En els últims temps ha aparegut una nova línia d'investigació. Una nova explicació, per dir-ho així, sobre l'emigració femenina que té a veure amb la mobilitat.

3. La cultura com a eina estratègica per a la revitalització territorial

La cultura és part del model d'organització i resulta crucial per al desenvolupament dels grups socials que poblen el territori valencià. També ho és a les zones en risc de despoblació, on es manifesta més íntegrament una part del llegat cultural del poble valencià i s'ofereixen noves oportunitats en termes de sostenibilitat i desenvolupament per a aquests territoris. És simptomàtic que 799 dels 2.006 béns d'interès cultural valencians estan en municipis rurals amenaçats per l'avanç de la despoblació. En altres paraules, quatre de cada deu béns singulars i rellevants del patrimoni cultural valencià,

mereixedors del més alt grau de protecció, se situen en algun municipi rural que experimenta els problemes associats al buidatge demogràfic.

Més enllà dels elements monumentals, l'empremta de les cultures locals es manifesta a través d'un ampli conjunt patrimonial que també inclou les festes i les tradicions, l'artesanía, la gastronomia, l'arquitectura, la toponímia o el paisatge, sense oblidar la tradició oral. Perquè, tal com relatava John Berger (2018, p. 22), «el retrat que cada poble fa de si mateix no es construeix amb pedres sinó amb paraules, parlades i recordades: amb opinions, històries, relats de testimonis presencials, llegendes, comentaris i rumors».

És manifest que la cultura, en les seues dimensions material i immaterial, suposa un element per al reconeixement i afirmació de les identitats territorials i la cohesió de la població. Però aquests elements patrimonials també són importants a l'hora de ponderar i regular les oportunitats de desenvolupament (Camarero, 2019), d'ací la rellevància de gestionar-los adequadament.

3.1. La protecció del patrimoni cultural com a base per a la dinamització

Les administracions públiques, d'acord amb el precepte de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del patrimoni cultural valencià, tenen el deure de tutelar els elements patrimonials del territori. Aquest mandat remet igualment a les entitats locals, obligades a difondre els valors del patrimoni que tenen en el seu àmbit territorial, i adjudiquen per a aconseguir aquest objectiu noves funcions als elements culturals, com ara la investigació, el foment o la divulgació. En aquest escenari, agafen embranzida les

estratègies de recuperació i revitalització dels municipis rurals, que vinculen en alguns casos la dinamització cultural amb els objectius de retenció i atracció de la població. En aquest sentit, s'ha anat avançant en els últims anys a través de plans d'inversió per a la recuperació de conjunts històrics i monumentals en el medi rural valencià (Ponce, 2014). Així mateix, si bé encara amb un grau inferior de desenvolupament, s'han realitzat accions per a reconèixer i protegir els elements de caràcter immaterial (creences, rituals festius, manifestacions musicals, escenificacions, jocs i esports tradicionals, etc.), que doten de singularitat les zones rurals.

El règim de protecció del patrimoni específicament valencià s'articula a través de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, on s'estableixen sis tipus de béns per a protegir, amb un conjunt de drets i obligacions que recauen sobre les administracions públiques i els titulars d'aquests béns. Són part del nivell de protecció més elevat els elements immobles (monuments, conjunts o jardins històrics, espais etnològics, llocs històrics, zones arqueològiques, paleontològiques i parcs culturals), mobles, documentals i immaterials mereixedors de la categoria de bé d'interés cultural. Una part important d'aquests béns se situa en municipis rurals on es posa de manifest el destacat llegat patrimonial que ofereixen, ja siga a través de castells, esglésies, muralles o torres que testimonien la importància civil i religiosa d'aquests llocs, ja siga a través de masos, poblats, hortes, aqüeductes o molins que redescobreixen les empremtes dels camperols en el paisatge valencià.

La protecció patrimonial com a expressió de l'oferta cultural d'alguns pobles de l'interior valencià ha conformat alguns nuclis d'atracció turística cap a aquestes

zones rurals. En són un exemple els conjunts històrics d'Ares del Maestrat, Catí, Culla, Sant Mateu, Vilafamés i, de manera excepcional, Morella, tots situats a les comarques castellonenques. A Alacant, la vila del Castell de Guadalest és una destinació privilegiada dins dels itineraris d'esplai rural per a molts dels turistes que visiten la Costa Blanca.

Juntament amb els béns d'interés cultural, reben la protecció de la Llei 4/1998 els béns de rellevància local (elements materials amb una significació pròpia en l'escala local o comarcal) o els béns immaterials de rellevància local, que constitueixen autèntiques mostres del passat rural dels pobles i ciutats valencians. En són un exemple els reconeixements a la tècnica constructiva de la pedra seca, el Tribunal del Comuner del Rollet de Gràcia de l'Horta d'Aldaia o el Cant de la Carxofa d'Alaquàs.

Com a part important del patrimoni cultural, els museus i col·leccions museogràfiques culminen en multitud d'ocasions el desig de recuperar i preservar una part de la memòria de la població i el seu patrimoni històric als espais rurals (Agulló i Juan, 2016), ja que, amb la salvaguarda i exposició dels materials, les comunitats poden refermar la identitat pròpia i els seus trets diferenciadors. Més enllà de la seua projecció turística, els 282 museus i col·leccions reconegudes per la Generalitat Valenciana han de valorar-se pel seu ús social i afectiu, que remet a l'imaginari col·lectiu d'unes comunitats que en essència van ser majoritàriament rurals.

Malgrat tot, encara que la tutela de tots aquests elements patrimonials correspon a les administracions públiques, la seua titularitat pot recaure en entitats privades o en particulars que, de la mateixa manera,

haurien de contribuir al manteniment d'aquests béns. Aquesta realitat complexa pot dificultar la gestió dels recursos patrimonials, i generar una atenció escassa a les necessitats de conservació d'aquests elements. Aquesta problemàtica s'aguditzava amb els béns situats en zones despoblades, on el component humà que s'encarrega de salvaguardar el patrimoni o les fonts i canals d'inversió per al manteniment són molt més febles i posen en risc la seua supervivència i el seu aprofitament com a elements dinamitzadors de les economies locals (Consell Econòmic i Social d'Espanya, 2021). No resulta estranya, en aquest sentit, la inclusió en la llista roja del patrimoni, elaborada per Hispània Nostra, d'algunes construccions emblemàtiques del medi rural valencià, com ara la Colònia de Santa Eulàlia o el parc morisc de Cortes de Pallars, a més de les ermites, els castells, els palaus o els enclavaments fortificats situats en bona part de l'espai rural valencià.

3.2. Passos cap a la valorització i el reconeixement del patrimoni rural

A més de les figures de protecció de caràcter autonòmic, cal destacar el paper exercit pel reconeixement de caràcter internacional per part de la UNESCO, del Consell d'Europa i d'altres organismes de referència en l'escena global sobre els béns, espais o manifestacions culturals als espais rurals valencians, alguns dels quals es troben en zones amb risc de despoblació elevat. La Llotja de la Seda de València o el Palmerar d'Elx, reconeguts com a Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO el 1996 i 2000, respectivament, són dos exemples d'arquitectura i adaptació paisatgística a una antiga realitat rural que re-

met a models històrics d'organització econòmica i social amb una base agrària i comercial. També cal destacar el reconeixement dels nombrosos abrics i coves que alberguen l'art rupestre de l'arc mediterrani de la península Ibèrica (declarat el 1998), d'àmplia difusió per zones com ara la Marina Alta o l'Alt Maestrat, comarca en la qual destaca (pel seu model de gestió i promoció) l'espai declarat com a parc cultural de la Valltorta-Gasulla.

En aquest escenari, és necessari destacar igualment el reconeixement per part de la UNESCO del Centre de Cultura Tradicional-Museu Escolar de Puçol, al camp d'Elx, dins del Registre de bones pràctiques de salvaguarda del patrimoni cultural immaterial des de l'any 2009. Aquest centre és el resultat d'«un projecte educatiu escolar comunitari d'educació integral en valors i integració en el medi, que ha fet de la salvaguarda del patrimoni cultural i natural la seua eina primordial, però no exclusiva» (Martínez, 2016, p. 50-51).

La difusió dels itineraris culturals europeus del Consell d'Europa des de 1987 és un altre dels reconeixements que poden tindre com a efecte un increment de la sensibilització per part de les comunitats locals i una major atracció per part dels visitants. Alguns d'aquests itineraris es dissenyen sobre el caràcter agrari dels paisatges mediterranis que defineixen l'espai rural valencià. És el cas dels itineraris dels camins de la vinya o les rutes de l'olivera. Aquestes últimes aprofiten els nombrosos punts d'interés (oliveres centenàries i antigues almàsseres convertides en museus i centres d'interpretació) que se situen al voltant del denominat «Territori Sénia». De manera simultània, tot aquest espai, que va donar lloc segles enrere a un extens i productiu camp d'oliveres, va ser reconegut el 2018 com un sistema

important per al patrimoni agrícola mundial. Aquesta figura de gestió, avalada per la FAO, considera aquests territoris tan singulars com un sistema viu i en evolució al costat de les comunitats que encara viuen als espais agrícoles i els treballen (Ruiz, 2021). Per a aquest tipus de reconeixements ha resultat sens dubte fonamental la coordinació mancomunada dels municipis d'Aragó, Catalunya i la Comunitat Valenciana, que componen la Taula del Sénia, en un exemple de gestió integrada que transcendeix les sempre complexes fronteres administratives i polítiques.

3.3. Patrimoni i població local

La protecció del patrimoni en les zones en risc de despoblació o la dotació de noves funcions als elements que componen el patrimoni cultural haurien d'atorgar, en qualsevol cas, prioritat als usos i necessitats de la població local, i haurien de tractar d'evitar, en la mesura que siga possible, la instrumentalització turística dels recursos i els paisatges culturals valuosos. És una evidència que els béns culturals i paisatgístics tenen sentit, en primer lloc, dins d'un context local a partir del qual es genera una identificació de les poblacions amb el seu patrimoni, la qual cosa pot repercutir a la llarga en una major sensibilitat i compromís per a la conservació i gestió.

Per aquesta raó, les comunitats locals cada vegada reclamen més iniciatives que, més enllà de la urgència inevitable d'abordar la mercantilització cultural vinculada al turisme de masses, aspiren a assenyalar i mostrar el «valor de comunitat, reequilibri i desenvolupament sostenible que resulta de l'encàrrec a l'acció política d'o-

cupar-se de donar centralitat a la cultura [...], perquè els seus assumptes se situen al centre de totes les polítiques públiques i puguen aportar a la vida ciutadana la seua capacitat per a millorar-la» (Fernández, 2020, p.200). Perquè la centralitat cultural als pobles rurals valencians, independentment del reconeixement exterior que puguen tindre els elements històrics i monumentals, ha estat normalment vinculada a les festes populars, a les associacions, els col·lectius i les colles (religioses, festeres, excursionistes, etc.), a les cases del poble i els centres culturals, als jocs i esports tradicionals, a la música i el paper excepcional que exerceixen les bandes en els seus contextos locals. I també s'ha manifestat a través de la tradició oral, dels coneixements ecològics tradicionals o al voltant de la gastronomia. Sovint, tots aquests elements estan mancats d'atractiu turístic, però, són els encarregats de construir l'arrelament dins de la comunitat i sostenir la vida social i comunitària.

El reconeixement de la cultura en totes les seues facetes com a dimensió fonamental en les polítiques contra la despoblació apareix reflectida en dos dels eixos programàtics del Pla estratègic valencià antidespoblament. El programa 11.1, sobre la necessitat de recuperar i afavorir la imatge i la reputació dels territoris rurals, remarca les oportunitats de desenvolupar projectes a partir de les nombroses manifestacions i entitats culturals que segueixen en actiu en els municipis rurals. Però també assenjala la necessitat de generar infraestructures i una programació cultural atractiva dins d'aquests entorns normalment allunyats de l'oferta cultural de masses. No sorprén a ningú que cap de les aproximadament 65 sales de cinema que tenim al territori valencià se situe fora de les grans ciutats o nuclis intermedis. Per

part seua, el programa 11.2 aborda la importància de promoure accions de millora educativa i formativa des de diferents perspectives, i apel·la a la necessària inversió en matèria educativa per a implantar i desenvolupar programes formatius adaptats a les demandes de les zones rurals.

En definitiva, resulta crucial generar finançament i suport institucional per a projectes relacionats amb el manteniment i rehabilitació dels béns patrimonials, alhora que també el suport al sector de la cultura que es manifesta a través de múltiples dimensions dins de la vida social i comunitària de les zones rurals. La cultura és, en síntesi, un element transversal en la vida dels pobles, capaç d'arrelar i generar confiança entre els grups socials, a més d'un element clau en la creació del capital social.

4. Conclusions

La gente es sencilla y entrañable. La médica, doña Carmen vive aquí con tres hijos (son casi la mitad de los niños que van a la escuela, que está a la entrada de las eras). Hay enfermera tres días a la semana. La médica también pasa consulta en el pueblo de al lado. Un par de días a la semana, en cambio, abre la oficina del banco. Ismael, al que llaman el Tío Soltero aunque la verdad es que la mayoría de los hombres del pueblo están solteros, va el primer día de cada mes para comprobar que está el dinero de la pensión. Lo pide, lo cuenta, lo devuelve y se marcha. El miércoles hay mercadillo de fruta, el jueves mercadillo de ropa. El martes y el jueves hay pan del día; lo traen de Molinos; se puede comprar en la tienda de Lucía (He buscado si se sabía algo de mi pedido del Hola Coffee, pero no había buena cobertura).

Daniel Gascón, *Un hípster en la España Vacía*, 2020, Literatura Random House, p. 19.

Les estratègies polítiques enfront de la despoblació a la Comunitat Valenciana avancen cap a un enfocament cada vegada més ampli i participat pel conjunt dels actors socials, i superen les perspectives sectorials d'abast de vegades molt limitat i esbiaixat. Pot relacionar-se amb una concepció incompleta del problema de la despoblació, quasi sempre limitada a una dimensió econòmica. Això, de vegades, omet en el diagnòstic i en la praxi causes que resulten decisives, com ara la percepció i imaginari del món rural, elements com ara l'autoestima i l'orgull de pertinença al lloc, i estructures socioculturals que afavoreixen processos de cohesió i enfortiment comunitari.

Resulta necessari un canvi de perspectiva que incorpore les percepcions sobre la vida al món rural i els factors d'atracció de nous pobladors, els diferents segments sociodemogràfics afectats (dones i joves, emprenedors i emprenedores, persones jubilades) i el paper de la cultura, que es presenta com un element clau capaç d'articular la cohesió social, l'arrelament, l'autoestima i la realització d'activitats i projectes comunitaris en un context rural i diferenciat.

En síntesi, el text planteja un acostament a l'imaginari cultural del medi rural des de la interpretació dels recursos culturals en zones amb el risc de despoblació. A partir d'una mirada àmplia i transversal de la cultura es reflexiona sobre el paper que aquesta ocupa en les estratègies contra la despoblació, així com la seua capacitat de generar orgull de pertinença, xarxes de cooperació, estructures de participació i activitats econòmiques vinculades també a l'oci i el turisme (sostenible i intel·ligent), capaços de crear sinergies i potenciar factors de fixació i atracció de la població en les àrees rurals.

Com planteja Rodríguez-Pose (2018), el que es necessiten no són més polítiques públiques, sinó millors polítiques, i afegiríem que aquestes haurien de ser més efectives i eficaces. Per tot això, una acció proposada seria revisar el que s'ha fet fins avui en polítiques públiques relacionades amb el despoblament i la despoblació. A més de l'aparell normatiu vigent, per a veure de quina manera afecten els habitants i les seues activitats econòmiques al medi rural, des d'un enfocament integral i holístic. Es podrien extraure aprenentatges, mesures i accions, i valorar si han resultat efectives o no. També es tracta de revisar les inversions públiques que possibiliten fixació i atracció de població a les àrees rurals i que generen un ampli ventall d'actuacions. Aquestes s'encaminen a millorar transports públics, assegurar l'abastiment energètic, implantar el tractament de residus i donar suport a la dotació de serveis públics municipals o mancomunats. S'escapen inversions, infraestructures i representació política (pel nombre de regidors que representen un municipi), es tanquen comerços i la gent marxa. Es provoca una atonia social. També cal mesurar i establir escales apropiades per a entendre la dimensió del problema de forma mesurada.

Des de l'Agència AVANT s'estan duent a terme accions d'interés, també des del punt de vista social i cultural, que incideixen en els territoris valencians (Pla Reviu, Itinerant, etc.).²⁴ En aquest sentit, cal assenyalar el PLESVANT (Pla estratègic valencià antidespoblament), coordinat pel professor Jorge Hermosilla (Universitat de València), en què van participar les càtedres interuniversitàries AVANT-GVA i tots els agents socioeconò-

---

24. <https://avant.gva.es/va/estrategia-avant>

mics i polítics del territori valencià. Però sens dubte, és necessari establir polítiques transversals i coordinades. També des dels municipis i altres instàncies supramunicipals. El passat novembre del 2021, el govern d'Espanya va manifestar la necessitat de protegir el patrimoni cultural de manera sostenible, i va posar en relleu la seua relació amb la crisi climàtica. També va defensar el canvi en la manera d'entendre la cultura i el patrimoni que «poden passar a ser una via de solució i reactivació per a les zones menys poblades».²⁵

Referències

- Agulló, M.C. y Juan, B. (2016). Materiales museísticos y ámbitos rurales valencianos pasados y presentes. *Aula*, 22, 79-88.
- Albuquerque, F., & Pérez, S. (2013). El desarrollo territorial: enfoque, contenido y políticas. *Revista Iberoamericana de Gobierno Local-RIGL*, (4), 1-24.
- Ballina, F. J. (2019). Smart tourism destination, experienciaphygitel y turismo rural. *International Journal of Information Systems and Tourism*, 4(1), 41-52.
- Barca, F.; Mccann, P. & Rodríguez-Pose, A. (2012). The case for regional development intervention: Place-based versus place-neutral intervention. *Journal of Regional Science*, Vol. 52, N° 1, p. 134-152.
- Barca, f.; mccann, p. & rodríguez-pose, A. (2012).The case for regional development intervention: place-based versus place-neutral intervention. *Journal of Regional Science*, 2012, Vol. 52, N° 1, p.134-152.
- Bayer, H. & Baumgartner, D. (2014).The Role of Entrepreneurship and Innovation in Peripheral Regions. *The Planning Review*, 2014, Vol. 50, N° 1, p. 16-23.

---

25. Ministeri de la Presidència. Nota de premsa del 21 de novembre del 2021: <https://www.lamoncloa.gob.es/serviciosdeprensa/notas-prensa/cultura/Paginas/2021/301121-consejo-ue-.aspx>

- Beltrán, G. (2018). *Turismo rural online. Páginas web y redes sociales* (p. 168). UOC.
- Berger, J. (2018). *Trilogía de sus fatigas*. Barcelona: Debolsillo.
- Bourdieu, P. (1980). Le capital social. Notes provisoires. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 31, pp. 2-3.
- Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2013). Smart tourism destinations. In Z. Xiang & I. Tussyadiah (Eds.), *Information and communication technologies in tourism* (pp. 553-564). Springer International.
- Burillo, P. Rubio, P. y Burillo F. (2019). “Estrategias frente a la despoblación de la Serranía Celtibérica en el marco de la política de cohesión europea 2021-2027”, en *Economía Agraria y Recursos Naturales*, Vol. 19,1. Valencia. pp. 83-97
- Camarero, L.A. (2019). Los patrimonios de la despoblación: la diversidad del vacío. *Revista PH, Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 98, 50-69.
- Castiello, C.H. (2010). *Con maletas de cartón: la emigración española en el cine*. San Sebastián: Gakoa.
- Consell Econòmic i Social d’Espanya (2021). *Informe 02/2021. Un medio rural vivo y sostenible*. Disponible en: < <http://www.ces.es/documents/10180/5250220/Inf0221.pdf>>.
- De las Heras Rosas, C. (2019). “Demografía y territorios. Conceptos y tipologías de entidades poblacionales”, en Cantó López, Mª T. (dir.), *Los territorios rurales inteligentes: administración e integración social*, Thomson Reuters Aranzadi, pp. 125-154
- Del Molino, S. (2016). *La España vacía. Viaje por un país que nunca fue*, Turner Publicaciones, Madrid.
- Escalona-Orcao A.I., y Escolano-Utrilla, S. (2016a). El potencial para el desarrollo inteligente de las áreas rurales. Los clústeres espaciales de actividades creativas en España *Revista de Geografía Norte Grande*, 65: 91-107.
- Escalona-Orcao, A.I.; Escolano-Utrilla, S.; Sáez-Pérez, I.A. & Sánchez-Valverde García, B. (2016b). The location of creative clusters in non-metropolitan areas: A methodological proposition. *Journal of Rural Studies*, N° 45, p. 112-122.
- Esparcia, J., Martínez-Puche, & A. Querol, V. (2020). Reflexiones en torno al medio rural y la despoblación: La necesidad de superar la vieja política y avanzar hacia un enfoque transversal y una verdadera gobernanza multinivel. *Revista de Treball, Economia i Societat*, (98), 1-7. Retrieved from <https://bit.ly/3bTgPbR>

- Esparcia, J. (2021) “Capital social y desarrollo territorial” en García Álvarez-Coque, J. M. (ed.). *Despoblación Rural. Problemas y soluciones*. Valencia: Editorial Universitat Politècnica de València, 28-32
- Fernández, J. (2020). Cultura y espacio rural. Algo más que salvar el turismo. *Periférica: Revista para el análisis de la cultura y el territorio*, 21, 196-205.
- Florida, R. (2002): *The rise of the creative class*, Basic Books, New York.
- Florida, R. (2008): *Who’s your city?*, Basic Books, New York.
- García-Delgado, F. J. (2009). *Industrias Cárnicas, Territorio y Desarrollo en Sierra Morena: la transformación del cerdo ibérico en las Comarcas de Jerez de los Caballeros, Llerena y Azuaga (Badajoz), la Sierra, el Andévalo Occidental y el Andévalo Oriental (Huelva), la Sierra Norte (Sevilla) y Los Pedroches (Córdoba)* (Tesis doctoral). Universidad de Huelva, Huelva. España.
- García-Moreno Rodríguez, F. (dir.) (2019). *La despoblación del mundo rural. Algunas propuestas (prácticas y realistas) desde los ámbitos jurídico, económico y social para tratar de paliar o revertir tan denostado fenómeno*, Thomson Reuters Aranzadi, 571 p.
- Hermosilla Pla, J. (dir.) (2011). *Atlas del Patrimonio Cultural Valenciano*. Universidad de Valencia y Levante-El Mercantil Valenciano, 262 p.
- Hortelano, L.A. (2008). Estrategias para atajar la despoblación en Castilla y León: Políticas de cohesión y redes de cooperación en Martínez-Puche, A. et al. (coords), *Sostenibilidad en los espacios rurales. Proyectos europeos, herramientas participativas, experiencias municipales y territoriales en España*, Alicante. Universidad de Alicante y CEDER-Aitana, 63-86.
- Hortelano, L.A. (2019). El turismo rural como estrategia de la lucha contra la despoblación del interior de España. In F. García-Moreno (Ed.), *La despoblación del mundo rural* (pp. 503–533). Thomson Reuters Aranzadi.
- Izquierdo Vallina, J. (2016). *La conservación cultural de la naturaleza*, KRK, Oviedo, p. 15.
- Luque, A.M. et al. 2015. Los Destinos Turísticos Inteligentes en el marco de la Inteligencia Territorial: conflictos y oportunidades. *Investigaciones Turísticas*, 10, 1-25

- Martínez, L.P. (2016). El proyecto pedagógico del museo escolar de Pusol (Elche). Aproximación a una iniciativa ejemplar de Educación Patrimonial. En L. Arias, A.I. Ponce y D. Verdú (coords.), *Estrategias y recursos para la integración del patrimonio y los museos en la educación formal* (pp. 45-57). Murcia: Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones.
- Martínez-Puche, A. (2012). Análisis de las redes empresariales y su incidencia territorial: transferencia tecnológica, aprendizaje e innovación. *Revista de Estudios Andaluces* 29, 18-58.
- Martínez-Puche, A. (2019). Territorios inteligentes y desarrollo local. Del concepto al precepto. In T. Cantó (Ed.), *Los territorios rurales inteligentes: administración e integración social*. Thomson Reuters Aranzadi, pp. 21-56.
- Martínez-Puche, A. (2020). *Turismo rural inteligente: Capacitación aplicada en el marco del proyecto europeo smart rural*. In G. X. Pons Buades, A. Blanco-Romero, R. Navalón, L. Troitiño, & M. Salom (Eds.), *Sostenibilidad turística: "overtourism vs. undertourism"* (pp. 359-368). Mon. Soc. Hist. Nat. Balears.
- Martínez-Puche, A., Martínez Puche, S. García Delgado, F.J., & Amat Montesinos, X. (2021). *The representation of the rural exodus in Spanish cinema (1900-2020): evolution, causes and territorial consequences*. *Investigaciones Geográficas*. <https://doi.org/10.14198/INGEO.19337>
- Méndez, R.; Michelini, J.J.; Prada, J. & Tébar, J. (2012). Economía creativa y desarrollo urbano en España. Una aproximación a sus lógicas espaciales. *EURE*, Vol. 38, N° 113, p. 5-32.
- Naldi, I.; Nilsson, P.; Westlund, H. & Wixe, S. (2015). What is smart rural development? *Journal of Rural Studies*, Vol. 40, p. 90-101.
- Nogué, J. (1988). "El fenómeno neorrural", *Agricultura y Sociedad*, N° 47, 1988, 145-175
- Polo, A.I. y Frías, D.M. 2010. The relationship between business characteristics and ICT deployment in the rural tourism sector. The case of Spain. *The International Journal of Tourism Research*, 12 (1), 34-48
- Ponce, G. (2014). Herramientas y planes para la recuperación de los centros históricos valencianos en la etapa autonómica (1982-2013). En L. Rubio y G. Ponce (coords.), *Escenarios, imaginarios y gestión del patrimonio, vol. 1* (pp. 69-79). Alacant: Universitat d'Alacant, Servei de Publicacions.
- Porter, M.E. (1998). Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, p. 77-90.

- Quintana, A., (2017). La piel quemada y la cuestión de la inmigración interior durante el franquismo. En E. Bou y J. Zarco (Eds.), *Fronteras y migraciones en ámbito mediterráneo* (pp.133-145). Edizioni Ca'Foscari. <http://doi.org/10.14277/6969-208-6/RiB-7-9>
- Rodríguez-Pose, A. (2018). The revenge of the place that don't matter (and what to do about it), *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, Vol. 11, Issue 1, pp. 189-209
- Ruiz, J.D. (2021). El valor patrimonial del SIPAM. *Revista PH, Instituto Andalucía del Patrimonio Histórico*, 104, 432-433.
- San Martín, H. y Herrero, A. (2012). Influence of the user's psychological factors on the online purchase intention in rural tourism: Integrating innovativeness to the UTAUT framework. *Tourism Management*, 33, pp. 341-350
- Sampedro, R. & Camarero, L. (2016). Inmigrantes, estrategias familiares y arraigo: las lecciones de la crisis en las áreas rurales. *Migraciones* 40, pp. 3-31.
- Sampedro, R. (2021). Género y ruralidad, en García Álvarez-Coque, J. M. (ed.) (2021). *Despoblación Rural. Problemas y soluciones*. Valencia: Editorial Universitat Politècnica de València, 36-38.
- Sánchez Navas, J. (2008). "El proyecto Savia-Rural. Entre el despoblamiento y la contraurbanización. El caso de la montaña de Alicante" en Martínez Puche et. alii (edits), *Sostenibilidad en los espacios rurales. Proyectos europeos, herramientas participativas, experiencias municipales y territorios en España*, Universidad de Alicante y CEDER-Aitana, pp. 123-148.
- Silvestre Rodríguez, J., & Serrano Asenjo, E. (2012). La representación en el cine de la integración de los inmigrantes rurales en las ciudades: el pesimismo de Surcos (1951). *AGER, Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, (12), 91-116. Retrieved from http://ruralager.org/wp-content/uploads/Ager-12_3.pdf

fundació ▶ nexxe

missió

La Fundació Nexxe té com a missió contribuir a la millora i al progrés de la societat valenciana mitjançant la generació, la difusió i el debat d'idees.

fundadors

Els fundadors de la Fundació Nexxe són l'Associació Cívica Valenciana Tirant lo Blanc i diverses persones a títol individual.

objectius

Tenim la voluntat d'estendre la consciència nacional valenciana a la majoria de la població del País Valencià per a assolir el màxim d'autogovern i de cohesió social possibles. Volem aprofundir en el funcionament democràtic de les nostres institucions, i volem potenciar els trets culturals, lingüístics, socials i econòmics propis del poble valencià.

valors

La Fundació Nexe vol promoure la cooperació entre els agents socials en clau valenciana, democràtica, oberta i plural, transformadora i moderna. Aquestes són els valors que ens defineixen.

temes

Tractem múltiples temes que s'estructuren al voltant de quatre eixos, sempre pensats en un marc valencià i global:

- enfortiment de la democràcia i de la cohesió social
- economia i sostenibilitat
- identitat, cultura i patrimoni
- feminisme i diversitat
- polítiques verdes

activitats

Els objectius de la fundació es duen a terme per mitjà de diferents activitats: seminaris, jornades, presentacions de llibres, tertúlies, publicacions, convocatòries de beques i premis, etc. El principal mitjà de comunicació és la pàgina web fundacionexe.org. Mensualment enviem un butlletí digital en què s'informa de totes les novetats, al qual us podeu subscriure en la pàgina web.

Demos, fulls de recerca i de divulgació són documents de treball científics o tècnics que volen obrir debats i oferir propostes i respostes als reptes que té la societat valenciana.

Els principals **objectius específics** són:

- 1) participar en els principals debats actuals;
- 2) difondre investigacions pertinents per al valencianisme en els camps de la ciència política, la sociologia, el dret, l'economia, l'antropologia, la història, l'urbanisme o qualsevol altre;
- 3) difondre els treballs dels investigadors valencians.

Els principals **àmbits de producció** de la col·lecció seran:

- 1) la qualitat de vida dels valencians;
- 2) l'autogovern del País Valencià;
- 3) la col·laboració, social, econòmica i política amb la resta de territoris del nostre domini lingüístic;
- 4) la presència internacional del País Valencià i del valencianisme.

Demos està obert a tots els investigadors. Les propostes de treballs s'han d'enviar a la Fundació Nexa acompanyades d'un resum informatiu del contingut i d'un currículum de l'autor o dels autors. La Fundació es compromet a respondre sobre l'acceptació o el refús de les propostes en un termini màxim de dos mesos. En cas de ser acceptada la proposta, la Fundació Nexa trametrà les normes de presentació d'originals i establirà un termini de lliurament.

Publicacions de la Fundació Nexe

www.fundacionexe.org/publicacions

Col·lecció Demos

1. **La política lingüística al País Valencià.** *Del conflicte a la gestió responsable*, de Susanna Pardines i Nathalie Torres.
2. **El finançament dels valencians.** *Una insuficiència històrica*, de Rafael Beneyto Cabanes.
3. **Valencians i democràcia.** *Del malestar a la proposta*, de Carlos Villodres Iglesias.
4. **Una nova planta per als valencians.** *Possibilitats i límits per a l'organització política i administrativa del País Valencià dins la Constitució de 1978*, d'Andrés Boix Palop.
5. **El darrer cicle immobiliari al País Valencià.** *O el progrés de la misèria*, de Josep Lluís Miralles i Garcia.
6. **La ciutat construïda.** *Del pla urbanístic al procés ciutadà*, de David Estal, Ramon Marrades i Chema Segovia. Pròleg de Josep Sorribes.
7. **Un país nou.** *Valencianisme, prosperitat i democràcia*. Vicent Flor (ed.).
8. **El valencianisme enfront d'Espanya.** *Una anàlisi estratègica*, d'Amadeu Mezquida.
9. **El tio Canya ha mort.** *Notes sobre la mecànica sociolingüística del valencià*, de Francesc J. Hernández.
10. **Poder i llengua.** *Les llengües de l'ensenyament al País Valencià*, de Vicenta Tasa i Anselm Bodoque.
11. **Un model productiu des del territori.** *Cap a la clusterització de l'economia valenciana*, de Xavier Molina Morales.
12. **El dret civil valencià.** *L'assignatura pendent de l'autogovern*, de Joan Tamarit, Rafael Verdera i Javier Palao Gil.
13. **Música popular i feminisme.** *Estratègia per al canvi*, de Reis Gallego Perales.
14. **El model de creixement econòmic valencià**, de José Ramón Ruiz-Tamarit, María José Murgui-García, Antonio Cubel-Montesinos.
15. **El despoblament en el territori valencià.** *Una visió polièdrica*. Luisa Alamá i Vicente Budí (coord.).

Collecció Àgora

1. **Valors per a un republicanisme cívic valencià. Idees per a l'acció del valencianisme**, de Joan Alfred Martínez.
2. **L'endeutament dels ajuntaments valencians i les retallades a l'autonomia local (2010-2013)**, de Rafael Beneyto.
3. **La qualitat normativa al País Valencià. Propostes per a un nou model de producció i avaluació de les nostres normes**, de Claudia Gimeno.
4. **Sobre l'aplicació d'un impost turístic al País Valencià. Reflexions des de l'economia**, d'Asensi Descalç.
5. **Imposició patrimonial. El context espanyol i una proposta per al País Valencià**, d'Asensi Descalç.
6. **L'economia valenciana i les polítiques d'ocupació després de la Covid-19**, d'Enric Nomdedéu, Rafael Beneyto, Joan Sanchis
7. **Igualtat inclusiva. Cap a una nova llei valenciana d'igualtat**, d'Alicia Villar Aguilés i Vicenta Tasa Fuster.
8. **Temptacions de frontera. Identitat, política i territori al sud valencià**, d'Andreu Cañadas Cuadrado
9. **Noves ruralitats, empoderament i capital social**, de Xavier Delgado Franco

Collecció Praxis

1. **El repte de compartir el poder. Un full de ruta per a la formació d'un govern de coalició en l'àmbit local**, de Josep Maria Reniu
2. **Governar per a la cultura. Una proposta per a implementar una política cultural local**, de José Martínez Torró
3. **La comunicació política municipal. Una guia per a partits, activistes i candidats**, de Teresa Ciges Barberán

Amb l'editorial Afers

1. **Nació i identitats. Pensar el País Valencià**, Vicent Flor (editor).
2. **Una nova via per a l'empresa valenciana**, Elies Seguí (editor).
3. **Identitat(s) a la cruïlla. Valencianitat i reptes territorials**, Antoni Martínez i Bernat (editor).

El despoblament és un fenomen que preocupa i ocupa la Unió Europea i que s'estén des de les regions polars del nord del continent fins a les àrees interiors de països com Espanya, Alemanya, Grècia, Portugal o Itàlia. La Unió Europea, els països i les regions han reaccionat, i el despoblament ha passat a ocupar un lloc rellevant en les agendes de les diferents administracions públiques.

La Comunitat Valenciana, malgrat la mida i la concentració de població a la franja litoral, s'enfronta al doble problema de la despoblació i l'envelliment, especialment a les comarques d'interior. Es tracta d'una qüestió territorial que inclou aspectes socials, econòmics, d'accessibilitat i d'equipament públic en l'àmbit rural.

La Càtedra AVANT, resultat de la col·laboració entre les universitats públiques valencianes i la Generalitat Valenciana, sorgeix amb l'objectiu d'avançar en la recerca que possibilita el disseny i la implementació de mesures contra el despoblament. Aquesta publicació reflecteix el compromís de les universitats i el perfil multidisciplinari dels enfocaments requerits davant de la despoblació.

#demos15

fundació ▶ nexa

Idees per a la societat valenciana del futur

